

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»
(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινών Ερευνών του Μυστρά)

Η Ειδωλολατρία στο Βυζαντινό Κράτος

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του
Σημαντηράκη Χαράλαμπου Ραδάμανθου
Πτυχιούχου του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, του
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
(2012)
Α.Μ : 1013202005026

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δημήτριος Βαχαβιώλος, μέλος ΕΔΙΠ, ΤΙΑΔΠΑ
Ιωάννης Πολέμης, Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
Δήμητρα Μονιού, Δρ. Βυζαντινής Φιλολογίας

Μυστράς, 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	5
ABSTRACT	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	12
Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ	12
1.1 Οι πρώτοι χριστιανοί.....	12
1.2 Οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες στον ελληνορωμαϊκό κόσμο.....	15
1.3 Σχέσεις των πρώτων χριστιανών με τους εθνικούς.....	17
1.4 Οι πρώτοι μεγάλοι διωγμοί και οι αιτίες.....	22
1.5 Μικρή περίοδος ειρήνης και οι τελευταίοι διωγμοί	25
1.6 Αποτελέσματα των διωγμών	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	32
ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ Α΄	32
2.1 Μια περίοδος ανησυχίας.....	32
2.2 Ο κόσμος των εθνικών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα	33

2.3 Η οργάνωση της λατρείας.....	36
2.4 Μωσαϊκό θρησκειών, φιλοσοφικών ρευμάτων και άλλων πρακτικών	37
2.5 Η θρησκευτική αντίληψη της εποχής	39
2.6 Ο χριστιανικός κόσμος.....	41
2.7 Λατρεία, χριστιανικές κοινότητες και οργάνωση της Εκκλησίας.....	44
2.8 Ο χριστιανισμός οδεύει προς επίσημη αυτοκρατορική θρησκεία.....	49
2.9 Δημογραφική προσέγγιση και κοινωνικό υπόβαθρο των πρώτων αιώνων εξάπλωσης των χριστιανών έως τη διακυβέρνηση του Κωνσταντίνου.....	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	58
Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ.....	58
3.1 Η θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίνου του Α΄	59
3.2 Η θρησκευτική πολιτική των αυτοκρατόρων μέχρι τον Θεοδοσίο τον Α΄	65
Κωνσταντίνος – Κώνστας	65
Ιουλιανός.....	68
Ιοβιανός.....	70
Βαλεντινιανός – Βάλης.....	72
Γρατιανός.....	76
3.3 Η θρησκευτική πολιτική του Θεοδοσίου του Α΄	78
3.4 Θρησκευτική πολιτική των αυτοκρατόρων μετά τον Θεοδοσίο τον Α΄	87
Αρκάδιος – Ονώριος – Θεοδοσίος Β΄	87

3.5 Αυτοκράτορες και θρησκευτική πολιτική μετά τον Θεοδόσιο τον Β΄ και έως την εποχή του Ιουστινιανού.....	90
Μαρκιανός	91
Λέων ο Α΄	92
Ζήνων ο Ίσαυρος.....	93
Αναστάσιος ο Α΄	94
Ιουστίνος ο Α΄	96
3.6 Η θρησκευτική πολιτική του Ιουστινιανού.....	97
3.7 Η αντιπαγανιστική νομοθεσία στα πλαίσια της θρησκευτικής πολιτικής ως παράγων θρησκευτικής μεταστροφής.....	104
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.....	111
ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ – ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΕΝΘΕΚΤΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟ.....	111
4.1 Η εξάπλωση του χριστιανισμού στα κέντρα και στις περιφέρειες - Το τέλος της ειδωλολατρίας	112
4.2 Η αντιμετώπιση του αγροτικού παγανισμού της υπαίθρου	116
4.3 Παγανιστικά κατάλοιπα μετά την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο	121
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	126
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	129
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	130
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	139

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία, για τη σταδιακή εξάπλωση και επικράτηση του χριστιανισμού εντός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και μετέπειτα του ανατολικού τμήματος, της Βυζαντινής, κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας, εκπονήθηκε στα πλαίσια της παρακολούθησής μου, του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Βυζαντινός Κόσμος: Η Σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό», της σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, του τμήματος Φιλολογίας.

Ο σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιάσει συνολικά και όσο το δυνατόν συνοπτικά, ολόκληρη την περίοδο από την αρχή της εμφάνισης του χριστιανισμού έως την τελική επικράτησή του, τη διαμόρφωσή του δογματικά και των χαρακτηριστικών του, τους πρώτους αιώνες της δίωξής του, τη συνύπαρξή του πλέον σαν ευνοούμενη θρησκεία, από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου του Α΄ και έπειτα, με τον παραδοσιακό πολυθεϊστικό κόσμο της αυτοκρατορίας, τα χαρακτηριστικά και την οργανωτική δομή του ειδωλολατρικού κόσμου, την επιθετική στάση που επέδειξαν σταδιακά οι αυτοκράτορες και με ποιον τρόπο έσβησε σταδιακά η ειδωλολατρία μέσα στους αιώνες, τους λόγους και τους τρόπους με τους οποίους η τελική νίκη του χριστιανισμού επετεύχθη, πώς διαμορφώθηκε στο Βυζάντιο η ορθόδοξη εκδοχή του, καθώς και ενδεχόμενα ειδωλολατρικά κατάλοιπα μετά τον 7^ο αιώνα, οπότε και γίνεται η τελευταία αναφορά για παγανιστικές πρακτικές από την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επόπτη καθηγητή μου κ. Βαχαβιώλο Δημήτριο για όλη τη στάση του, την υπομονή του και τη συμπαράστασή του, κατά τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας, όπως και τους συνεπιβλέποντες καθηγητές κ. Πολέμη Ιωάννη και κ.α Μονιού Δήμητρα.

Καλαμάτα, 2022

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο έγινε η μετάβαση από τον πολυθεϊστικό στον χριστιανικό κόσμο μέσα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας. Η βιβλιογραφία σε αυτό το θέμα είναι ατελείωτη και για αυτό επέλεξα να προσπαθήσω να παρουσιάσω μια, όσο το δυνατόν, συνοπτική αλλά παράλληλα περιεκτική εικόνα για τους τρόπους με τους οποίους πραγματοποιήθηκε αυτή η μακράιωνη θρησκευτική αλλαγή.

Γίνεται αναφορά στην περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών των δυο θρησκευτικών κόσμων, της σύγκρουσης μεταξύ των και στον τρόπο με τον οποίο εν τέλει διαμορφώθηκε σταδιακά ο χριστιανισμός, μέχρις ότου το ορθόδοξο δόγμα επικρατήσει στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας. Για να φθάσουμε σε εκείνο το σημείο, υπήρξε μια μακροχρόνια περίοδος θρησκευτικών ζυμώσεων και συγκρούσεων μέσα στην Αυτοκρατορία, τόσο πριν από την κατάλυση του δυτικού τμήματος όσο και στο ανατολικό, αυτό που αργότερα ονομάστηκε Βυζάντιο, ώστε να καταπολεμηθούν σταδιακά οι ειδωλολάτρες που αποτελούσαν εξ αρχής τη μεγάλη βάση των υπηκόων της Αυτοκρατορίας αλλά και να διαμορφωθεί ο χριστιανισμός μέσα από την επιρροή του ελληνορωμαϊκού κόσμου.

Την περίοδο κατά την οποία η Εκκλησία αναγνωρίστηκε ως ισάξια των παραδοσιακών λατρειών και ευνοήθηκε από τον Μέγα Κωνσταντίνο ακολούθησε μια μακράιωνη βασιλεία μιας σειράς αυτοκρατόρων οι οποίοι, άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο, παρέμειναν σταθεροί στον στόχο της εδραίωσης του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους και, για αυτό το λόγο, γίνεται εκτενής αναφορά στην αντιειδωλολατρική νομοθεσία, με παράλληλες αναφορές σε άλλες θρησκευτικές ομάδες και σε αιρετικούς, καθώς και στα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής.

Για να ολοκληρωθεί η εικόνα της τελικής επικράτησης του χριστιανισμού στο ανατολικό τμήμα έναντι της ειδωλολατρίας, η οποία δεν αποτελούσε πλέον ουσιαστικά πολιτιστική και θρησκευτική οντότητα μετά τον 6^ο αιώνα, παρουσιάζονται τα τελευταία παγανιστικά κατάλοιπα που ενδεχομένως να υπήρχαν μετά τις αναφορές της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (691/692 μ. Χ.) σε παγανιστικές πρακτικές, καθώς και το είδος του παγανισμού που θα μπορούσαν να εκφράζουν κάποιες εναπομείνουσες κοινότητες ή ομάδες μετά τον 7^ο αιώνα.

Λέξεις-Κλειδιά: Παγανισμός, Χριστιανισμός, Αιρέσεις, Ύστερη Αρχαιότητα, Θρησκευτική Πολιτική, Αντιπαγανιστική Νομοθεσία, Επιβίωση Παγανισμού.

ABSTRACT

This thesis concerns the transition from Polytheism to Christianity in the Roman Empire of Late Antiquity. The available bibliography on this matter is endless and for this reason, I tried to focus concisely, as much as possible, on the ways in which that religious change occurred over the centuries.

There are references to the basic features of the two religious worlds, the conflict between them, and how the Christian movement gradually developed, until the orthodox doctrine eventually prevailed in the eastern part of the Empire. Until a Christian state was formed, religious ferment and turbulence had been taking place in the Empire for an extended period, both before the fall of the western part and in the remaining eastern part, later called Byzantium. The result was the defeat of the pagans that represented the large base of the Empire's subjects and the formation of Christianity through the influence of the Graeco-Roman world.

Since the Christian Church was first recognized as equal to the traditional cults and privileged by Constantine the Great, the emperors who succeeded him, some more and some less, remained firm in their aim of establishing Christianity as the official religion of the state. For this reason, I mention extensively the anti-pagan laws, with parallel references to other religious groups and heretics, as well as the results of these religious policies.

To give a full image of the final predominance of Christianity over paganism in the eastern part, with the latter no longer being a cultural and religious entity after the 6th century, I present the last pagan remnants that may have existed after the references of the Quinisext Ecumenical Council (691/692 A.D.) to pagan practices, as well as what kind of paganism some remaining groups or communities might express after the 7th century.

Key Words: Paganism, Christianity, Heresies, Late Antiquity, Religious Policy, Anti-pagan Laws, Pagan Survivals.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα επικρατούσε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μια τάση ανησυχίας, περιέργειας και απληστίας για νέα και παράξενα πράγματα. Ο κόσμος είχε πολλές ανάγκες τις οποίες δεν είχε συνειδητοποιήσει. Η αίσθηση της αμαρτίας, της αναγνώρισης ύπαρξης του κακού στον παρόντα κόσμο και η απελευθέρωση από αυτά, η ανάγκη λύτρωσης από τη διαφθορά και τους περιορισμούς της σάρκας και η προσμονή της αθανασίας, γίνονταν σταδιακά πολύ συνηθισμένα από την αυξανόμενη επιρροή του δυΐσμου και της απαισιοδοξίας της Ανατολής, τάση που απαιτούσε την κατάργηση των παλαιών ορόσημων και των παγιωμένων παραδόσεων και εθίμων. Οι νέες αυτές ανάγκες απαιτούσαν ικανοποίηση και το αποτέλεσμα ήταν μια έξαρση της θρησκευτικής πίστης και των συναισθημάτων. Νέες λατρείες, που έως τότε είχαν μικρή ή ελάχιστη επιρροή πέρα από τους τόπους τους, έγιναν δημοφιλείς και απέκτησαν οπαδούς έξω από τα παλιά τους όρια. Η ευκολία της επικοινωνίας εντός των συνόρων της Αυτοκρατορίας, η ασφάλεια των ταξιδιών και τάση για ομοιομορφία της κουλτούρας, η χρήση κοινής γλώσσας, ευνόησαν την εξάπλωση πολλών ανατολικών πίστεων. Θρησκευτικές τάσεις από τις περιοχές της Περσίας, της Συρίας και της Αιγύπτου ξεχύθηκαν εύκολα στην κοινωνία, βρίσκοντας εύκολη πρόσβαση και κέρδισαν αποδοχή. Η αξιοσημείωτη εξάπλωση του μιθραϊσμού, για παράδειγμα, αποτελούσε μια αντανάκλαση της κατάστασης που επικρατούσε και μπορεί να θεωρηθεί μια καθοδηγητική παράλληλη με την μετέπειτα εξάπλωση του χριστιανισμού. Ο χριστιανισμός αποτελούσε και αυτός μια από τις πολλές δοξασίες που εμφανίσθηκαν στο ρωμαϊκό κόσμο και ευνοείτο η εξάπλωσή του από τις ευνοϊκές συνθήκες που επικρατούσαν την εποχή εκείνη.¹

Οι συνθήκες αυτές είχαν διαμορφωθεί κυρίως λόγω κοινωνικής και οικονομικής φύσεως αλλά και παράλληλης αναζήτησης για την εκπλήρωση της εσωτερικής φύσης. Από τη μια, οι αριστοκρατικές και τοπικές ελίτ των πόλεων ήταν υπερήφανες που είχαν διατηρήσει τις αρχαίες τους ιδιαιτερότητες και κυριαρχούσε ένας έντονος τοπικισμός με την παράλληλη διατήρηση των παραδοσιακών ιδιαίτερων τελετών και του ιερατείου ως εχέγγυων της πολιτιστικής ιδιαιτερότητάς τους. Από την άλλη είχε διαμορφωθεί μια τάξη η οποία περιλάμβανε άτομα που είχαν αδράξει ευκαιρίες μακριά από τις ιδιαίτερές τους πατρίδες, προκαλώντας εξασθένηση των παλαιών

¹ Cushman McGiffert (1909), 42

τοπικών ιδιαιτεροτήτων και των διαχωριστικών γραμμών, μπροστά στην ευκαιρία νέου πλούτου και νέας κοινωνικής διάκρισης. Σε εκείνους ακριβώς τους ανθρώπους έβρισκαν απήχηση τα λόγια των θρησκευτικών ηγετών που αναδύθηκαν στα τέλη του 2^{ου} αιώνα, μεταξύ των οποίων και οι χριστιανοί. Η συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων αναζητούσε αντικείμενα λατρείας και τρόπους δημιουργίας σχέσεων σε πόλεις και περιοχές όπου είχαν γίνει πιο κοσμοπολίτικες και στις οποίες τα παλαιά ορόσημα είχαν ξεθωριάσει. Αυτός είναι και ένας από τους βασικούς λόγους εξάπλωσης των ανατολικών θρησκευτικών ομάδων στην Αυτοκρατορία κατά τον 1^ο και 2^ο αιώνα, καθώς έτσι παρείχαν σε τέτοια άτομα μια αίσθηση συμμετοχής και αφοσίωσης που δεν καλυπτόταν από τις δημόσιες λειτουργίες της πόλης τους.²

Η εξάπλωση του χριστιανισμού εκείνη την περίοδο δεν ήταν αποκομμένη από τις κοινωνικές αυτές μεταβολές. Η διαφορά του, όμως, από τις άλλες ανατολικές λατρείες που είχαν εξαπλωθεί ήταν η χαρακτηριστική έλλειψη ανοχής του για τον έξω κόσμο. Οι ανατολικές θρησκευτικές λατρείες δεν ήλθαν ποτέ σε ρήξη με τις παραδοσιακές λατρευτικές συνήθειες της κοινωνίας, σε αντίθεση με το χριστιανισμό.³ Η συνείδηση της ενότητας μεταξύ των οπαδών του χριστιανισμού και η υπέροχη οργάνωση των οπαδών του από την αρχή έκαναν από την αρχή το κίνημα έναν καλά οργανωμένο στρατό επιθετικότητας απέναντι σε οποιαδήποτε άλλη πίστη. Η αυτοσυνειδησία και η αποκλειστικότητα της Εκκλησίας, καθώς και η πεποίθηση πως οι χριστιανοί αποτελούσαν τον εκλεκτό λαό του Θεού – μια πεποίθηση κληρονομημένη από την ιουδαϊκή παράδοση – αποτέλεσαν εντυπωσιακά στοιχεία για εκείνη την περίοδο του θρησκευτικού συγκρητισμού και της ανοχής όλων των θρησκειών. Παρόλα αυτά, δεν ήταν τα μόνα στοιχεία που ευνόησαν την εξάπλωσή του, αλλά συνδύαζε μια μεγαλύτερη ποικιλία ελκυστικών χαρακτηριστικών που ικανοποιούσαν μια μεγαλύτερη ποικιλία αναγκών από οποιοδήποτε άλλο θρησκευτικό σύστημα. Μια μεγάλη τάση της εποχής έτεινε προς τον μονοθεϊσμό και βασικοί αντίπαλοι του χριστιανισμού στον αγώνα για την εδραίωσή του στο ρωμαϊκό κόσμο εκείνη την εποχή ήταν ο μιθραϊσμός και ο νεοπλατωνισμός. Ο μιθραϊσμός απευθυνόταν κατά κύριο λόγο στα ένστικτα και στις επιθυμίες του απλού ανθρώπου, ενώ ο νεοπλατωνισμός άγγιξε τις φιλοσοφικές ελίτ της κοινωνίας. Ο χριστιανισμός κατάφερε να απευθυνθεί και στα δυο. Ανταγωνίστηκε τα μεγάλα συστήματα της εποχής του, τα διόρθωσε ή τα συμπλήρωσε ενώ ταυτόχρονα αφομοίωσε ορισμένα από τα πιο πειστικά χαρακτηριστικά τους. Ερμηνεύτηκε και προσεγγίστηκε διαφορετικά

² Brown (2022), 66 - 69

³ Brown (2022), 71

από διάφορες ομάδες, δίνοντάς του είτε ιουδαϊκό, είτε ανατολικό είτε ελληνικό χαρακτήρα και με αυτόν τον τρόπο απευθύνθηκε σε μια μεγάλη ποικιλία ιδιοσυγκρασιών.⁴

Οι συγκεκριμένες προαναφερθείσες κοινωνικές τάξεις όμως δεν αναζήτησαν στήριξη μόνο στο χριστιανισμό και στις ανατολικές λατρείες. Η ελληνική φιλοσοφία και παιδεία είχε διαδοθεί ευρύτατα εκείνη την περίοδο. Την ίδια στιγμή όμως, οι ελληνικές μορφωμένες ελίτ εγκατέλειπαν την ελληνική Κοινή γλώσσα προς χάριν ενός αρχαϊκού αττικού ιδιώματος που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μόνο από μια μορφωμένη ελίτ, υψώνοντας κατά αυτόν τον τρόπο ένα τείχος προς μια μεγάλη ανήσυχη μάζα η οποία επιζητούσε να επιλύσει τα προβλήματά της μέσω της ελληνικής φιλοσοφικής παιδείας.⁵ Η πλούσια θρησκευτική ζωή της Μεσογείου, που είχε επιδείξει την ικανότητα να αντλεί από το εξωτερικό και από κάτι το εκκεντρικό, οδήγησε κάποιους στο να εγκαταλείψουν τις παραδοσιακές θρησκευτικές φόρμες. Ορισμένοι αποπειράθηκαν να επανερμηνεύσουν τις πατρογονικές τους θρησκείες ενώ άλλοι εγκατέλειψαν τις παραδοσιακές πρακτικές βαπτιζόμενοι χριστιανοί. Η περίοδος από τα μέσα περίπου του 2^{ου} αιώνα έως και την αναγνώριση και τη στήριξη του χριστιανισμού από τον Κωνσταντίνο, υπήρξε μια εποχή έντονων θρησκευτικών ζυμώσεων, κατά τη διάρκεια της οποίας ξεκίνησαν και οι πρώτες φιλολογικές διαμάχες μεταξύ μορφωμένων εθνικών και χριστιανών.⁶ Από τον Κωνσταντίνο και έπειτα, τα διατάγματα περί ανεξιθρησκείας και υπέρ των χριστιανών, έφεραν και νομιμοποίησαν μια δύναμη στο προσκήνιο που δεν επρόκειτο να αμφισβητηθεί ξανά, ούτε κατά τη βασιλεία του εθνικού αυτοκράτορα Ιουλιανού περίπου 50 χρόνια αργότερα.⁷ Για τους εθνικούς, αυτό που ήταν πρωτόγνωρο, ήταν να προσαρμοστούν σε μια εντελώς νέα πραγματικότητα και κατάσταση, από τη στιγμή που οι τελετές και η θρησκεία τους δεν ήταν πια οι επίσημες της αυτοκρατορίας. Αυτή η κατάσταση έφερε τη νοσταλγία και απόπειρες να ανακτηθούν τα χαμένα κρατικά προνόμια. Από τον 3^ο αιώνα ήδη, επιταχύνθηκε η εξάπλωση αντιλήψεων και πρακτικών ιδιωτικής φύσης. Αυτές ήταν εμπνευσμένες από την πυθαγόρεια και πλατωνική φιλοσοφία, τις αρχαίες μυστηριακές λατρείες, όπως τον ορφισμό και τα ελευσίνια μυστήρια, καθώς και τη χαλδαϊκή και αιγυπτιακή μαγεία.⁸

⁴ Cushman McGiffert (1909), 43 - 45

⁵ Brown (2022), 70

⁶ Brown (2022), 55 - 56

⁷ Chuvín (2004), 15

⁸ Chuvín (2004), 18

Κατά την περίοδο αυτή που μόλις περιγράφηκε, η αναβίωση παλαιών στοιχείων, η ανασύνταξη παραδοσιακών δυνάμεων και η εκ νέου ανασύνταξη του παρελθόντος ήταν επίσης χαρακτηριστικά στοιχεία της εποχής.⁹ Ο ελληνισμός των ελληνοιστικών χρόνων, παρά την έλλειψή του στις ιδιοφυίες και στα χαρακτηριστικά του παρελθόντος, είχε καταφέρει μέσα από τη δυναμική του να επικρατήσει και μέσα από τον συγκρητισμό να διαποτίσει έναν ενιαίο πολιτισμό, επηρεάζοντας κάθε λαό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Την περίοδο κατά τη οποία ο ελληνοιστικός πολιτισμός κυριαρχούσε στο ρωμαϊκό κόσμο, ο χριστιανισμός αναδύθηκε και τον βρήκε αντιμέτωπο.¹⁰ Την περίοδο μέχρι και τον 4ο αιώνα, η ποίηση, ο χορός των ειδωλολατρικών θεμάτων και εικόνων που τη συνόδευε, η ρητορική, η νομική και η φιλοσοφία, έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης και οι σχολές και η παιδεία συνέχιζαν να ακμάζουν όσο παρέμενε ορθό ένα τμήμα ρωμαϊκής τάξης.¹¹ Από την περίοδο της πλήρους διακυβέρνησης του Κωνσταντίνου (324 μ. Χ.) έως και την εποχή του Θεοδοσίου του Β' (αρχές 5^{ου} αι.), μια μεγάλη σύγκρουση έλαβε χώρα και ο χριστιανισμός αναδείχθηκε νικητής.¹² Την περίοδο μετά τη μεταστροφή του Κωνσταντίνου στον χριστιανισμό, οι παλαιές λατρείες έχασαν σταδιακά την κρατική υποστήριξη. Οι αυτοκράτορες αρχικά απέρριψαν το τελετουργικό μέρος των ειδωλολατρικών εορτών και τη σύνδεσή τους με το κράτος. Η απώλεια πολιτικής δύναμης βέβαια δεν συνεπάγεται πάντα την παρακμή, ούτε και είναι απαραίτητως αρνητικό για μια θρησκεία να απομακρυνθεί από τα κοσμικά ζητήματα. Σε όλη όμως τη διάρκεια της Αρχαιότητας, ο παγανισμός ήταν ένα μωσαϊκό θρησκειών που συνδέονταν με την καθεστυκία τάξη. Μέχρι και το τέλος του 4^{ου} αιώνα, οι εθνικοί μπορούσαν να οραματίζονται μια εναλλακτική πρόταση στη θέση του χριστιανισμού, εκείνη του θεού Ήλιου, που μετά και τη βασιλεία του Ιουλιανού έπαψε να υπάρχει. Η αρχαία λατρεία έχασε την παλαιά στήριξη και οι οπαδοί της κατέληξαν να ασχολούνται περιοριστικά με τη σοφία και τη μαγεία, χρησιμοποιώντας τα συνετά. Η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης εξαφανίστηκε οριστικά επι Ιουστινιανού. Σε ολόκληρη εκείνη την περίοδο καταπολέμησης του εθνικού στοιχείου, οι ειδωλόλατρες δεν ήταν οι μόνοι καταδιωκόμενοι, αλλά και άλλες θρησκευτικές ομάδες. Παρόλα αυτά, οι ειδωλόλατρες ήταν οι μόνοι που ήταν μέχρι τότε αδιάσπαστα συνδεδεμένοι με την εξουσία και τον πολιτισμό που κυριαρχούσε στον ελληνορωμαϊκό κόσμο.¹³

⁹ Brown (2022), 76

¹⁰ Κορώνης (2020), 76

¹¹ Chuvin (2004), 17 - 18

¹² Brown (2008), 634

¹³ Chuvin (2004), 22 - 25

Η άρνηση της αποδοχής του χριστιανισμού και της ορθόδοξης ομολογίας, όπως και η εμμονή στις παλαιές θρησκείες, θα αντιμετωπιστούν κυρίως μέσα από νόμους και διατάγματα, προκειμένου να επιτευχθεί η αρμονική διεξαγωγή της διακυβέρνησης του κράτους. Η άμεση προτεραιότητα των αυτοκρατόρων κατά την πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο ήταν να επιβάλλουν την ορθή πίστη στηριζόμενοι στον χριστιανισμό, που κατόρθωσε να παραμείνει αδιάβρωτος και υπεράνω εδαφικών διαιρέσεων, επιτυγχάνοντας έτσι σε σημαντικό βαθμό μια κρατική σταθερότητα. Ο χριστιανισμός θα ενίσχυε την εδαφική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα της Αυτοκρατορίας και για αυτό το λόγο η αντιειδωλατρική πολιτική ήταν αναγκαία για την απάλειψη των τοπικιστικών διαφοροποιήσεων που εκφράζονταν από τις εθνικές τοπικές λατρείες και είχαν περιορισμένο χαρακτήρα και όχι οικουμενικό, όπως ο χριστιανισμός.¹⁴ Οι καιροί όμως απαιτούσαν μια αυστηρή νομοθεσία και μια ριζική ρήξη με τον κόσμο της αρχαιότητας, ώστε να καταπολεμηθούν και τα τελευταία ψήγματα των εθνικών από το θρησκευτικό χάρτη της Αυτοκρατορίας, μια ρήξη που συνέβη στα χρόνια του Ιουστινιανού.¹⁵

Η εργασία αναφέρεται, στα κεφάλαια που ακολουθούν, σε αυτή τη ριζική μετάβαση από τον ειδωλατρικό στον χριστιανικό κόσμο, εστιάζοντας κυρίως σε γεγονότα που αφορούσαν στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας, το λεγόμενο Βυζάντιο. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κατάσταση του χριστιανισμού από την εμφάνισή του και τα χαρακτηριστικά του ως τους πρώτους διωγμούς εις βάρος του. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η κατάσταση του χριστιανικού και πολυθεϊστικού κόσμου μέχρι και το κομβικό σημείο της βασιλείας του Κωνσταντίνου. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η θρησκευτική πολιτική των αυτοκρατόρων, ως βασικός παράγων θρησκευτικής μεταστροφής της κοινωνίας και της ελίτ της εποχής και η αντιμετώπιση των ειδωλατρών και εθνικών προς εδραίωση του ορθόδοξου δόγματος. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η εξάπλωση του χριστιανικού στοιχείου στους επαρχιακούς πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας και εξετάζονται περιπτώσεις παγανιστικών καταλοίπων και ομάδων στο ανατολικό πλέον τμήμα μετά τον 7^ο αιώνα, οπότε εντοπίζονται και οι τελευταίες αναφορές της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου σε παγανιστικές συνήθειες.

¹⁴ Κατωπόδη (2010), 5 - 7

¹⁵ Καμάρα (2003), 37 - 38

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

1.1 Οι πρώτοι χριστιανοί

Η εμφάνιση των πρώτων χριστιανών έγινε κατά τη διάρκεια των λεγόμενων Αυτοκρατορικών Χρόνων. Οι Αυτοκρατορικοί Χρόνοι περιλαμβάνουν την περίοδο από τη ναυμαχία στο Άκτιο το 31 π. Χ. έως το 293 μ. Χ. που συμβατικά ολοκληρώνεται έως και το 330 μ. Χ., οπότε και εγκαινιάζεται η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τον Μ. Κωνσταντίνο. Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται ως "αυτοκρατορική", γιατί δηλώνει πως η Ρώμη κυβερνάται από το αυτοκρατορικό σύστημα διακυβέρνησης σε αντίθεση με την προγενέστερη περίοδο που το κυβερνητικό πολιτικό σύστημα είναι η δημοκρατία. Η αρχή της τοποθετείται μετά τη ναυμαχία του Ακτίου το 31 μ. Χ. καθώς ο τότε νικητής Οκταβιανός έγινε ο πρώτος Ρωμαίος αυτοκράτορας. Το τέλος της τοποθετείται ουσιαστικά το 293 μ. Χ. οπότε και θεσπίζεται ο θεσμός της Τετραρχίας από τον Διοκλητιανό, βάσει του οποίου πλέον δεν υφίσταται ένας και μοναδικός αυτοκράτορας, ενώ το 330 μ. Χ. με την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, εισερχόμαστε ιστορικά στη λεγόμενη Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.¹⁶

Σημαντικά γεγονότα αυτής της περιόδου που αφορούν τη συγκεκριμένη εργασία αποτελούν η εμφάνιση των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων και η εξάπλωσή τους, συγκεκριμένοι αυτοκρατορικοί διωγμοί εναντίον τους καθώς και το διάταγμα των Μεδιολάνων του 313 μ. Χ. με το οποίο δίδεται το δικαίωμα της ανεξιθρησκείας στους υπηκόους της Αυτοκρατορίας. Το έδικοτο αυτό είναι σημαντικό για το θέμα μας καθώς εγκαινιάζεται μια περίοδος όπου η προς τη χριστιανική προηγούμενων ετών αμφισβήτηση δεν θα επαναληφθεί ποτέ ξανά και θα είναι ένα σημείο καμπής που θα οδηγήσει τον Κωνσταντίνο τον Α΄ να οδηγήσει μια αυτοκρατορία στη βάση

¹⁶ Χριστόπουλος, Βερτουδάκης και Μπάζου (2015), 89 - 90

της νέας θρησκείας της εποχής.¹⁷ Με αυτόν τον τρόπο αποκτά νομική υπόσταση ο χριστιανισμός όπως βέβαια και η κάθε άλλη θρησκεία εντός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Όπως εύστοχα αναφέρουν μερικοί ιστορικοί, το διάταγμα είχε σκοπό μια πλήρη θρησκευτική ελευθερία και όχι μόνο την αναγνώριση μιας «προβληματικής» – για την περίοδο – σέκτας.¹⁸

Η πρώτη χριστιανική Εκκλησία, σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη, είναι αυτή η θρησκευτική κοινωνία υπό τον Ιησού Χριστό και η πρώτη χριστιανική κοινότητα έκανε την εμφάνισή της στα Ιεροσόλυμα, οργανωμένη ταχέως από τους αποστόλους.¹⁹ Η πρώτη εκείνη κοινότητα απαρτιζόταν στην πλειοψηφία από ιουδαιοχριστιανούς, προσκολλημένους στον μωσαϊκό νόμο, αλλά στους κόλπους της αναπτύχθηκε και μια δυναμική τάξη ελληνιστών χριστιανών, είτε ελληνιζότων Ιουδαίων είτε απλών προσήλυτων στον ιουδαϊσμό, Εσσαίων και Ιουδαίων της Διασποράς.²⁰ Δεν υπάρχουν άλλες έγκυρες πληροφορίες μέχρι στιγμής για αυτή την περίοδο και κανένα στοιχείο δεν είναι διαθέσιμο στην επιστημονική κοινότητα, παρά μόνο οι αναφορές στα κεφάλαια 1 – 5 στις Πράξεις Αποστόλων που να θεωρηθούν δίκαια ως βάσιμες, όσον αφορά στην πρώτη χριστιανική κοινότητα.²¹

Οι χριστιανοί εμφανίστηκαν στο προσκήνιο αρχικά ως μια ιουδαϊκή σέκτα και στη συνέχεια ακολούθησαν τους υπόλοιπους χριστιανούς σε διάφορα μέρη της εβραϊκής διασποράς που ήταν αποτέλεσμα της καταστροφής του Ναού των Ιεροσολύμων και την εκδίωξη των Ιουδαίων από τους τόπους τους στα οποία προέβησαν οι Ρωμαίοι μεταξύ 60 – 70 μ. Χ. Κατά την περίοδο αυτή ανέπτυξαν τα χαρακτηριστικά που τους έκαναν να αποστασιοποιηθούν από το ιουδαϊκό υπόβαθρο, διαδικασία η οποία βέβαια δε συνέβη από στιγμή σε στιγμή.²² Ο χριστιανισμός πρωτοεμφανίστηκε ως ένα κίνημα εντός του ιουδαϊσμού σε μια εποχή όπου οι Ιουδαίοι είχαν κυριαρχηθεί πολιτικά και πολιτισμικά από ξένες δυνάμεις και οι οποίοι βρήκαν στα πλαίσια της θρησκείας τους τον κεντρικό μοχλό της μοναδικής τους κοινότητας. Η σχέση της ιουδαϊκής παράδοσης και του χριστιανισμού ήταν ένα θέμα που απασχολούσε τους πρώτους χριστιανούς και έγκειτο σε δυο βασικά ερωτήματα: το μεσσιανικό ρόλο του Ιησού από τη μια και τη συνεχή και μόνιμη εγκυρότητα του ιουδαϊκού νόμου από την άλλη. Εν τέλει, ο χριστιανισμός κατάφερε να

¹⁷ Chuvin (1990), 4

¹⁸ Wallace (2009), 506

¹⁹ Κυριακού (1987), 10, Φειδάς (1994), 37

²⁰ Φειδάς (1994), 34

²¹ Case (2013), 54

²² Rousseau (2013), 7

κερδίσει περισσότερους οπαδούς εκτός της ιουδαϊκής κοινότητας με τίμημα τη θυσία της ιδιαιτερότητας και της αποκλειστικότητάς της. Χαρακτηριστικός είναι ο έντονος προβληματισμός που συναντάται μόλις στα μέσα του 1^{ου} αι. σχετικά με το αν είναι αποδεκτό να εξαπλωθεί η χριστιανική διδαχή στους μη Ιουδαίους, τους λεγόμενους εθνικούς, εφόσον και από ότι φαίνεται δεν υπήρχε μια ενιαία και σαφής οδηγία στους πρώτους ακολούθους του Ιησού. Κατά μια βασική πιθανότητα, τα ευαγγελικά ρητά για την αναγκαία εξάπλωση του χριστιανισμού στον κόσμο των εθνικών με την πρόφαση της μη αποδοχής της εξουσίας του προσώπου του Χριστού από τους τότε Ιουδαίους μπορεί να είναι ένα μεταγενέστερο κατασκευάσμα της πρώτης χριστιανικής κοινότητας.²³

Σε αυτές τις πρώτες θεολογικές προστριβές μεταξύ των πρώτων χριστιανών, καταλυτική επίδραση είχε η επαφή του ελληνισμού με το ιουδαϊκό στοιχείο που είχε λάβει χώρα ήδη από την ελληνιστική περίοδο. Η αφομοίωση στοιχείων του ελληνισμού από ένα σημαντικό αριθμό Ιουδαίων είχε ως αποτέλεσμα το να δημιουργηθεί ένα δίγλωσσο πνευματικό υπόβαθρο, το ελληνικό και το ιουδαϊκό, το οποίο έπαιξε τεράστιο ρόλο στη διάδοση του πρώτου χριστιανισμού. Χαρακτηριστικό είναι πως ο διαχωρισμός των παραδοσιακών ιουδαϊκών στοιχείων από τη χριστιανική διδασκαλία ήταν επίτευγμα του αποστόλου Παύλου, ενός ανθρώπου που προερχόταν από ένα περιβάλλον με βαθιά ελληνική επιρροή και ήταν αυτός ο βασικός παράγοντας που έδωσε τον πρώτο χριστιανισμό τα βασικά χαρακτηριστικά του γνωρίσματα τα οποία αφενός των διαχώρισαν από τον ιουδαϊσμό αλλά και από άλλα κινήματα της εποχής του με θεολογικό και κοινωνικό υπόβαθρο.²⁴ Ήδη από την εποχή των ελληνιστικών χρόνων, ο ελληνικός πολιτισμός ήταν η δεσπόζουσα πρόταση ζωής και η δυναμική του ελληνικού πνεύματος, εκφρασμένη από την ελληνική γλώσσα, διαπερνούσε και επηρέαζε ανάλογα κάθε ηθική και πνευματική έκφραση. Ο ελληνισμός ασκούσε τη μεγαλύτερη επίδραση στους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου, ένας εκ των οποίων ήταν και οι Ιουδαίοι. Η ελληνική αντίληψη ζωής ήταν παρούσα στην τέχνη, τη φιλοσοφία, τη θρησκεία και στα γράμματα κάθε λαού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η ελληνική φιλοσοφία βρίσκεται στη μεγαλύτερη ακμή της στην Παλαιστίνη κατά την εμφάνιση του χριστιανισμού και η επίδρασή της θα παίξει σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση του χριστιανισμού στην ελληνορωμαϊκή κοινωνία, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια.²⁵ Η πενία των πηγών που

²³ Chadwick (1994)

²⁴ Κορώνης (2009), 57

²⁵ Κορώνης (2009), 56 - 57

υπάρχει σχετικά με τον αρχικό πυρήνα των χριστιανών, οδηγεί τους ιστορικούς και ερευνητές να εξάγουν συμπεράσματα βασισμένοι μόνο στις Πράξεις των Αποστόλων και στις επιστολές του Παύλου, παρόλα αυτά δεν υπάρχει πάντα ομοφωνία απόψεων. Γενικά είναι όμως παραδεκτό πως ο πρωταρχικός χριστιανισμός είναι συνδεδεμένος με τον Παύλο, την πιο έντονη προσωπικότητα της εποχής εκείνης, σχετικής με αυτό το θέμα. Μέσα στην πρώτη ιουδαιοχριστιανική κοινότητα της εποχής υπήρξε και ένας σημαντικός αριθμός ελληνιζόντων και αυτοί ήταν που εντόπισαν πως η δυσκολία διάδοσης της χριστιανικής διδασκαλίας στους εθνικούς της εποχής ήταν η σύνδεση αυτής με την ιουδαϊκή παράδοση. Αυτός ακριβώς ήταν ο διαχωρισμός που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη διάδοση του ευαγγελίου και οφείλεται έμμεσα στην κατηγορία που είχε ελληνική επίδραση.²⁶ Όπως αναφέρει και ο Φειδάς, η αρχική πρόσδεση στα ιουδαϊκά στοιχεία ήταν κάτι λογικό καθώς εκεί οι πρώτοι χριστιανοί έβλεπαν την αλήθεια των διδασκαλιών τους.²⁷ Ο Μεταλληνός συμπληρώνει πως το μόνο που αποδέχονται οι χριστιανοί από ιουδαϊκά στοιχεία, όπως και τότε, είναι ο μαρτυρικός λόγος και η αλήθεια των δικαίων προσωπικοτήτων τους, όπως οι προφήτες και οι πατριάρχες.²⁸

1.2 Οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες στον ελληνορωμαϊκό κόσμο

Κατά το έτος 50 μ.Χ. περίπου γνωρίζουμε πως οι χριστιανοί είχαν ξεπεράσει τα όρια της Παλαιστίνης, έτσι λοιπόν φαίνεται πως αρχίζουν να προσηλυτίζονται και εθνικοί, δίνοντάς του με αυτό τον τρόπο μια νέα δυναμική, βασική για τη μετέπειτα εξάπλωσή του στην Αυτοκρατορία.²⁹

Οι νέες ισχυρές εστίες της αποδοχής της χριστιανικής διδασκαλίας εκτός των συνόρων της Παλαιστίνης εντοπίζονται στις ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας, κυρίως στην περιοχή της Συρίας και της Μ. Ασίας. Ήδη ο χριστιανισμός είχε βρει ισχυρά ερείσματα στη Γαλιλαία, τη Σαμάρεια, τη Φοινίκη και την Παλαιστίνη όπως επίσης και στη Συρία, όπου η Αντιόχεια έγινε το δεύτερο βασικό κέντρο των ελληνιστών χριστιανών.³⁰ Τα ονόματα βασικών αποστόλων, όπως

²⁶ Κορώνης (2009), 61 - 62

²⁷ Φειδάς (2002), 34 - 36

²⁸ Μεταλληνός (2003), 34

²⁹ Κορώνης (2009), 64

³⁰ Φειδάς (1994), 35

του Παύλου, του Φιλίππου, του Πέτρου, είναι είτε με ιστορικό είτε με μυθολογικό τρόπο συνδεδεμένα με πληθώρα μικρασιατικών πόλεων. Πληροφορίες που αντλούνται από τις Πράξεις Αποστόλων, από τις επιστολές της Καινής Διαθήκης, από ένα δίκτυο επιστολών της εποχής αλλά και από μη χριστιανικές πηγές και επιστολές, φανερώνουν μια δυναμική ανάπτυξη των πρώτων χριστιανικών ομάδων στις πόλεις της Ανατολής και της Μ. Ασίας καθώς και τη σημασία τους για την επικοινωνία που είχαν με χριστιανικούς πυρήνες δυτικότερων περιοχών. Πολλοί ιστορικοί κατανοούν την απόφαση του Μ. Κωνσταντίνου λίγους αιώνες αργότερα για την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας στην Ανατολή και την σταδιακή επιλογή ενότητας της Αυτοκρατορίας υπό τη νέα θρησκεία στο γεγονός πως οι ανατολικές επαρχίες ήταν αυτές στις οποίες είχε ριζώσει δυναμικά ο χριστιανισμός.³¹ Στα μέσα του πρώτου αιώνα, η Έφεσος κατέστη – δεύτερη μετά την Αντιόχεια – ισχυρό κέντρο μιας μακροχρόνιας και επιτυχούς διάδοσης του χριστιανισμού στη Μ. Ασία.³² Από την Έφεσο διαδόθηκε στις περιοχές της Φρυγίας, Μακεδονίας και Αχαΐας, όπως επίσης και στην Κόρινθο. Από εκεί η διάδοσή του από τον Παύλο έφθασε και δυτικότερα μέχρι το κέντρο της Αυτοκρατορίας, τη Ρώμη, όπου ήδη υπήρχε ένα χριστιανικός πυρήνας, μάλλον από άγνωστες ιεραποστολές.³³ Γενικότερα, τα μεγάλα και αξιόλογα πολιτικά κέντρα όπου συγκεντρωνόταν ο οικονομικός, πολιτικός και θρησκευτικός βίος των επαρχιών της Αυτοκρατορίας είχαν προσελκύσει από την αρχή το ενδιαφέρον των αποστόλων και καθιστούσαν ευκολότερο το έργο του ευαγγελισμού και από τις Εκκλησίες αυτών των πολιτικών κέντρων αναλήφθηκε η διάδοσή του κατά τους 2^ο και 3^ο αιώνες. Η Εκκλησία δεν παρέβλεψε την υπάρχουσα διοικητική διάρθρωση της αυτοκρατορίας και οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες αναπτύχθηκαν μέσα στα υπάρχοντα διοικητικά πλαίσια.³⁴

Συνοπτικά, στα τέλη του 1^{ου} αι. υπήρχαν τέσσερα βασικά κέντρα της νέας θρησκείας, η Ιερουσαλήμ, η Αντιόχεια, η Έφεσος και η Ρώμη, ενώ γύρω στα μέσα του ίδιου αιώνα υπήρχαν μόνο τα δύο πρώτα. Κατά τα τέλη αυτού του αιώνα οι χριστιανικές παραδόσεις είχαν ήδη ριζώσει στις ανατολικές περιοχές της Ασίας, της Φρυγίας, του Πόντου και της Βιθυνίας. Δεν είναι τυχαίο ότι αργότερα ο Κλήμης Αλεξανδρείας στράφηκε στην Ανατολή, όταν αναζητούσε πρώιμες χριστιανικές παραδόσεις,³⁵ ενώ ήδη μέχρι το έτος 140 είχαν τεθεί οι βάσεις της διάδοσης του

³¹ Κυρτάτας (1984), 45 - 46

³² Φειδάς (1994), 45

³³ Harnack (2005), 55

³⁴ Φειδάς (1994), 195

³⁵ Harnack (2005), 59

ευαγγελίου στους εθνικούς και είχε ήδη χειραφετηθεί ο χριστιανισμός από τον ιουδαϊσμό του πρώιμου 1^{ου} αι.³⁶ Αφότου εξαπλώθηκε εκτός των κλειστών ορίων της αγροτικής Γαλιλαίας αποτέλεσε από τότε και κατά τους τρίτους πρώτους αιώνες ένα καθαρά αστικό φαινόμενο ενταγμένο στην ελληνορωμαϊκή πόλη.³⁷

1.3 Σχέσεις των πρώτων χριστιανών με τους εθνικούς

Αρχικά, κατά τη διάρκεια των πρώτων μ.Χ. αιώνων, οι Ρωμαίοι αδιαφόρησαν για τους χριστιανούς. Τους θεώρησαν ένα ακόμα παρακλάδι του ιουδαϊσμού, μια ακόμα ιουδαϊκή αίρεση που δεν τους αφορούσε και δεν θεωρείτο απειλή.³⁸ Το ρωμαϊκό κράτος ήταν δεκτικό και είχε ήδη αποδεχθεί και ενσωματώσει πλήθος θεοτήτων στο πάνθεόν του με την ελπίδα να τις προσθέσει στα πλαίσια της δικής του ευημερίας και ασφάλειας. Οι χριστιανοί δεν ήταν αρεστοί στους Ρωμαίους. Από τη στιγμή που δεν απέδιδαν τιμές και πίστη στο πάνθεον, το κράτος τους έβλεπε ως προδότες απέναντι σε αυτό και από τη στιγμή δε που οι αυτοκράτορες αποφάσισαν να τιμώνται και να λατρεύονται έχοντας μια θεϊκή υπόσταση, η άρνηση τιμών απέναντι σε αυτούς αποτελούσε αυτομάτως άρνηση απέναντι στο κράτος.³⁹ Ο λόγος για τους οποίους οι χριστιανοί ήταν αρχικά μισητοί και μη αποδεκτοί δεν ήταν για το πιστεύω τους καθαυτό, πράγμα αδιανόητο σε μια κοινωνία όπου ελεύθερα συνυπήρχαν και ανθούσαν δίχως αποκλεισμούς αναρίθμητες διαφορετικές λατρείες που πρέσβευαν ακόμα και τα πιο απίθανα πράγματα. Ο βασικός λόγος ήταν πως από το δεύτερο μισό του 2^{ου} αιώνα η Αυτοκρατορία δεχόταν βαρβαρικές εισβολές. Μέσα σε αυτό το κλίμα απειλής οι χριστιανοί δίχάζαν την κοινωνία με θρησκευτικά κριτήρια. Παραμελούσαν τα καθήκοντά τους σαν πολίτες και αρνούσαν να υπηρετήσουν στο στρατό και σε κρατικά αξιώματα, δήλωναν απείθεια στους νόμους της πολιτείας και έλλειψη πατριωτισμού σε μια δύσκολη περίοδο. Παράλληλα όμως ήταν πολύ πειθαρχημένοι στο να συντηρούν ένα οικονομικά ανεξάρτητο και αυτοδύναμο κράτος εν κράτει ουσιαστικά, την Εκκλησία. Η στάση αυτή των χριστιανών τους κατέστη εύκολους στόχους για οτιδήποτε κακό συνέβαινε και επάνω

³⁶ Harnack (2005), 52

³⁷ Fredriksen (2006), 589

³⁸ Ιωσήφ (2011), 2

³⁹ Ellerbe (1996), 14 - 15

τους ξεσπούσε πολλές φορές η λαϊκή δυσφορία και ανασφάλεια για οποιοδήποτε αρνητικό προέκυπτε (πχ σεισμός, λιμός, λοιμός κτλ.).⁴⁰

Οι απόψεις από λόγιους για τους χριστιανούς κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αιώνα ποικίλλουν αλλά γενικά οι περισσότερες καταλήγουν να είναι αρνητικές. Ενδεικτικά, ο Λουκιανός τους χαρακτήρισε μισότρελους και εύπιστους φανατικούς, αλλά δεν μπορούσε να τούς αρνηθεί το σεβασμό, ο Γαληνός χαρακτήρισε τη στάση ζωής τους ως φιλοσοφική και αναφερόταν σε αυτούς με εκτίμηση, ο Πορφύριος αναφέρθηκε στους θεολόγους τους, τους γνωστικούς και ειδικά τον Ωριγένη ως αξιοσέβαστους αντιπάλους. Σε γενικές γραμμές, όμως, οι συγγραφείς και άλλοι λόγιοι τους αντιμετώπιζαν ως απόλυτο βδέλυγμα.⁴¹

Ο πρώτος εθνικός διανοούμενος που λαμβάνει στα σοβαρά υπ' όψιν του τον χριστιανισμό είναι ο Κέλσος στα τέλη του 2^{ου} αι. Αντιμετωπίζει τους χριστιανούς ως πραγματική απειλή για την Αυτοκρατορία, όχι για τα θρησκευτικά τους πιστεύω, αλλά γιατί θεωρούσε πως η Εκκλησία μεγάλωνε σαν κράτος εν κράτει και έτσι απειλούσε να αποδιοργανώσει τους κοινωνικούς θεσμούς με συνέπεια να καταστήσει την Αυτοκρατορία ευκολότερη λεία στους βαρβάρους που την απειλούσαν.⁴² Χαρακτηριστικό είναι πως δεν εντοπίζει κάτι καινούριο στην ηθική διδασκαλία τους σε σχέση με άλλες υπάρχουσες φιλοσοφίες (*τὸν ἠθικὸν τρόπον κοινὸν εἶναι καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους φιλοσόφους, ὡς οὐ σεμνὸν τι καὶ καινὸν μάθημα*)⁴³ και το έργο του καταλήγει, στο κεφάλαιο Η', μετά την πολεμική του απέναντί τους, με παραίνεση να συστρατευτούν οι χριστιανοί με τον Αυτοκράτορα προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της Αυτοκρατορίας, να συμμετέχουν στο στρατό και να πάρουν ακόμα και μέρος στη διακυβέρνησή της προκειμένου να σωθούν οι νόμοι και η ευσέβεια.⁴⁴ Ο Κέλσος είναι ο πρώτος διανοούμενος που εμφανίζει τον χριστιανισμό ως πραγματική απειλή για τη σταθερότητα και την ασφάλεια της Αυτοκρατορίας και που απειλούσε τους κοινωνικούς θεσμούς με ανησυχία να επιτρέψει εν τέλει την είσοδο σε βαρβάρους και για αυτό και παροτρύνει τους χριστιανούς να γίνουν καλύτεροι πολίτες.⁴⁵ Δε στοχεύει δηλαδή τόσο στο θεολογικό κομμάτι, αλλά το εκλαμβάνει σαν εσωτερική απειλή της τότε Αυτοκρατορίας. Την εποχή αυτή των Αυτοκρατορικών Χρόνων, οι χριστιανοί

⁴⁰ Κέλσος (2001), 15

⁴¹ Harnack (2005), 170

⁴² Dodds (1995), 163

⁴³ Κέλσος (2001), 22

⁴⁴ Κέλσος (2001), 163 - 164

⁴⁵ Dodds (1995), 165 - 166

αντιμετωπίζονται ως πρόβλημα για τη συνοχή της Αυτοκρατορίας λόγω της στάσης ζωής τους και όχι για τα θρησκευτικά τους πιστεύω.

Ο χριστιανός Τερτυλλιανός ισχυρίζεται πως οι χριστιανοί αποκαλούνται ως τρίτη φυλή (*genus tertium*) από τους αντιπάλους τους. Ο προσδιορισμός αυτός που τους αποδιδόταν αφορούσε στη μέθοδο σύλληψης και λατρείας απέναντι στην έννοια του θείου και του Θεού. Οι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και άλλα έθνη που αναγνώριζαν και σέβονταν αμοιβαία πολλούς θεούς, τιμούσαν ξένους θεούς και έκαναν θυσίες, αναγνωρίζονται ως πρώτη φυλή (*genus primum*). Οι Ιουδαίοι με τη δική τους αποκλειστική θρησκεία που δεν είχαν εικόνες αλλά έκαναν θυσίες χαρακτηρίζονται ως δεύτερη φυλή (*genus alterum*), ενώ οι χριστιανοί με τον δικό τους πνευματικό Θεό που δεν έκαναν θυσίες και δεν είχαν εικόνες, αλλά όπως οι Ιουδαίοι καταδίκάζαν όλες τις άλλες θεότητες, χαρακτηρίζονται ως τρίτη φυλή (*genus tertium*). Αυτοί οι χαρακτηρισμοί ήταν ζωτικής σημασίας στην εντύπωση που προκάλεσαν οι χριστιανοί στον παγανιστικό κόσμο της εποχής.⁴⁶ Η σταδιακή απομάκρυνση του χριστιανισμού από τον ιουδαϊσμό οδήγησε αναπόφευκτα στην επιβεβαίωση της ετερότητας του πρώτου και αυτό είχε ως αποτέλεσμα και την αλλαγή της στάσης της ρωμαϊκής πολιτείας απέναντί του.⁴⁷

Η ρωμαϊκή πολιτεία δεν αντιμετώπισε τους χριστιανούς των πρώτων αιώνων με βάση ένα συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο. Θεωρώντας τους παρακλάδι του ιουδαϊσμού, τους ενέταξε στο νομοθετικό πλαίσιο που ήδη ίσχυε για τους Ιουδαίους. Η σταδιακή όμως, όπως είδαμε, διαφοροποίηση από τον ιουδαϊσμό οδήγησε και στην αλλαγή της αντιμετώπισής τους από την πολιτεία. Οι Ρωμαίοι δεν αντιμετώπιζαν του χριστιανούς ούτε ως μέλη μιας νέας θρησκείας αλλά ούτε ως μέλη μιας νόμιμης ιουδαϊκής αίρεσης. Παρόλα αυτά, η περιορισμένη διάδοση του χριστιανισμού στους δύο πρώτους αιώνες δεν καθιστούσε σημαντικό το να ληφθούν ειδικά μέτρα στη νομοθεσία απέναντί του. Οι τιμωρίες που επιβάλλονταν δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως γενικοί διωγμοί και οι χριστιανοί αντιμετώπιζονταν ως κοινοί ταραξίες. Οι αιτίες για αυτό ήταν συνήθως η αρνητική στάση τους απέναντι στις άλλες θρησκείες της Αυτοκρατορίας, η μη συμμετοχή τους στα καθιερωμένα τυπικά των εθνικών (προσφορά σπονδών, συμμετοχή στα ειδωλόθυτα κτλ.) αλλά και οι παράνομες τελετές που, κατά τη δυσφήμισή τους από τους εθνικούς σε όλο το αρνητικό πλαίσιο της εποχής για αυτούς, ελάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια των

⁴⁶ Harnack (2005), 173

⁴⁷ Φειδάς (1994), 115

τελετουργιών τους. Μεταξύ αυτών, ο φόβος αυτής της νέας ομάδας τρεφόταν από τις κακές φήμες που τους απέδιδαν διάφορα αντικοινωνικά εγκλήματα, όπως αυτά της αιμομιξίας, του κανιβαλισμού και της βρεφοκτονίας.⁴⁸ Οι κατηγορίες εντάσσονταν στο απλό κατηγορητήριο περί διατάραξης δημοσίας τάξης. Τους δυο πρώτους αιώνες, λοιπόν, οι χριστιανοί διώκονταν θεωρούμενοι ως μέλη μιας μυστικής “εταιρείας” (*collegium illicitum*).⁴⁹ Οι χριστιανοί θεωρούνταν πως ήταν παρόμοιοι σε δράση και σε μυστικές συνάξεις όπου λάμβαναν χώρα ακραίες ενέργειες όπως παλαιότερα πιστευόταν ο ίδιο για κάποιες διονυσιακές εταιρίες που είχαν απαγορευτεί.⁵⁰

Η συμμετοχή και ο σεβασμός προς τις δημόσιες λατρείες είχε άλλη σημασία για τους ανθρώπους και το κράτος της εποχής. Είχε τη σημασία να διατηρηθεί το λεγόμενο *pax deorum* (μια αμοιβαία κατάσταση ειρήνης μεταξύ των θεοτήτων της αυτοκρατορίας έτσι ώστε η κοινωνική ευημερία να διασφαλίζεται) με το οποίο μπορούσε να διατηρηθεί η ευημερία της κάθε πόλης και του κράτους. Έτσι λοιπόν οι χριστιανοί, ως μέλη της τότε ρωμαϊκής κοινωνίας, είχαν την υποχρέωση να αποδίδουν τη λατρεία στους θεούς που ήταν οι θεοί της πλειοψηφίας. Για αυτόν τον λόγο, μέχρι περίπου το 250 μ.Χ., οι χριστιανοί έγιναν αντικείμενο επιθετικότητας και αποδοκιμασίας, επειδή δεν τιμούσαν τους θεούς επάνω στους οποίους βασιζόταν η ευημερία της πόλης τους.⁵¹ Οι εθνικοί έβλεπαν τους χριστιανούς σαν μια θρησκευτική ομάδα που, όπως άλλες, λάτρευαν και θεοποιούσαν ηρωικά πρόσωπα. Εκείνο όμως που ενοχλούσε τους εθνικούς ήταν η αποκλειστικότητα της χριστιανικής λατρείας. Οι υπόλοιπες άλλες ομάδες μπορεί να ακολουθούσαν μεν τα δικά τους τελετουργικά ή να λάτρευαν συγκεκριμένα πρόσωπα αλλά αυτό δε σήμαινε ότι απέκλειαν τη συμμετοχή στη λατρεία άλλων θεοτήτων, πράγμα που ήταν σύνηθες και θεωρείτο δεδομένο στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Θεωρητικά θα μπορούσε να πει κανείς πως μια υποχώρηση των χριστιανών απέναντι σε κάποια τυπικά τελετουργικά δεν θα ήταν κάτι σοβαρό και πως με την καλή θέληση θα μπορούσε να έχει σαν αποτέλεσμα έναν συμβιβασμό. Όμως ακόμα και η πιο τυπικά παραχώρηση στις καθιερωμένες παγανιστικές πρακτικές θα οδηγούσε στο να εξαφανιστεί και να αφομοιωθεί ο χριστιανισμός στον ελληνορωμαϊκό κόσμο όπως ακριβώς είχε γίνει με τόσες άλλες θρησκείες και θρησκευτικά παρακλάδια.⁵² Οι χριστιανοί είχαν την πεποίθηση

⁴⁸ Fredriksen (2006), 602

⁴⁹ Φειδάς (1994), 115 - 118

⁵⁰ Dodds (1995), 174

⁵¹ Fredriksen (2006), 601

⁵² Dodds (1995), 176

ότι η θρησκεία ήταν περισσότερο ένα θέμα προσωπικό και όχι συλλογικό και για αυτό αρνούταν έστω και επιφανειακά να συμμετέχουν στα βασικά τελετουργικά, παρεμπόδιζαν τις θυσίες ή δε συμμετείχαν σε αυτές.⁵³ Παρόλα αυτά, το να θεωρηθούν ως άλλη μια εκκεντρικότητα όπως αυτή των Ιουδαίων δεν ήταν κάτι απλό εφόσον η διαφορά ήταν πως δεν λάτρευαν κάποιον ήρωα ή θεό αλλά ένα πρόσωπο, τον Ιησού, που είχε τιμηθεί από το κράτος σαν εγκληματικό στοιχείο.⁵⁴ Ένας επιπλέον λόγος που οι χριστιανοί αντιμετώπιζονταν αρνητικά ήταν λόγω της διατάραξης του θεσμού της οικογενείας και ο αντίκτυπός τους στην οικογενειακή ζωή. Υπάρχουν μαρτυρίες τόσο από εθνικούς όσο και από χριστιανούς που συγγραφείς που αναφέρουν πως χριστιανοί παρέσυραν τα παιδιά ώστε να μην ακολουθούν τους δασκάλους τους αλλά να έρχονται κρυφά στις συγκεντρώσεις τους και τους προέτρεπαν να δηλώνουν ανυπακοή τους εθνικούς γονείς τους και ακόμα σε κάποιες περιπτώσεις πλησίαζαν γυναίκες και εκμεταλλεύονταν αισθήματα ενοχής τους ώστε να τις προσηλυτίσουν. Γενικά ήταν αιτία σποράς διχόνοιας και ενδοοικογενειακών διαφορών. Η διατάραξη της οικογενειακής ζωής ήταν σημαντικό για την κοινωνία της εποχής.⁵⁵

Παρόλες τις μερικές διώξεις και την αρνητική εικόνα που είχαν οι μη χριστιανοί της Αυτοκρατορίας για αυτούς, έως και τις αρχές του 3^{ου} μ.Χ. αι., υπάρχει διάθεση από πλευράς των πολυθεϊστών να τους απορροφήσουν μέσα σε ένα "καθεστώς" σαν και αυτό που νωρίτερα και επί τόσα χρόνια είχαν απορροφηθεί άλλες θρησκείες και θεότητες ή τουλάχιστον εμφανίστηκε μια διάθεση να τεθούν οι όροι με τους οποίους θα μπορούσε να είναι σεβαστή μια συνύπαρξη.⁵⁶ Αυτό μάλλον πρέπει να υποθέσουμε πως αναφέρεται για τη διάθεση που επικρατούσε στην πολιτική και πνευματική ελίτ γιατί πριν ακόμα το ξέσπασμα οργανωμένων διωγμών, όπως θα δούμε παρακάτω, υπήρχαν ήδη περιπτώσεις σε διάφορες περιοχές της Αυτοκρατορίας, από την Αλεξάνδρεια μέχρι και τη Λυών, όπου ο όχλος προχωρούσε σε συγκρούσεις, κυρίως από τη μεριά των εθνικών, μαρτυρώντας τα αισθήματα εχθρότητας που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο σε μεγάλη μερίδα του κόσμου. Επίσης θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο πως λεκτικές και όχι μόνο διαμάχες θα πρέπει να υπήρχαν σε συμβούλια πόλεων, σε χωριά, σε πόλεις, σε αγορές, σε σπίτια και ότι είχαν απλωθεί σε κάθε έκφανση της κοινωνικής ζωής.⁵⁷

⁵³ Ιωσήφ (2011), 1

⁵⁴ Γκουτζιούδης, (2010), 57 - 58

⁵⁵ Dodds (1995), 180 - 181

⁵⁶ Dodds (1995), 168

⁵⁷ Dodds (1995), 162 - 163, 172

Οι πρώτες διώξεις των χριστιανών, λόγω των περιπτώσεων που αναφέρθησαν, ήταν σπάνιες, σποραδικές και τοπικές. Ο ρόλος του κοινωνικού παράγοντα φαίνεται ότι είναι ξεκάθαρος ενώ οι πραγματικοί νομικοί λόγοι για τις διώξεις είναι σχετικά ομιχλώδεις, αν και όπως αναφέρει ο Φειδάς πρέπει να εντοπιστούν στις κατηγορίες για διατάραξη δημοσίας τάξεως και προσβολής των παγιωμένων τυπικών του ελληνορωμαϊκού κόσμου.⁵⁸ Ελλείπει συγκροτημένης και συνεκτικής αυτοκρατορικής πολιτικής, συνήθως οι τοπικοί δικαστές και αξιωματούχοι ασχολούνταν με τους χριστιανούς αναλόγως με το πόσο έντονη ή όχι ήταν η λαϊκή προκατάληψη της περιοχής δικαιοδοσίας τους.⁵⁹

1.4 Οι πρώτοι μεγάλοι διωγμοί και οι αιτίες

Η κατάσταση αλλάζει ριζικά από τα μέσα του τρίτου αιώνα, με τον Δέκιο (Αυτοκράτορας μεταξύ 249 - 251).⁶⁰ Τα στοιχεία για τις διώξεις που μετατρέπονται πλέον σε ευρύτερο διωγμό είναι πιο ξεκάθαρα. Ο Δέκιος είδε τη ρωμαϊκή θρησκεία ως παράγοντα ενότητας της Αυτοκρατορίας και για αυτό αποφάσισε την ενίσχυσή της. Τα μέτρα προς αυτό το σκοπό ήταν η συμμετοχή στη λατρεία, η γενική θυσία από τους υπηκόους, η προσφορά σπονδών στο άγαλμα του Αυτοκράτορα. Αυτή την περίοδο γίνεται πιο ξεκάθαρη και η ρωμαϊκή νομοθεσία προς τους χριστιανούς. Δεν κατηγορούνται πλέον όπως είδαμε ως ένα είδος "μυστικής εταιρείας" αλλά ως απαγορευμένη θρησκεία (*religio illicita*) και κωδικοποιούνται όλες οι προηγούμενες διατάξεις που είχαν εκδοθεί τις προηγούμενες περιόδους από τους αυτοκράτορες και αφορούσαν στους χριστιανούς.⁶¹ Συγκεκριμένα δινόταν έμφαση σε δυο τυπικά θέματα, στις σπονδές στον Αυτοκράτορα και στην τέλεση θυσιών. Στην πραγματικότητα, από τη στιγμή που ο χριστιανισμός διαχωρίστηκε από τον ιουδαϊσμό και εμφανίστηκε στην πολιτεία και στο νόμο ως ξεχωριστή θρησκεία, ήταν αναμενόμενο να χαρακτηριστεί ως μη νόμιμη θρησκεία.⁶² Ο Ιουδαϊσμός είχε δικαίωμα, αν και οι εβραίοι θεωρούνταν "άθεοι", να μην αποδίδει τιμές σε είδωλα και ναούς και να ακολουθεί τις

⁵⁸ Fredriksen (2006), 602

⁵⁹ Gaddis (2005), 32

⁶⁰ Nicholson (2018), 468

⁶¹ Φειδάς (1994), 123 - 124

⁶² Harnack (2005), 302

δικές του ιδιαίτερες συνήθειες όσον αφορά τη θρησκεία, με τη διαφορά όμως πως στα μάτια των Ρωμαίων οι Εβραίοι ήταν αρχαίος λαός οπότε είχαν εξασφαλίσει αυτό το προνόμιο. Από την άλλη οι χριστιανοί, μια αίρεση που αναγνωρίζεται ως ξεχωριστή θρησκεία και αποτελείται από πληθώρα εθνοτήτων, μη αποτελώντας έθνος, δεν μπορούσε να έχει την ίδια αντιμετώπιση στα μάτια των Ρωμαίων.⁶³ Ο λόγος που προέβη ο Δέκιος σε αυτό φαίνεται πως ήταν η τόνωση της ενότητας για την περίοδο των αναταραχών που είχαν αναστατώσει την Αυτοκρατορία. Αν και φαίνονται πιο αυστηρά τα μέτρα, εν τούτοις σύμφωνα και με τον Ευσέβιο, οι Εβραίοι και οι Χριστιανοί της Ιουδαίας εξαιρέθηκαν και δεν απαγορεύτηκε η χριστιανική λατρεία. Ο Δέκιος όμως απαίτησε από τους χριστιανούς, που ήταν πρότινος εθνικοί και παρά τις ιδιόρρυθμες χριστιανικές πρακτικές τους, να αποδώσουν αυτές τις τιμές για την ευημερία της Αυτοκρατορίας όπως συνηθίζοταν. Εξαιρέθηκαν οι Ιουδαίοι και οι Ιουδαίοι Χριστιανοί που έτσι και αλλιώς δεν είχαν ακολουθήσει αυτά τα τυπικά στο παρελθόν. Ο σκοπός του Δέκιου δεν ήταν θρησκευτική ομοιομορφία αλλά διατήρηση του κοινού καλού. Πολλοί περισσότεροι χριστιανοί διώχθηκαν αυτή την περίοδο από ότι τις προγενέστερες όμως οι εκκλησίες συνέχισαν να εξαπλώνονται. Για τη μεσογειακή ελληνορωμαϊκή κοινωνία όμως, οι διωγμοί για θρησκευτικούς λόγους θεωρούνταν μια ανωμαλία.⁶⁴

Τα διατάγματα του Δέκιου εγκαινιάζουν μια νέα οπτική στο ρωμαϊκό κράτος. Από τα μέσα του τρίτου αιώνα και έπειτα, η ρωμαϊκή πολιτεία, είτε παγανιστική είτε χριστιανική μεταγενέστερα, θα διατηρήσει τέτοιες πολιτικές διωγμών και απαγορεύσεων, είτε απέναντι σε εθνικούς είτε σε χριστιανούς αιρετικούς. Εμφανίζεται δηλαδή μια αντίληψη που προηγουμένως δεν υφίστατο. Η αντίληψη που κυριάρχησε το εξής ήταν πως οι διώξεις ή οι διωγμοί αποτελούσαν μια έκφραση της ανασφάλειας και μια πλέον κοινωνικά θεσμοθετημένη μορφή θεοδικείας και ήταν συνδεδεμένοι με μια κατάσταση φθίνουσας πολιτικής καλοτυχίας. Όπως οι Ρωμαίοι συνδύαζαν τη διατήρηση του *pax deorum* (για πολλούς θεούς) για τη γενική καλοτυχία της Αυτοκρατορίας, έτσι και οι μεταγενέστεροί τους χριστιανοί θα συνδυάσουν για τον ίδιο λόγο τη διατήρηση του *pax dei* (για τον έναν Θεό). Όπως κάποιοι εθνικοί παλιότερα και κατηγορούσαν τους χριστιανούς για αρνητικά συμβάντα, λόγω της διατάραξης της τάξης από τη συμπεριφορά τους μέσα από την

⁶³ Dodds (1995), 174

⁶⁴ Fredriksen (2006), 602

άρνησή τους να συμμετέχουν στα καθιερωμένα τυπικά της ελληνορωμαϊκής κοινωνίας, έτσι αργότερα οι χριστιανοί θα κατηγορούν για αυτά είτε εθνικούς είτε χριστιανούς άλλου δόγματος.⁶⁵

Οι μεγάλες στρατιωτικές και πολιτικές αναταραχές του τρίτου αιώνα οδήγησαν παραδοσιακούς Αυτοκράτορες, όπως ο Δέκιος και οι μεταγενέστεροί του, να θεωρήσουν πως μόνο η συλλογική έκφραση αφοσίωσης και λατρείας προς τους παραδοσιακούς θεούς θα κατεύναζε την οργή τους και θα ευνοούσε τις τύχες της Αυτοκρατορίας. Αυτή την περίοδο ξεκίνησαν οι συντονισμένες προσπάθειες να επιβληθεί η θρησκευτική ενότητα και να εξαλειφθεί ο χριστιανικός "αθεϊσμός". Οι χριστιανοί δεν ήταν αρχικά οι στόχοι τους αλλά η στάση τους απέναντι στους παραδοσιακούς θεούς, μέσα στο πλαίσιο της θρησκευτικής ενότητας που ενθάρρυναν οι Αυτοκράτορες, θεωρήθηκαν ύποπτοι για θρησκευτικούς και πολιτικούς λόγους. Οι προκάτοχοι του Δέκιου είχαν αντιμετωπίσει την ανησυχία τους για τη διατήρηση του *pax deorum* με μια σειρά νομοθετημάτων που αφορούσαν στις πρακτικές και στο ήθος των συγκλητικών και γενικά της πολιτικής ελίτ της Ρώμης.⁶⁶ Όσο όμως περνούσε ο καιρός και ο αριθμός των χριστιανών εξαπλωνόταν όπως και η άρνηση συμμετοχής τους στις παραδοσιακές τελετές γενικευόταν, η ρωμαϊκή πολιτεία που ενδιαφερόταν για την τήρηση της τάξης και την ταύτιζε με την απόδοση τιμών και σεβασμού στους θεούς, άρχισε να δυσαρεστείται και να προβληματίζεται, με τελικό αποτέλεσμα να οδηγηθεί σε διωγμούς.⁶⁷

Οι αμέσως επόμενοι διωγμοί μετά τον Δέκιο έγιναν από τον αυτοκράτορα Βαλεριανό κατά τα τελευταία έτη της βασιλείας του λίγο πριν το 260. Εξέδωσε διάταγμα που στρεφόταν κατά της χριστιανικής λατρείας, της εκκλησιαστικής περιουσίας και ιεραρχίας και των συνάξεων σε κοιμητήρια. Επιβλήθηκε η ποινή του θανάτου σε κληρικούς που αρνήθηκαν να θυσιάσουν, δημεύτηκαν οι ναοί και τα κοιμητήρια και απομακρύνθηκαν όσοι χριστιανοί κατείχαν πολιτικά αξιώματα. Στόχος του Βαλεριανού ήταν κατά πρώτον η εκκλησιαστική περιουσία που είχε συσσωρευθεί και ο ανώτερος κλήρος. Αργότερα εξαπλώθηκε και σε λαϊκούς. Τα κίνητρα της εσωτερικής συσπείρωσης της Αυτοκρατορίας σε όλα τα επίπεδα και η ανησυχία της εσωτερικής αποδιοργάνωσης μπορούν να γίνουν εμφανή, αν αναλογιστούμε ίσως πως επίσης ο αυτοκράτορας στράφηκε και κατά των μανιχαϊστών, μόνο και μόνο επειδή η θρησκεία τους προερχόταν από την

⁶⁵ Fredriksen (2006), 603

⁶⁶ Gaddis (2005), 32 - 33

⁶⁷ Ιωσήφ (2011), 2

Περσία και εκείνη την περίοδο η Αυτοκρατορία ήταν σε πόλεμο με αυτήν.⁶⁸ Οι διωγμοί αυτοί θεωρούνται οι πιο κύριοι και συγκροτημένοι σε σχέση με τις προηγούμενες διώξεις των προηγούμενων χρόνων και είχαν σοβαρό αντίκτυπο στην ερήμωση των εκκλησιών. Επίσης είχαν μεγάλο αριθμό αποστατών χριστιανών που επέστρεψαν ή έστω τυπικά άλλαξαν τη στάση τους, απέναντι στις παραδοσιακές λατρευτικές τακτικές.⁶⁹

1.5 Μικρή περίοδος ειρήνης και οι τελευταίοι διωγμοί

Οι επόμενοι αυτοκράτορες δεν προέβησαν σε διωγμούς και επικράτησε μια μακρά περίοδος ειρήνης και θρησκευτικής γαλήνης. Αυτή η περίοδος ωφέλησε τους χριστιανούς γιατί βοήθησε στην εξάπλωση του χριστιανισμού, πολλοί απέκτησαν πιο υψηλές διοικητικές θέσεις, μέχρι και επάρχων και άλλων υψηλών θέσεων στην αυτοκρατορική αυλή.⁷⁰ Επίσης, κατά την περίοδο από τα μέσα έως και τα τέλη του τρίτου αιώνα, ο χριστιανισμός, ευνοούμενος από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και το αίσθημα αστάθειας της περιόδου, κέρδισε ταχέως πλήθος πιστών. Χαρακτηριστικό είναι πως συγκέντρωσε πλούτο και ξεκίνησαν να κτίζονται οι πρώτες μεγάλες εκκλησίες που δεν υπήρχαν την προηγούμενη περίοδο.⁷¹ Εκτός από την προσχώρηση περισσότερων πιστών και τη συγκέντρωση πλούτου, υπήρξε και κοινωνικό αντίκτυπο. Οι χριστιανοί πλέον δεν ήταν μια κρυφή, κλειστής νοοτροπίας, ομάδα αλλά είχαν ανοιχτεί στο ρωμαϊκό κόσμο και αυτό οδήγησε στη μείωση της αρνητικής εικόνας από τους εθνικούς που κυριαρχούσε απέναντί τους τα προηγούμενα χρόνια. Φαίνεται πως οι τελευταίοι διωγμοί στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, ανήκαν σε πρωτοβουλίες της πολιτείας και οι μη χριστιανοί υπήκοοι είτε έμεναν αμέτοχοι είτε αντιδρούσαν σε διώξεις χριστιανών.⁷²

Ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός ήταν ο τελευταίος που προέβη σε διωγμούς κατά των χριστιανών κατά τα τελευταία έτη της βασιλείας του, το 303. Συντηρητικός, αυστηρός και ευσεβής απέναντι στις ρωμαϊκές αρχές, στράφηκε αποφασιστικότερα, σε σύγκριση με τους προκατόχους του,

⁶⁸ Chuvin (1990), 17 - 18

⁶⁹ Harnack (2005), 306

⁷⁰ Φειδάς (1994), 125 - 126

⁷¹ Dodds (1995), 10 - 171

⁷² Φειδάς (1994), 126

εναντίον των χριστιανών που είχαν τόσο προκλητική στάση απέναντι στους παραδοσιακούς θεούς και έδειχναν απείθεια στις ρωμαϊκές αρχές, βάσει των οποίων οι ανώτερες τάξεις ασκούσαν την εξουσία σε συμφωνία με τις παραδοσιακές θεότητες. Τα πιο πολλά θύματα από την πλευρά των χριστιανών ήταν από τους τελευταίους αυτούς διωγμούς.⁷³ Ο Διοκλητιανός είχε ως στόχο τη αναδιοργάνωση και την ανόρθωση του κύρους της Αυτοκρατορίας. Κύριες ενέργειες υπήρξαν η θέσπιση του θεσμού της Τετραρχίας το 293 και η γενική αναδιοργάνωση του στρατεύματος. Για να υπάρξει ενότητα προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι, επεδίωξε να προβάλει και να ενισχύσει την κατεστημένη ρωμαϊκή θρησκεία και ενίσχυσε την πεποιθήση πως η αυτοκρατορική εξουσία προέρχεται από τους θεούς, καθώς ο ίδιος έλαβε την εξουσία από τον θεό – προστάτη του Jupiter, ο συν-αυτοκράτορας Μαξιμιανός από τον Ηρακλή ενώ οι Καίσαρες τους ταυτίστηκαν με άλλες θεότητες.⁷⁴ Οι μεταρρυθμίσεις και η στάση του Αυτοκράτορα στηρίζονταν σε μια νέα θεοκρατική αντίληψη που τον θεωρούσε αντιπρόσωπο του θείου επί της γης.⁷⁵ Τα τελευταία έτη της βασιλείας εξέδωσε διατάγματα που ήταν σχετικά με την καταστροφή εκκλησιών και βιβλίων, με την απομάκρυνση χριστιανών από δημόσια αξιώματα, τη φυλάκιση ιερέων, την υποχρέωση τέλεσης θυσιών και την απελευθέρωση όσων χριστιανών θυσίαζαν.⁷⁶ Ιδιαίτερη σημασία έδωσε και στην κατάσταση που επικρατούσε στο στράτευμα καθώς, ήδη από τα προηγούμενα χρόνια, οι χριστιανοί αποτελούσαν έναν έντονα διακριτό αριθμό, σε αντίθεση με τις απόψεις περί μη συμμετοχής στο στράτευμα που είχε αναφερθεί πρώτος ο Ωριγένης, στο σημείο που ο Διοκλητιανός αναγκάστηκε να επιβάλλει εκκαθαρίσεις από το χριστιανικό στοιχείο.⁷⁷ Έμφαση δόθηκε επίσης στα σχολεία, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο για να διαστρεβλωθεί η εικόνα του Χριστού. Πιο σκληροί και αποφασιστικοί ήταν οι διωγμοί στα ανατολικά και νοτιοανατολικά της Αυτοκρατορίας. Σε αυτές τις περιοχές αναφέρεται κυρίως και ο Φειδάς, στις περιοχές Συρίας, Παλαιστίνης, Αιγύπτου, αλλά σίγουρα υπήρξαν και σε άλλες περιοχές διάσπαρτες διώξεις.⁷⁸

Παράλληλα, εκτός από την πολεμική απέναντι στους χριστιανούς, επιδιώχθηκε μια πολιτική ώστε να δώσει μια νέα δυναμική στις παραδοσιακές λατρείες. Διατάχθηκε το κτίσιμο νέων ναών και η επιδιόρθωση όσων είχαν παραμεληθεί ή καταστραφεί στο πέρασμα των χρόνων, διορίστηκαν σε κάθε πόλη ιερείς και τοποθετήθηκαν ως αρχιερείς άνθρωποι υψηλής αποδοχής στη δημόσια ζωή

⁷³ Ιωσήφ (2011), 2

⁷⁴ Nicholson και Lunn-Rockliffe (2018), 1119

⁷⁵ Dodds (1995), 54

⁷⁶ Φειδάς (1994), 127

⁷⁷ Dodds (1995), 178

⁷⁸ Φειδάς (1994), 128

που είχαν μια γενική αποδοχή λόγω των πράξεών τους και επέδιδαν ζήλο στις τιμές απέναντι στους παραδοσιακούς θεούς. Ο Διοκλητιανός επέλεξε να προσπαθήσει να οικοδομήσει ένα μοντέλο βασισμένο στην επισκοπική οργάνωση των χριστιανών, με ένα πλέον συγκεντρωτικό ιερατείο και ανθρώπους που διακρίνονταν για την ηθική τους. Μπορεί να υποτεθεί πως αυτή η οργάνωση ήταν ένας από τους βασικούς λόγους που οι χριστιανοί ήταν δύσκολο να καταπολεμηθούν και για αυτό και ο Διοκλητιανός προσπάθησε με τον ίδιο τρόπο να τονώσει την κατάσταση στο χώρο της παραδοσιακής λατρείας.⁷⁹

Οι διωγμοί του Διοκλητιανού έλαβαν τέλος μετά το θάνατό του με ένα διάταγμα του Γαλερίου το 311, ίσως μάλλον και από προτροπή του Λικινίου, σύμφωνα με το οποίο αναγνωρίζεται στους χριστιανούς να τελούν τη λατρευτική τους δραστηριότητα χωρίς πρόβλημα και τους αναγνωρίζει νομικά το δικαίωμα ελεύθερης "ύπαρξής" τους στην Αυτοκρατορία. Αυτό μάλλον δείχνει πως οι διωγμοί δεν είχαν την αναμενόμενη επιτυχία και ίσως μια ένδειξη αποτυχίας της πολιτικής απόφασης του Διοκλητιανού.⁸⁰ Τα μέτρα του κράτους δεν είχαν τα επιθυμητά αποτελέσματα και σημαντικό ρόλο σε αυτό φαίνεται ότι έπαιξε και η στάση της κοινής γνώμης. Οι χριστιανοί εκείνη την περίοδο δεν ήταν μια απλή περιθωριακή ομάδα και συμπάθεια προς αυτούς, ίσως και πιστεύω, είχαν ακόμα και μέλη της οικογενείας του αυτοκράτορα και υψηλοί αυτοκρατορικοί υπάλληλοι.⁸¹ Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα ήταν λιγιστός ο αρνητικός αντίκτυπος απέναντι στους χριστιανούς από τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας και δεν υπήρχε διάθεση να ενστερνιστούν τα αυστηρά μέτρα της πολιτείας εναντίον τους, ενώ εν αντιθέσει στις αρχές του 2^{ου} αιώνα το κράτος προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τη μισαλλοδοξία και την εχθρική στάση που επιδείκνυαν οι παγανιστές εναντίον των χριστιανών.⁸² Πλέον οι ειδωλολάτρες της εποχής του Διοκλητιανού ελάχιστα στήριζαν ένθερμα και μαζικά τους διωγμούς. Περισσότερο πιθανό φαίνεται να είναι πως ξαφνιάστηκαν με την απότομη χρήση βίας έναντι συμπολιτών τους που διέφεραν από αυτούς μόνο και μόνο λόγω θρησκείας, πόσο μάλλον όταν ήδη συναναστρέφονταν μαζί τους και τους είχαν φίλους ή συγγενείς, θεωρώντας τους πλέον όχι τόσο μεγάλη απειλή όσο τους θεωρούσε η πολιτεία.⁸³ Επιπλέον η εφαρμογή των διωγμών είχε διαφορά από περιοχή σε περιοχή και ήταν εξαρτημένη περισσότερο από την ιδιοσυγκρασία αλλά και τη θέληση του εκάστοτε διοικητή στο να

⁷⁹ Harnack (2005), 307

⁸⁰ Φειδάς (1994), 128

⁸¹ Chuvin (1990), 16

⁸² Harnack (2005), 308

⁸³ Gaddis (2005), 41 - 42

προκαλέσει προβλήματα στη σφαίρα της τοπικής τους αρμοδιότητας. Υπήρξαν διοικητές που επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο και σκληρότητα, άλλοι που δεν εφάρμοσαν το διάταγμα των διωγμών στο σύνολό του (για παράδειγμα μπορεί να κατέφυγαν σε καταστροφή χριστιανικών βιβλίων αλλά δε στράφηκαν κατά των πιστών ή του κλήρου) και άλλοι που δεν το τήρησαν καθόλου.⁸⁴

1.6 Αποτελέσματα των διωγμών

Αρχικά αναφέρθηκε το διαφορετικό κλίμα που επικρατούσε την εποχή των πρώτων σοβαρών και εκτεταμένων διωγμών επί Δεκίου αλλά και πρωτύτερα, μεταξύ των υπηκόων της Αυτοκρατορίας, πολλοί εκ των οποίων αντιμετώπιζαν εχθρικά τους νεοεμφανισθέντες χριστιανούς. Η κατάσταση αυτή φαίνεται πως είχε αλλάξει μέχρι τα τέλη του τρίτου αιώνα και τους διωγμούς που εξαπέλυσε ο Διοκλητιανός. Πολιτικά και κοινωνικά δίχασαν την Αυτοκρατορία και ενέτειναν τις ήδη τεταμένες σχέσεις μεταξύ των τετραρχών, καθώς άλλοι επέδειξαν ζήλο ενώ άλλοι όχι.⁸⁵

Μπορεί να ειπωθεί πως ένα από τα θετικά αποτελέσματα για τους χριστιανούς εντοπιζόταν στην πλέον κοινωνική αποδοχή σε ολόένα και περισσότερα στρώματα και αυξανόμενους αριθμούς της κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, σε θεολογικό επίπεδο, αναπτύχθηκε και διαμορφώθηκε κυρίως μέσα σε αυτό το κλίμα θρησκευτικής σύγκρουσης, η πολιτική θεολογία της Εκκλησίας, γεγονός που θα επηρεάσει μελλοντικά τη σχέση της προς κάθε πολιτική πραγματικότητα. Σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα εξάπλωση φαίνεται να έχουν και οι απολογητές οι οποίοι προσπάθησαν να κάνουν περισσότερο γνωστές τις θέσεις του χριστιανικού στοιχείου τόσο σε λόγιους και σε ανώτερα στρώματα, όσο και σε απλούς χριστιανούς και μη, οδηγώντας έτσι ίσως σε μια πιο ευρεία αποδοχή από αυτή που αρχικά είχαν αντιμετωπίσει οι χριστιανοί.

Στα αρνητικά για την Εκκλησία ήταν ο μεγάλος αριθμός των χριστιανών που επέστρεψαν στις παραδοσιακές λατρείες και ο εσωτερικός διάλογος που αναπτύχθηκε στους κόλπους της για το αν θα γίνονταν εκ νέου αποδεκτοί ή όχι. Αυτό μπορεί να μη φαίνεται σημαντικό στην εποχή μας αλλά οδήγησε στο να δημιουργηθούν πολλά σχίσματα, αντιθέσεις και έριδες, κυρίως στις ανατολικές

⁸⁴ Chuvin (1990), 19 - 20

⁸⁵ Gaddis (2005), 41

επαρχίες, που αυτό μεταφράζεται σε νέο κύκλο θρησκευτικού φανατισμού και συγκρούσεων στα χρόνια που θα ακολουθήσουν.⁸⁶

Η περίοδος των διωγμών εγκαινίασε και μια άλλη οπτική τόσο στην αυτοκρατορική εξουσία όσο και στην μετέπειτα αναγνωρισμένη Εκκλησία από αυτήν. Εφόσον η τέλεση της παραδοσιακής λατρείας ταυτίστηκε με την εν συνόλω ευημερία της Αυτοκρατορίας και όποιος δε συμμετείχε θεωρήθηκε εχθρός του κράτους, έτσι και η Εκκλησία με το κράτος αντιμετώπισε τα μετέπειτα χρόνια, πλέον ούσα επίσημη αυτοκρατορική μοναδική θρησκεία, τους οποιουσδήποτε δεν υπάγονταν σε αυτή, τόσο παγανιστές όσο και χριστιανούς που δεν ακολουθούσαν την επίσημη ερμηνεία του δόγματος που πρέσβευε. Ο παλαιότερος ρωμαϊκός συγκρητισμός και η λατρευτική και θρησκευτική ανοχή είχαν παρέλθει ανεπιστρεπτή.⁸⁷

Η εμπειρία των διωγμών διαμόρφωσε τις πρακτικές και την ιδεολογία που θα οδηγήσουν στις νέες θρησκευτικές συγκρούσεις μέσα στον τέταρτο και πέμπτο αιώνα, όταν ο χριστιανισμός θα γίνει η επίσημη θρησκεία αλλά η Εκκλησία θα είναι κατακερματισμένη από τις δικές της εσωτερικές διαίρεσεις. Οι διωγμοί θα καθορίσουν τους τρόπους με τους οποίους οι χριστιανοί θα βιώνουν και θα χρησιμοποιούν τη βία μέσα σε μια πλέον χριστιανική αυτοκρατορία. Η ρητορική επάνω στη βία καθόρισε τον ορισμό της "ιδανικής χριστιανικής κοινότητας", διαμορφωμένης με βάση τη Σύνοδο της Νικαίας (325 μ.Χ.) σηματοδοτώντας τα όριά της και διαχωρίζοντας τους "αληθινούς" χριστιανούς από τους υπόλοιπους εχθρούς της πίστης, τους καλούμενους σχισματικούς, αιρετικούς και παγανιστές. Η προηγούμενη εμπειρία του μαρτυρίου και των διωγμών διαμόρφωσαν αλλά και περιόρισαν παράλληλα τους τρόπους που η κοσμική εξουσία θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την κατασταλτική δύναμη και καταναγκαστική εξουσία επάνω σε πολιτικά και θρησκευτικά ζητήματα.⁸⁸ Η πολιτική θεολογία της Εκκλησίας διαμορφώθηκε στο να διαχωρίζεται από τις εκάστοτε αποφάσεις του πολιτικού φορέα αν τις θεωρούσε λανθασμένες, ακόμα και αν αυτή η πολιτική εξουσία πιστευόταν ότι είναι θεοδώρητη, βασισμένη έτσι τελείως διαφορετικά από την πεποίθηση που κυριαρχούσε κατά τους πρώτους χριστιανικούς διωγμούς σύμφωνα με την οποία η υπακοή απέναντι στην οποιαδήποτε εξουσία είναι απαραίτητη εφόσον η τελευταία διακρίνεται από ιερότητα και πηγάζει από το θείο.⁸⁹

⁸⁶ Φειδάς (1994), 129 -139

⁸⁷ Fredriksen (2006), 603

⁸⁸ Gaddis (2005), 70 - 71

⁸⁹ Φειδάς (1994), 129 - 130

Σε γενικές γραμμές μπορεί να ειπωθεί πως κατά την Ύστερη Αρχαιότητα είχε ήδη ριζώσει μια κοινή αντίληψη τόσο στους εθνικούς όσο και αργότερα στους χριστιανούς, και αυτή βασίζεται στην αιτιολογία των διωγμών. Η αντίληψη αυτή έγκειται στην πίστη πως η εύνοια των θεών ή του Θεού θα μπορούσε να διαταραχθεί από κάποιες εκδηλώσεις θρησκευτικής διαφοροποίησης και αταξίας με αποτέλεσμα να επιφέρει δεινά στο κράτος και στην κοινωνία, στην Αυτοκρατορία συνολικά. Με αυτή την αντίληψη θα πορευτεί στη συνέχεια και η χριστιανική πλέον Αυτοκρατορία.⁹⁰

Μετά το τέλος των διωγμών του Διοκλητιανού και σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, η χριστιανική κοινότητα δεν είχε βρεθεί σε δυσχερή θέση. Ο Κωνσταντίνος, όταν αναγνώρισε το χριστιανισμό σαν νόμιμη πλέον θρησκεία του κράτους, βρήκε μια Εκκλησία η οποία δεν ήταν διαλυμένη και κατεστραμμένη, αλλά είχε ένα ισχυρό ιερατείο, ισχυροποιημένο και πνευματικά εξαγνισμένο από τους διωγμούς, και παρόλες τις πληγές ήταν ακόμα άκαμπτη.⁹¹

Ο χριστιανισμός στα τέλη του τρίτου αιώνα είχε σφηρυλατηθεί πνευματικά και κοινωνικά, είχε κερδίσει τη συμπάθεια ενός ευρύτερου μέρους της κοινής γνώμης, είχε αποδείξει την αντοχή του απέναντι στους διωγμούς και στη μισαλλοδοξία που αντιμετώπισε τους πρώτους αιώνες αλλά ακόμα δεν φαίνεται να είχε απλωθεί ούτε έστω σε μεγάλο μέρος της Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο της εμφάνισης του Κωνσταντίνου,⁹² σε μια περίοδο όπου η βιβλιογραφία συμφωνεί πως η - συντριπτική ίσως – πλειοψηφία των κατοίκων της Αυτοκρατορίας ήταν παγανιστική (θα αναφερθεί σε επόμενη ενότητα μια δημογραφική προσέγγιση). Οι διωγμοί είχαν ως αποτέλεσμα να διαμορφώσει η Εκκλησία μια στερη διαδοχική δομή και δεν την αποδυνάμωσαν κατά έναν τελειωτικό και οριστικό τρόπο.⁹³ Ο Κωνσταντίνος το 312 μ.Χ., μέσα στα πλαίσια των συγκρούσεων των ανταγωνιστών του θεσμού της Τετραρχίας που είχε διαμορφωθεί ήδη από το Διοκλητιανό, καταφέρνει να νικήσει τον αντίπαλό του Μαξέντιο στη μάχη της Μουλβίας και γίνεται Αυτοκράτορας.⁹⁴ Από τη στιγμή εκείνη και έπειτα ξεκινά σταδιακά η μετατροπή της Εκκλησίας σε έναν τύπο που θα καταλήξει σε επίσημη αυτοκρατορική θρησκεία⁹⁵ μέσα από κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες που οδήγησαν σε αυτό το αποτέλεσμα, ανεξάρτητα με το

⁹⁰ Κυρτάτας (1992), 43

⁹¹ Harnack (2005), 308

⁹² Watts (201)5, 104

⁹³ Chuvín (1990), 21

⁹⁴ Chuvín (1990), 24

⁹⁵ Fredriksen (2006), 587

αν παρουσιάστηκε από την εκκλησιαστική εξουσία και γραμματεία ως μια νομοτελειακή υπερφυσική νίκη του χριστιανισμού.⁹⁶

Για να δούμε πώς έγινε σταδιακά αυτή η αλλαγή που διέφερε από περιοχή σε περιοχή, θα αναφερθώ στην κατάσταση που βρισκόταν τόσο ο παγανιστικός κόσμος όσο και ο χριστιανικός κατά την περίοδο πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου, ώστε να παρουσιαστεί μια εικόνα της οργάνωσης και διαμόρφωσης παγανισμού και χριστιανισμού καθώς και τις αντιλήψεις και τον τρόπο ζωής με τον οποίο είχε συνδυαστεί η παραδοσιακή λατρεία αλλά και την κατάσταση στην οποία βρισκόταν κοινωνικά και ηθικά ο κόσμος της Αυτοκρατορίας εκείνη την εποχή.

⁹⁶ Brown (2008), 634 - 635

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ Α΄

2.1 Μια περίοδος ανησυχίας

Έχει ήδη αναφερθεί πως η περίοδος της Ύστερης Αρχαιότητας αναγνωρίζεται γενικά πως ξεκινά από το θεσμό της Τετραρχίας επί Διοκλητιανού και καλύτερα από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης από τον Κωνσταντίνο. Υπάρχουν και ιστορικοί και σύγχρονα λεξικά που την τοποθετούν και νωρίτερα, στα μισά του δεύτερου αιώνα. Δεν θεωρώ σημαντικό να αποσαφηνιστεί ακριβώς ποια είναι τα χρονολογικά πλαίσια της περιόδου, όταν συναντώνται διαφορές μερικών δεκαετιών, αλλά ο σκοπός είναι να παρουσιαστεί η όλη κοινωνική, θρησκευτική και οργανωτική κατάσταση της εποχής όπου επηρέασε τον παγανιστικό και τον χριστιανικό κόσμο.

Ο Dodds εύστοχα έχει ονομάσει την περίοδο από τον Μάρκο Αυρήλιο (161 – 180) και έπειτα, ως μια περίοδο “αγωνίας” θέλοντας να καταδείξει πως στη συγκεκριμένη εποχή υπήρξε έντονη και απότομη υλική παρακμή όπως και ζύμωση των διαφόρων θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων που συνοδεύτηκε επίσης με βαρβαρικές εισβολές, συνεχείς εμφύλιες συγκρούσεις, έναν πληθωρισμό σε άνοδο και χαρακτηρίστηκε από μια μακρά προσωπική ανασφάλεια μεταξύ των υπηκόων της Αυτοκρατορίας. Όπως συνήθως συμβαίνει, η πνευματική και ηθική αίσθηση ανασφάλειας προηγείται της υλικής παρακμής. Η κοινωνική και πολιτική ανεπάρκεια της περιόδου προκάλεσε μια τάση για έχθρα και περιφρόνηση προς την ανθρώπινη κατάσταση με τις εκδηλώσεις της να είναι πιο έντονες στην πλευρά των χριστιανών αλλά συναντώνται επίσης και στην πλευρά εθνικών με ελληνική παιδεία και προέρχονται από ελληνικά ή ανατολικά πρότυπα αλλά και από καινούρια.⁹⁷

⁹⁷ Dodds (1995), 22 - 23, 67

2.2 Ο κόσμος των εθνικών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Την περίοδο του δευτέρου αλλά και τρίτου αιώνα, η εθνική παραδοσιακή λατρεία ήταν βασικό στοιχείο και κινητήριος δύναμη με την οποία λειτουργούσαν και στην οποία βασιζόνταν οι πόλεις, διατηρώντας από τη μια τη δύναμη των τοπικών ελίτ αλλά και καθορίζοντας την προσωπική έκφραση των ατόμων και στο πώς αντιμετώπιζαν τις ανησυχίες και τα προβλήματά τους. Για τη συντριπτική πλειοψηφία οι θεότητες διατηρούσαν την ισχύ τους και το κύρος τους και οι αφιερώσεις προς αυτούς ταυτίζονταν με μια παράδοση ατομικής ευσεβείας. Με τη σταθερότητα που επικρατούσε αυξήθηκε η κινητικότητα και έτσι πολλές πόλεις βρέθηκαν να έχουν πληθυσμούς όπως οι χριστιανοί, οι εβραίοι, οι μανιχαϊστές με τους οποίους αυξήθηκε η ένταση.⁹⁸ Οι παραδοσιακές θεότητες κυριαρχούσαν στο πνευματικό τοπίο της εποχής και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονταν στην καθημερινότητα ήταν κάτι το οικείο στους υπηκόους της Αυτοκρατορίας. Ναοί, αγάλματα και εορτές ήταν πανταχού παρόντα μέσα στο φυσικό χώρο της κοινωνίας και η πληθώρα των θεοτήτων είχε ενταχθεί ομαλά σε ένα πλαίσιο διακυβέρνησής της που είχε ζωτική σημασία. Πολλά περισσότερα απλωμένα ήταν τα ιερά σημεία στην ύπαιθρο που περιλάμβαναν συγκροτήματα ναών, σπήλαια και άλλες ιερές υπαίθριες τοποθεσίες όπως και πολλά αγροτικά κτίρια που χρησιμοποιούταν για τη λατρεία από ιδιώτες που κατείχαν γη.⁹⁹ Κάθε πτυχή της ζωής στον παγανιστικό κόσμο, από την οικιακή μέχρι και τη δημόσια, είχε θρησκευτική σημασία και συνοδευόταν από τελετουργικές πρακτικές. Η κοινωνία της εποχής χαρακτηριζόταν από έναν θρησκευτικό πλουραλισμό εντός του οποίου άκμαζαν διάφορες λατρείες, η καθεμία από τις οποίες μπορεί να είχε και τοπικές ιδιαιτερότητες, όμως εντοπίζονται σε αυτές κάποια βασικά κοινά χαρακτηριστικά, ούσες παγανιστικές και πολυθεϊστικές λατρείες.¹⁰⁰ Μέσα σε αυτή την πανδαισία θεοτήτων και λατρειών είχαν εμφανιστεί και κάποια παρακλάδια που λάτρευαν κάποιο θεό ή δάσκαλο όπως η απλωμένη λατρεία του θεού – Ήλιου, επηρεασμένη από τον Πέρση Ζωροάστρη,¹⁰¹ οι συβιλλιστές, οι ελενιανοί, οι μαρκελιανοί, οι αρποκρατιανοί, οι μαρκιωνιστές, οι λάτρες του Μίθρα και του Σαββαδία, πιστοί της Εκάτης και άλλοι, όλοι έχοντας πάρει τα ονόματά τους από την προτίμηση ή τη λατρεία ή τον τρόπο ζωής που επέτασσε ο δάσκαλος ή

⁹⁸ North (2017)

⁹⁹ Watts (2015), 51 - 52, 55

¹⁰⁰ Franks (2019), 5 - 6

¹⁰¹ Αθανασιάδης (2010), 38

καθοδηγητής τους που τους είχε επηρεάσει.¹⁰² Οι πολυθεϊστές της εποχής μπορούσαν να λατρεύουν τους παραδοσιακούς θεούς του ελληνορωμαϊκού πανθέου και παράλληλα ή μη να λατρεύουν συγκεκριμένους θεούς όπως ο Μίθρας ή η Ίσις που παρείχαν μια πιο προσωπική προστασία. Η συνολική απόδοση τιμών στο ελληνορωμαϊκό πάνθεον όμως με την έννοια ενός πολιτικού πολυθεϊσμού είχε σκοπό στο να κατευνάσει συνολικά όλους τους θεούς και να διατηρεί την ομόνοια και την ισορροπία μεταξύ τους ώστε να διατηρείται το *pax deorum*.¹⁰³ Πολλά ήταν επίσης και τα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής. Κάποιοι φιλόσοφοι Έλληνες είχαν αποδεχθεί εν μέρει έναν αόριστο μονοθεϊσμό, έχοντας ερμηνεύσει τις πολλές συνενώσεις των ιδιοτήτων των πολλών θεών σε Ένα, φθάνοντας έτσι στην κατάφαση ενός ενοθεϊσμού.¹⁰⁴ Πολλές ήταν οι ελληνορωμαϊκές φιλοσοφικές τάσεις που είχαν μια θεώρηση του κόσμου που υπέθετε την ύπαρξη θεών, θεού ή ενός υπέρτατου ασώματου θεϊκού νού ή λογικής. Φιλοσοφικά κινήματα όπως του Πορφύριου, του Ιάμβλιχου και του Πλωτίνου ανέπτυξαν θεολογικές διαστάσεις και σύνολα τελετουργικών πρακτικών ώστε να επιτευχθεί η ένωση της ψυχής με το θείο υποστηρίζοντας συγκεκριμένες τεχνικές και νοητικές στοχαστικές ασκήσεις που περιλάμβαναν έναν εξαγνιστικό ασκητισμό, θεουργία και "προσωπική θυσία".¹⁰⁵ Υπήρξαν πολλοί φιλόσοφοι και άνθρωποι της παραδοσιακής λατρείας που πρόβαλλαν και αποδέχονταν διαφορετικούς τρόπους της κατανόησης της ανώτερης πραγματικότητας του Θεού. Ακόμα και ο εθνικός πολέμιος των χριστιανών Πορφύριος δέχεται τα διαφορετικά μονοπάτια προσέγγισης του Θεού από τους Εβραίους και τους χριστιανούς αλλά κατηγορεί τους τελευταίους ότι θεοποίησαν έναν άνθρωπο, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την παράδοση και τα διδάγματα που υποστηρίζουν πως ένας άνθρωπος δεν μπορεί να έχει θεϊκή υπόσταση.¹⁰⁶ Η εμφάνιση του νεοπλατωνισμού συγκεκριμένα ίσως να αποτελούσε έκφραση μιας προσπάθειας αναχαιτίσεως του χριστιανισμού.¹⁰⁷ Αρκετές ήταν επίσης και οι ασκητικές παγανιστικές κοινότητες που είχαν αναπτυχθεί στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου ανεξάρτητα και σε διαφορετικές περιοχές με διαφορετικές θρησκευτικές και πολιτισμικές ρίζες, καθώς υπάρχει μια ένδειξη για την ύπαρξη ενός ασκητισμού της ερήμου, πολύ πριν τον χριστιανικό ασκητισμό.¹⁰⁸

¹⁰² Κέλσος (2001), 103

¹⁰³ Nicholson και Lunn-Rockcliffe (2018), 1119

¹⁰⁴ Μεταλληνός (2003), 32

¹⁰⁵ Nicholson και Lunn-Rockcliffe (2018), 1119

¹⁰⁶ Freeman (2009), 54 - 55

¹⁰⁷ Dodds (2009), 171

¹⁰⁸ Dodds (1994), 60

Στον ελληνικό κόσμο, κυρίαρχο πνευματικά και πολιτισμικά μέσα στην Αυτοκρατορία, υπήρχε μια περίοδος ανάκαμψης. Στην προ Κωνσταντίνου εποχή, οι ελληνικές θρησκευτικές εορτές και πανηγύρεις όχι μόνο επιβιώνουν αλλά ακμάζουν και αποτελούν βασικό στοιχείο έπαρσης μιας πόλης και της έκφρασης δικαιοσύνης που επιτυγχάνεται μέσω της ευσέβειας προς τους θεούς και τη "θεοφιλεία". Η τόνωση και ανασυγκρότηση των εορτών ήταν ένα είδος άμυνας για τη διασφάλιση και διατήρηση της "ελληνικότητας" αφού το να συμμετέχει κάποιος σε αυτές σήμαινε να αποτελεί μέρος μιας παράδοσης, σε μια εποχή που αυτή η παράδοση απειλείται και να ανήκει σε ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό υπόβαθρο όταν άλλες μη ελληνικές, - ρωμαϊκές και "βαρβαρικές"- παραδόσεις, πρόβαλλαν της δικές τους αξιώσεις. Σε αυτό το στόχο διασφάλισης της υπέρτατης ελληνικότητας εντάσσονται όχι μόνο οι θρησκευτικές εορτές και οι πανηγύρεις αλλά και μουσικοί διαγωνισμοί που θεσπίστηκαν κατά τους Αυτοκρατορικούς Χρόνους. Η καινοτομία, η ανασυγκρότηση και η προσαρμογή παραδοσιακών εορτών στη νέα ρωμαϊκή πραγματικότητα και την ένταξη της αυτοκρατορικής λατρείας σε αυτή την παράδοση αποτέλεσε ένα μέτρο των ελληνικών αστικών ελίτ ώστε από τη μια να εξασφαλιστεί το προνόμιο της συνέχειας ενός ένδοξου παρελθόντος και από την άλλη να μην ενοχληθεί και η νέα πλέον ρωμαϊκή τάξη. Όλα αυτά βοήθησαν τις πόλεις να καθορίσουν την πολιτιστική τους ταυτότητα σε έναν κόσμο που οι ελληνικές παραδόσεις κινδύνευαν να βρεθούν στη γωνία. Οι εορτές, οι μουσικές εκδηλώσεις και οι πανηγύρεις αποτελούσαν ζωτικό μέρος της ζωής των πολιτών και της συνέχειάς τους από ένα ένδοξο παρελθόν καθώς και της έκφρασης της ελληνικότητάς τους.¹⁰⁹ Στον πνευματικό και φιλοσοφικό τομέα, στις μεγάλες πόλεις όπως η Αθήνα, η Έφεσος, η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια, η Νικομήδεια, η Αντιόχεια, η Γάζα και αλλού, φιλόσοφοι και σοφιστές διδάσκουν και ιδρύουν πλήθος σχολών και το ελληνικό πνεύμα περνά μια δεύτερη περίοδο άνθησης.¹¹⁰

¹⁰⁹ Fritz (2015), 13, 18, 22, 50 – 51, 58 - 59

¹¹⁰ Αθανασιάδης (2010), 39

2.3 Η οργάνωση της λατρείας

Σημαντικό και βασικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι παραδοσιακές θρησκευτικές εορτές που αποτελούσαν έναν από τους πιο ισχυρούς τρόπους ώστε να επιτευχθεί η αλληλεπίδραση με τις θεότητες. Ενδεικτικά, ένα ημερολόγιο από το 354 και σε μια εποχή που ο χριστιανισμός και οι πολιτικές υπέρ αυτού είναι σε άνοδο, παρουσιάζει την πληθώρα εορτών και εκδηλώσεων που υπήρχαν προς τιμήν των θεών μέσα στο έτος και σε μια εποχή που ήδη οι Αυτοκράτορες έχουν ξεκινήσει να στηρίζουν τον χριστιανισμό, πληροφορώντας μας για 177 ημέρες μέσα στο χρόνο θεωρούμενες ως εορτές ή αργίες λόγω θρησκευτικών εκδηλώσεων. Οι εορτές αυτές συνοδεύονταν από θεάματα, αγώνες, ιπποδρομίες και κλείσιμο των δικαστηρίων, καθεμία από τις οποίες βεβαίως δεν είναι το ίδιο βάρος και την ίδια σημασία με άλλη. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν και διάφορες εκδηλώσεις απόδοσης τιμής των θεοποιημένων Αυτοκρατόρων αλλά και οι διάφορες εορτές αφιερωμένες σε τοπικές θεότητες και προστάτες της εκάστοτε πόλης μέσα στην Αυτοκρατορία. Σε πολλές περιπτώσεις διαφορετικές εορτές είχαν αναμειχθεί ώστε να σχηματιστούν πολυήμερες εκδηλώσεις που περιλάμβαναν δραστηριότητες λαμβάνουσες χώρα και σε ιδιωτικούς και σε δημόσιους χώρους. Οι εκδηλώσεις αυτές συνήθως χρηματοδοτούνταν από το κράτος αλλά σαφώς υπήρχε και ένα πλήθος πρακτικών και ενεργειών που ήταν συνδεδεμένες με την παραδοσιακή θρησκεία και στις οικίες, στην ιδιωτική ζωή.¹¹¹

Η θρησκεία στον ελληνιστικό κόσμο ήταν στενά συνυφασμένη με την κοινωνία και αποτελούσε μέρος της πολιτικής τάξης. Κάθε πόλη είχε την προστάτιδα θεότητά της ή θεότητες της. Το κράτος αποφάσιζε τις δαπάνες για τη λατρεία και αντλούσε έσοδα μέσα από αυτήν. Οι ναοί κτίζονταν από δημόσιους πόρους και πολλές φορές φόροι επιβάλλονταν για την υποστήριξη ορισμένων λατρειών. Πληροφορίες για την οργάνωση της δημόσιας λατρείας βρίσκονται στους "Ιερούς Νόμους" που θεσπίστηκαν από τις πόλεις. Πρόκειται για κανονισμούς σχετικά με το προσωπικό, διάφορα προαπαιτούμενα, την οργάνωση του εορταστικού και θυσιαστικού ημερολογίου, διάφορες τελετές και γενικά υποθέσεις που ρυθμίζονταν σε σχέση με κοσμικά ζητήματα. Το τελετουργικό θέμα παρέμενε υπόθεση των ιερέων. Το ιερατείο δεν είχε συγκεντρωτική εξουσία και θεωρητικά ο καθένας μπορούσε να μάθει να εκτελεί τελετουργίες εκτός από ορισμένους περιορισμούς που υπήρχαν για συγκεκριμένες λατρείες, αν και στις

¹¹¹ Watts (2015), 24

μεγαλύτερες αστικές λατρείες απαιτείτο μια εξειδίκευση των τελετουργιών. Οι ιερείς αναλάμβαν καθήκοντα συχνότερα μέσω κληρονομικότητας ή εκλογής αλλά και μέσω αγοράς του αξιώματος, προς εξασφάλιση προνομίων και βιοπορισμού μέσω ενός εύλογου τίτλου. Η αστική λατρεία παρέμεινε σχετικά αμετάβλητη στις μορφές της από το παρελθόν μέχρι και την περίοδο της γέννησης του χριστιανισμού.¹¹² Αυτό που μπορεί να εννοηθεί ως "θρησκεία" στη μεσογειακή αρχαιότητα ισοδυναμούσε πλησιέστερα με τη λεγόμενη "λατρεία" σύμφωνα με την οποία οι προσφορές και τα τελετουργικά ήταν ο τρόπος που απέδιδαν τον πρέποντα σεβασμό και την αφοσίωση στην εκάστοτε θεότητα και με αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόταν η πολυπόθητη γαλήνη και ευημερία. Ενώ φυσικά στην ιδιωτική ζωή ο καθένας μπορούσε να εκφράζει διαφορετικά ή να εννοεί διαφορετικά τη λεγόμενη ευσέβεια, το μεγαλύτερο και κύριο μέρος της λατρείας ήταν δημόσια και κοινόχρηστη και – ειδικά με βάση τα αστικά και αυτοκρατορικά επίπεδα – θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως "πολιτική". Η θρησκεία της εποχής έδινε έμφαση στις πράξεις που ήταν βασισμένες στο κάθε ένα διαφορετικό κληρονομικό και τοπικό έθιμο και μπορεί να χαρακτηριστεί ως εγγενώς κοινόχρηστη και δημόσια. Οι πράξεις αποτελούσαν δείκτη ευσεβείας. Άλλο χαρακτηριστικό της θρησκείας στην εποχή είναι αυτή σχετίζεται με συγκεκριμένους ανθρώπους. Το κάθε είδος λατρείας και η κάθε θρησκεία αποτελούσε ένα είδος εθνικού προσδιορισμού, αυτού που χαρακτηρίζει την κάθε διαφορετική και διακριτή ομάδα ανθρώπων, το λεγόμενο γένος. Κοινώς μπορεί να ειπωθεί πως οι θεοί αναγνωρίζονταν μέσα από την αναφορά στους διαφορετικούς λαούς οι οποίοι τους λάτρευαν.¹¹³

2.4 Μωσαϊκό θρησκείων, φιλοσοφικών ρευμάτων και άλλων πρακτικών

Την περίοδο αυτή συναντάται και μια αύξηση στις πρακτικές ενασχόλησης με τη μαγεία. Κάποια είδη παγανιστικών αναζητήσεων θεωρούνταν περιθωριακά και ομιχλώδη όπως η μαντική και διάφορες μαντικές πρακτικές που όμως δρούσαν πάντα ανεκτικά μέχρι ενός ορίου στον τότε ρωμαϊκό κόσμο. Κάποιες φορές η φήμη τους ξεπερνούσε τα όρια καθώς μερικοί πρακτικοί τέτοιων μεθόδων έφθαναν σε σημείο να προβλέπουν αρνητικά και ζοφερά για το μέλλον

¹¹² Ferguson (1993), 170 - 173

¹¹³ Fredriksen (2006), 590

Αυτοκρατόρων.¹¹⁴ Χαρακτηριστική είναι και η εξάπλωση της πεποίθησης ύπαρξης δαιμόνων, τόσο στον εβραϊκό και χριστιανικό, όσο και στον παγανιστικό κόσμο της εποχής, που πηγάζει από ανατολικής προέλευσης αντιλήψεις και πολλοί άνθρωποι δέχονταν την κακοποιό δύναμή τους. Άλλη πεποίθηση, ξένη ως προς τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, ήταν η εμφάνιση μιας μορφής δυϊσμού, μια σύγκρουση μεταξύ της έννοιας καλού και κακού, που είχε περσική προέλευση.¹¹⁵ Η εμφάνιση και εξάπλωση των λεγόμενων "ανατολικών θρησκειών" (λατρεία Ίσιδος, Μίθρα, Άττιος, Κυβέλης) είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό της εποχής που συναντάται στον παγανιστικό κόσμο. Πολλοί τις έχουν χρησιμοποιήσει θεωρούμενοι πως λειτούργησαν ως σκαλοπάτι για τη μετάβαση από τον πολυθεϊστικό κόσμο στο χριστιανικό. Οι λατρείες αυτές εστίαζαν τις θρησκευτικές τους ενέργειες σε μια συγκεκριμένη θεότητα έναντι των υπολοίπων θεοτήτων και φαίνεται ότι με αυτόν τον τρόπο παρείχαν περισσότερη προσωπική θρησκευτική εμπειρία από ότι το σύνολο των παραδοσιακών λατρειών. Αυτό όμως δε σήμαινε ότι οι οπαδοί τους και ότι αυτές οι λατρείες αρνούσαν την ύπαρξη άλλων θεών και θρησκειών. Ο ενοθεϊσμός με την έννοια του να ταυτίζει κανείς μια συγκεκριμένη θρησκευτική συλλογικότητα χωρίς όμως να αρνείται τις άλλες ήταν εντός των ορίων του παγανιστικού κόσμου. Η διαφορά τους με τον χριστιανισμό από την άλλη, μέσα στα πλαίσια της σύγκρουσής του με τον παγανιστικό κόσμο, ήταν πως δεν δεχόταν την ύπαρξη άλλων θεών και τους καταδίκασε είτε αρνείτο τη δύναμή τους και τους αποκαλούσε δαίμονες.¹¹⁶ Την περίοδο που Κωνσταντίνος πρόβαλε τη στήριξη στον Θεό των χριστιανών μετά τη νίκη του επί του Μαξεντίου, οι άμεσα μεταγενέστεροί του Αυτοκράτορες αναζήτησαν την υποστήριξη και την υπεροχή του συγκεκριμένου Θεού ώστε να στηρίξουν τη "θεϊκή τους υπόσταση". Αυτό δεν ήταν κάτι ξένο προς πολλούς παγανιστές καθώς οι περισσότεροι αποδέχονταν την ύπαρξη κάποιων υπέρτατων θεών η θεού που υπερέχει έναντι των άλλων.¹¹⁷ Ο συγκρητισμός της εποχής συνέβαλλε ώστε να επιλεγθούν συγκεκριμένα στοιχεία από διάφορα φιλοσοφικά κινήματα και να αναμειχθούν με συγκεκριμένες λατρείες οδηγώντας σε έναν φιλοσοφικό ή και θρησκευτικό συγκρητισμό που προσαρμοζόταν στα αγωνιώδη ερωτήματα ανθρώπων της εποχής. Οι ανατολικές θρησκείες διαμόρφωσαν έναν νέο συγκρητιστικό μυστηριακό χαρακτήρα διαδόθηκαν ευρέως στη ρωμαϊκή κοινωνία αφού οι οπαδοί τους ελκύονταν από τις εντυπωσιακές θεουργικές τελετουργίες λυτρωτικού περιεχομένου. Η ελληνική

¹¹⁴ Nicholson και Lunn-Rockcliffe (2018), 1119

¹¹⁵ Dodds (1995), 37 - 39

¹¹⁶ North (2017)

¹¹⁷ Freeman (2009), 33

φιλοσοφία, συγκεκριμένα η στωική, πυθαγόρεια και νεοπλατωνική, λειτούργησε ευεργετικά ως προς τις ανατολικές μυστηριακές θρησκείες και το θρησκευτοφιλοσοφικό μείγμα που προέκυψε ανταποκρινόταν στις πνευματικές αναζητήσεις της κοινωνίας της εποχής.¹¹⁸ Η ανάπτυξη της αστρολογίας ήταν άλλο ένα χαρακτηριστικό της περιόδου και οδήγησε στην πτώση της φήμης και στην παρακμή τα μαντεία του αρχαίου κόσμου τα οποία έχασαν τη φήμη τους σταδιακά. Η περιέργεια των ανθρώπων ώστε να μάθουν τα προσωπικά τους μελλούμενα είχε αυξηθεί σε μια εποχή προσωπικής αβεβαιότητας αλλά δεν υπήρχαν μόνο τα μαντεία πλέον ώστε να καλύπτουν τέτοιες αναζητήσεις. Η αστρολογία είχε αυξηθεί όπως και συμβολικοί χρησιμοί καθώς και χριστιανικές και γνωστικές αποκαλύψεις που προέβλεπαν το μέλλον. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για χρησμούς και άλλων τρόπους πρόβλεψης αντανάκλα κατά ένα τρόπο την ανασφάλεια των καιρών.¹¹⁹ Η θρησκευτική έκφραση του παγανισμού της Ύστερης Αρχαιότητας απέχει αρκετά από την παλαιότερη μορφή των κλασσικών θρησκειών ή από τον πολιτισμικό παγανισμό των ανωτέρων τάξεων. Αντίθετα, αυτό που απασχολούσε περισσότερο μεγάλη μερίδα κόσμου της εποχής ήταν τα θαύματα των μάγων και τα υπερφυσικά κατορθώματα των σοφιστών, όπως ο Μάξιμος και ο Ιάμβλιχος, οι πράξεις των οποίων άγγιζαν άμεσα τις ανησυχίες και τους κοινούς και ατομικούς φόβους των ανθρώπων.¹²⁰ Η φιλοσοφική κίνηση του νεοπλατωνισμού συγκεκριμένα, απέκτησε μεγάλη άνθηση κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας και αποτέλεσε την "απάντηση" των εθνικών απέναντι στο χριστιανισμό, διδάσκοντας αποχή από εγκόσμιες απολαύσεις, αταραξία και μια συνεχή θέαση του θείου.¹²¹

2.5 Η θρησκευτική αντίληψη της εποχής

Στη θρησκευτική πραγματικότητα της εποχής δεν υπήρχαν δόγματα ή θρησκευτικά βιβλία που να χρησιμεύουν σαν οδηγίες και εντολές προς τους πιστούς ούτε κατάλληλα διαμορφωμένα συστήματα που να επιδιώκουν την ενοποίηση των ιδεών των πολιτών. Επίσης, καμία ανώτερη αρχή θρησκευτική δεν αναζητούσε αποκλίνουσες συμπεριφορές ώστε να διωχθούν λόγω

¹¹⁸ Φειδάς (1994), 152

¹¹⁹ Dodds (1995), 95 - 97

¹²⁰ Gregory (1986), 240 - 241

¹²¹ Καμάρα (2003), 33 - 34

πεποιθήσεων. Το ελεύθερο θρησκευτικό πλαίσιο λειτούργησε ως οικοδόμημα ώστε να αναπτυχθεί ο προβληματισμός, επέτρεπε την καινοτομία και την εξερεύνηση ακριβώς επειδή οι συγκεκριμένοι θρησκευτικοί ισχυρισμοί ήταν στα όρια του παράλογου και του ακατανόητου. Η εκτέλεση μιας τελετουργίας ή ενός λατρευτικού τυπικού ήταν μια έκφραση θρησκευτικής πεποίθησης. Επίσης δεν υπήρχε η έννοια της πίστης όπως τη συναντούμε σήμερα και όπως διαμορφώθηκε αργότερα με την κυριαρχία του χριστιανισμού. Η έμφαση στην τελετουργική πλευρά της θρησκευτικής δράσης οδήγησε στην επαναξιολόγηση του ρόλου της λεγόμενης πίστης. Οι άνθρωποι της εποχής αποδέχονταν την ύπαρξη των θεών ως ένα αναπόφευκτο και καθημερινό μέρος της ζωής τους καθώς βρίσκονταν παντού μέσα στην καθημερινή τους ζωή, την ιδιωτική, τη δημόσια και πολιτική ζωή. Δε χρειαζόταν να πιστεύουν ότι υπάρχουν αφού το θεωρούσαν ως μια πραγματικότητα. Σαφώς και υπήρχαν κύκλοι διανοητών και φιλοσόφων τους οποίους ανησυχούσαν διάφορα θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με την ύπαρξη των θεών, της δύναμής τους ή της αδυναμίας τους, της εμπλοκής τους ή όχι στα ανθρώπινα ζητήματα. Δεν υπήρχαν όμως ανακρίσεις σχετικά με την πίστη που να ήταν αρμοδιότητα ιερέων ή δικαστών. Η δίωξη πάνω στα θέματα πίστης είναι κάτι μεταγενέστερο και ξένο προς τον κόσμο της εποχής. Περισσότερο διώξεις μπορούσαν να συμβούν όχι για καθαρά ζητήματα πίστεως ως προσωπική πεποίθηση ή δήλωση, αλλά λόγω συγκεκριμένων πρακτικών.¹²²

Το πολυθεϊστικό σύστημα της εποχής μπορεί να οριστεί ως η ιδιαίτερη θρησκεία του ιδιαίτερου τόπου και της ιδιαίτερης πατρίδας του καθενός συνδεδεμένο στενά με την οργάνωση της πόλης και της υπαίθρου της και περιλαμβάνει πληθώρα παγανιστικών πρακτικών και πεποιθήσεων. Πολλές φορές αυτές οι εδραιωμένες πεποιθήσεις συνοδεύονταν από και από μια μεταφυσική διάσταση. Κατά κάποιο τρόπο ο "επίσημος" πολυθεϊσμός και πολυθεϊστικός παγανισμός της Ύστερης Αρχαιότητας μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πολύπλοκο και πλουραλιστικό μωσαϊκό καθιερωμένων διαφορετικών θρησκειών συνδεδεμένων στην πολιτική ευταξία της αυτοκρατορίας και μπορεί να αναφερθεί καλύτερα ως ο αυτόχθον παγανιστικός πολυθεϊσμός της κάθε περιοχής και λαού που απολάμβανε πολιτική νομιμότητα και όχι άλλες λατρείες, πρακτικές ή θρησκείες που εμφανίστηκαν εντός αυτού όπως για παράδειγμα ο μανιχαϊσμός.¹²³

¹²²North (2017)

¹²³ Chuvin (1990), 9

2.6 Ο χριστιανικός κόσμος

Οι πρώτες και βασικές ενέργειες των χριστιανών, όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 1, ήταν ο διαχωρισμός του χριστιανισμού από τον παραδοσιακό ιουδαϊσμό και η προσπάθεια γνωστοποίησης της διδασκαλίας και στάσης τους στον ελληνορωμαϊκό κόσμο της εποχής. Τους πρώτους μεταποστολικούς αιώνες υπήρχαν πολλές και διαφορετικές απόψεις μέσα στους κόλπους της χριστιανικής κοινότητας σχετικά πνευματικά ζητήματα, με την ερμηνεία των γραφών για τον Ιησού και με τη στάση που όφειλαν να τηρούν. Γενικά στη λεγόμενη επίσημη Εκκλησία της εποχής περιλαμβάνονταν οι χριστιανοί που δέχονταν το βάπτισμα, υπάκουαν την εκκλησιαστική ιεραρχία, συμμετείχαν στη λατρεία και πίστευαν την Αλήθεια που είχε κληρονομηθεί από τους πρώτους αποστόλους, όλα αυτά εκφραζόμενα από τη θέση της λεγόμενης Ορθόδοξης Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας. Παρόλα αυτά υπήρχε πληθώρα ευαγγελίων που περιλάμβαναν πολλές διαφορετικές μαρτυρίες και επιδέχονταν διαφορετικές ερμηνείες. Από το μεγάλο αριθμό των χριστιανικών ευαγγελίων, μόλις το 180 μ.Χ. συνέταξε ο επίσκοπος Ειρηναίος τον πρώτο κατάλογο βιβλικών κειμένων που ομοιάζουν με τη σημερινή Καινή Διαθήκη.¹²⁴ Οι πολλές ερμηνείες, η νόθευση των πρώτων βιβλίων των αποστόλων, τα απόκρυφα ευαγγέλια και η διαφορετική ερμηνεία τους οδήγησαν στην πρώτη χριστιανική εκκλησία να ορίσει το λεγόμενο Κανόνα της Καινής Διαθήκης και κατά το τέλος του δεύτερου αιώνα συντάχθηκε ο Μουρατόρειος Κανόνας που επισημαίνει τα κανονικά ή μη βιβλία. Τον 4^ο αιώνα έγινε η τελική αποδοχή του αριθμού των κανονικών βιβλίων, 27 στον αριθμό, που αναγνωρίζονται ως τέτοια μέχρι σήμερα. Τους βασικούς και θεμελιώδεις πυρήνες ενότητας της Εκκλησίας κατά την πρώιμη περίοδο αποτελούσαν η ίδια πίστη, το βάπτισμα και η ευχαριστία υπό έναν αναγνωρισμένο επίσκοπο.¹²⁵ Ακόμα και μετά τον 4^ο αιώνα και την αποδοχή των κανονικών βιβλίων ο Θεοδώρητος Κύρου αναφέρει πως περίπου 200 διαφορετικά ευαγγέλια κυκλοφορούσαν μόνο στη δική του επισκοπή.¹²⁶ Μπορεί να βγει ένα συμπέρασμα πως οι διαφορετικές ερμηνείες ήταν ήδη πολλές στην Αυτοκρατορία ακόμα και μετά τις πρώτες προσπάθειες σχηματοποίησης ενός συγκεκριμένου δόγματος.

¹²⁴ Ellerbe (1996), 16

¹²⁵ Φειδάς (1994), 179 - 181

¹²⁶ Ellerbe (1996), 16

Οι πολλές διαφορετικές ερμηνείες προέκυψαν από τις πρωτοχριστιανικές θέσεις των γνωστικών. Ο γνωστικισμός μαζί με τον μοντανισμό υπήρξαν οι κύριες διαφορετικές ερμηνείες και τάσεις αλλοιώσεως των θέσεων της επίσημης Εκκλησίας κατά τους πρώτους αιώνες και αποτέλεσαν σταθμό για τη μετέπειτα διαμόρφωσή της. Το άνοιγμα της χριστιανικής διδασκαλίας εκτός των ορίων της ιουδαϊκού κόσμου και η συνάντησή του με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο της εποχής είχαν ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν πολλαπλές ερμηνείες. Ο μοντανισμός αφενός συντηρούσε μια ιουδαϊζουσα διαλεκτική και αναπτύχθηκε κυρίως στην περιοχή της Φρυγίας επηρεασμένος κατά κύριο λόγο από τη λατρεία της Κυβέλης που ήταν διαδεδομένη στην εποχή και ο γνωστικισμός πρόβαλλε μια ελληνίζουσα προοπτική προσπαθώντας να εντάξει το χριστιανισμό στα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα της εποχής. Σε μια εποχή ακτινοβολίας των φιλοσοφικών ρευμάτων και του θρησκευτικού συγκρητισμού, η αποκλειστικότητα της χριστιανικής διδασκαλίας κινδύνευε να ενταχθεί σε υπάρχουσες ιδέες και θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η θέση του μοντανισμού επηρέασε τη μετέπειτα θέση συνολικά της εκκλησίας στην οργάνωσή της καθώς, εκτός των άλλων θέσεων του, υποστήριζε και μια θρησκευτική στάση και δραστηριότητα περισσότερο ανεξάρτητη από αυτή που ήταν προδιαγεγραμμένη και ενοποιημένη υπό συγκεκριμένους κανόνες.¹²⁷ Οι γνωστικιστές χριστιανοί προέρχονταν από τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, έναν κόσμο που είχε τελείως διαφορετικό θρησκευτικό, πολιτιστικό και πνευματικό υπόβαθρο από τον κόσμο των χριστιανών Ιουδαίων.¹²⁸ Οι γνωστικιστές χριστιανοί ήδη έκαναν την εμφάνισή τους από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα και οι πηγές τους αποτελούνται όχι μόνο από ελληνικά φιλοσοφικά ρεύματα αλλά και από διάφορες ελληνικές, χριστιανικές, παγανιστικές και ανατολικές μυθολογικές κατασκευές αλλά κυρίως στηρίζονται στο πώς βιώνει την εσωτερική του εμπειρία ο εκάστοτε εκφραστής τους. Έτσι λοιπόν είχαμε πληθώρα διαφορετικών θέσεων και αντιλήψεων για την υλική και θεϊκή υπόσταση του κόσμου αλλά και την ερμηνεία των χριστιανικών κειμένων.¹²⁹

Μέχρι και τη σύνθεση του Κανόνα του Ειρηναίου στα τέλη του δεύτερου αιώνα και εκτός από τις δύο κύριες τάσεις που επικρατούσαν στο χριστιανικό κόσμο, η χριστιανική αλλά και η παγανιστική φιλοσοφία κατά την περίοδο αυτή μεταβάλλονταν διαρκώς. Η χριστιανική σκέψη δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί σε ένα ομοιογενές σύστημα. Οι χριστιανοί είχαν χωριστεί σε αιρέσεις

¹²⁷ Harnack (2005), 272

¹²⁸ Φειδάς (1994), 141 – 142, 145, 151

¹²⁹ Dodds (1994), 42 -43

και το μόνο κοινό σημείο ήταν ο αυτοχαρακτηρισμός τους ως χριστιανοί, βρίσκονταν μεταξύ τους σε συνεχή διαμάχη και δεν είχαν κοινή θεωρητική βάση για να θεμελιώνουν το πιστεύω τους, όπως αναφέρει – υπερβολικά ή όχι - ο Κέλσος.¹³⁰ Δεν υπήρχε ενιαία πίστη ούτε και συγκεκριμένος κανόνας των ιερών γραφών. Ήταν σύνηθες να μεταπηδούν απλοί πιστοί, επίσκοποι αλλά και συγγραφείς, όπως ο Τερτυλλιανός, από τη μία χριστιανική ερμηνεία στην άλλη. Αυτό οφειλόταν στην ποικιλία των χριστιανικών κειμένων που κυκλοφορούσαν ανάμεσα στους πιστούς αλλά και η παραχάραξη που ήταν συνήθης να συμβαίνει.¹³¹ Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, όσοι από την Εκκλησία επιχείρησαν να ελέγξουν ζητήματα γύρω από την πνευματικότητα απέκτησαν εξέχουσα θέση στους πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής. Οι πεποιθήσεις τους αποτέλεσαν την ιδεολογική βάση πάνω στην οποία βασίστηκε η Εκκλησία και διαμόρφωσαν την επιτακτική ανάγκη της υποταγής στην εξουσία της ιεραρχίας. Οι διαφορετικές πεποιθήσεις των χριστιανών οδήγησαν την επίσημη Εκκλησία να ελέγξει τα ζητήματα της πνευματικότητας και του τρόπου με τον οποίο ο πιστός αντιλαμβάνεται την έννοια του Θεού μέσω συγκεκριμένου δόγματος. Αυτό οδήγησε σε συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων χριστιανών και κατέστειλε την ποικιλομορφία των πρώιμων χριστιανικών πεποιθήσεων και ιδεών. Σε αυτό δε συμφωνούσαν όλοι οι χριστιανοί, που κατά τους πρώτους αιώνες διαφωνούσαν σχεδόν για τα πάντα, από ζητήματα της φύσεως του Θεού και το πώς φθάνει κάποιος στην εσωτερική διαφώτιση μέχρι και τους ρόλους ανδρών και γυναικών.¹³² Οι πρώτες χριστιανικές παραδόσεις ήταν προφορικές καθώς ο ίδιος ο Χριστός δεν είχε αφήσει κάποιο γραπτό κήρυγμα και όλοι στηρίζονταν στις αφηγήσεις των ευαγγελίων στα οποία είχαν μεταβιβαστεί αυτές οι πληροφορίες. Υπήρξε μεγάλη δυσκολία στο να διατυπωθεί ένας κανόνας θεμελιωδών κειμένων καθώς υπήρχε πληθώρα παλαιοχριστιανικών γραπτών και οι πληροφορίες για τη ζωή και τη διδασκαλία του Ιησού είχαν γραφεί σε πολλά κείμενα και ευαγγέλια αλλά εν τέλει τη βάση αποτέλεσαν τα τέσσερα ευαγγέλια του Λουκά, Ματθαίου, Ιωάννη και Μάρκου επειδή θεωρούνταν τα παλαιότερα που είχαν γραφεί. Καταλυτικό ρόλο στη στροφή των επισκόπων ώστε να υπάρξει μια ασφαλής βάση πάνω σε συγκεκριμένα γραπτά κείμενα έπαιξε το σχίσμα του μοντανισμού που κλόνισε σοβαρά την πρώιμη εκκλησία, αφού εφόσον υπήρχαν αναγνωρισμένα κείμενα από όλους δεν θα μπορούσε υπάρξει αμφισβήτηση.¹³³ Επίσης επηρέασε τη στάση της Εκκλησίας που ήταν διατεθειμένη να υιοθετήσει

¹³⁰ Κέλσος (2001), 59

¹³¹ Dodds (1995), 163 - 165

¹³² Ellerbe (1996), 4

¹³³ Freeman (2009), 59 - 60

και να προσεγγίσει στοιχεία από τον ελληνορωμαϊκό κόσμο ενώ ο μοντανισμός ήθελε έναν χριστιανικό κόσμο απόλυτο και ακραίο.¹³⁴

Την εποχή προ των μεγάλων διωγμών του Δεκίου κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτοι χριστιανοί απολογητές που επιχειρούν να κάνουν γνωστές τις θέσεις τους στον κόσμο των μορφωμένων εθνικών, μάλλον με σκοπό να σταματήσουν οι τοπικοί διωγμοί που υφίσταντο σε διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας. Στα τέλη του δεύτερου αιώνα γίνεται κατανοητό ότι για να γίνει ο χριστιανισμός κάτι περισσότερο από θρησκεία για απαίδευτους, όπως χαρακτηριζόταν, έπρεπε να υπάρξει ένας συμβιβασμός με την ελληνική φιλοσοφία, όπως εύστοχα τόνιζε ο Κλήμης Αλεξανδρείας, οδηγώντας τους απολογητές από την περίοδο αυτή και έπειτα, να μορφώνονται αυτοί και οι μαθητές τους σε ιδρύματα της ελληνικής παιδείας και να προσεγγίζουν κυρίως το φιλοσοφικό ρεύμα του πλατωνισμού.¹³⁵ Κατά τη διάρκεια του τρίτου αιώνα, πνευματικό κέντρο με πρωταγωνιστικό ρόλο των χριστιανών πλατωνιστών υπήρξε η Αλεξάνδρεια, με μορφές, μεταξύ άλλων, όπως ο Ωριγένης και ο Κλήμης, αλλά και αριστοτελικούς όπως ο Ανατόλιος.¹³⁶ Ενώ αρχικά κατηγορήθηκαν οι χριστιανοί για την ευπιστία τους και την έλλειψη πνευματισμού, αυτό δεν ίσχυε για πολλούς μορφωμένους της νέας θρησκείας στο ελληνόφωνο τμήμα της Αυτοκρατορίας της Ανατολής όπου χρησιμοποιούσαν και μελετούσαν την ελληνική φιλοσοφία ώστε να αναπτύξουν τις δικές τους θέσεις για το σκοπό τους, όπως συνέβη με τον Ωριγένη που δανείστηκε από τον Αριστοτέλη και τους στωικούς ώστε να ενσωματώσει τις ιδέες του στη σκέψη και στις εικόνες της Βίβλου.¹³⁷

2.7 Λατρεία, χριστιανικές κοινότητες και οργάνωση της Εκκλησίας

Οι χριστιανοί των αποστολικών χρόνων και γενικά του πρώτου αιώνα δεν είχαν συγκεκριμένο λατρευτικό τυπικό, δεν είχαν ιερείς ή λειτουργούς, ιερές ημέρες και περιόδους. Οι λατρευτικές τους συναντήσεις γίνονταν σε διάφορους χώρους, κυρίως ιδιωτικές οικίες, όπου τελούσαν το

¹³⁴ Κυρτάτας (1984), 67

¹³⁵ Dodds (1995), 166 - 167

¹³⁶ Chuvin (1990), 14

¹³⁷ Freeman (2009), 53 - 54

δείπνο της ευχαριστίας, βάπτιζαν νέα μέλη και διάβαζαν τις γραφές. Κάθε τέτοια συγκέντρωση περιλάμβανε λατρευτικές ενέργειες που αποτελούσαν ένα ενοποιημένο σύνολο. Σίγουρα στα πρώτα χρόνια, οι ιουδαιοχριστιανοί τελούσαν το τυπικό τους στις συναγωγές παράλληλα με τη λατρεία της ιουδαϊκής θρησκείας αλλά μετά την εξάπλωση του χριστιανισμού στον κόσμο των εθνικών η χρήση της συναγωγής άρχισε να παραγκωνίζεται. Στις χριστιανικές κοινότητες των εθνικών δεν υπήρχε μια και μοναδική λατρευτική εκδοχή αλλά πολλές διαφορετικές και η λατρεία φαίνεται πως αρχικά ακολούθησε μια πιο ανεξάρτητη μορφή σε σχέση με το ιουδαϊκό τυπικό.¹³⁸ Η πρώτη αυτή Εκκλησία, αν μπορεί την περίοδο αυτή να χαρακτηριστεί έτσι, ήταν ποικιλόμορφη και αδόμητη. Ενώ οι πρώτοι χριστιανοί ήταν Εβραίοι, αφού ο χριστιανισμός εξαπλώθηκε στους τόπους των εθνικών εκδηλώθηκε με πολλούς διαφορετικούς τρόπους εφόσον οι πεποιθήσεις του αλληλεπιδρούσαν με τις υπόλοιπες λατρείες του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Χρειάστηκε μια συνεχής διαδικασία ενός θρησκευτικού αυτοπροσδιορισμού ώστε μια συγκεκριμένη Εκκλησία να διαμορφωθεί και να είναι διαφορετική από άλλα πνευματικά κινήματα, από τους Εβραίους αλλά και από την πληθώρα των εθνικών λατρειών. Στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες υπήρξε μια συνεχής διαδικασία για να οριστεί όχι μόνο σχετικά με το τί πιστεύει αλλά και πώς πρέπει να συμπεριφέρεται ο χριστιανός.¹³⁹

Στη διαμόρφωση της διοικητικής δομής της Εκκλησίας τη βάση αποτέλεσαν οι Απόστολοι. Οι μαθητές των Αποστόλων χειροτονήθηκαν επίσκοποι στις νέες εκκλησίες που ιδρύονταν κατά τόπους και οι πρώτοι επίσκοποι χειροτόνησαν με τη σειρά τους επόμενους επισκόπους. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε το σύστημα της αποστολικής διαδοχής.¹⁴⁰ Η οργάνωση της Εκκλησίας τα μεταποστολικά χρόνια, κατά το δεύτερο και τρίτο αιώνα, ακολουθούσε το σχήμα επίσκοποι – πρεσβύτεροι – διάκονοι, με την ανώτερη κεφαλή κάθε τοπικής Εκκλησίας που ήταν ο επίσκοπος. Η εμφάνιση των αιρέσεων ενίσχυσε τη θέση του επισκόπου ο οποίος αποτελούσε τη βάση της ενότητας τόσο τις τοπικές όσο και στην ενιαία οικουμενική Μία Εκκλησία. Η θέση του επισκόπου ήταν σημαντικότερη καθώς η ενότητα της κάθε τοπικής Εκκλησίας στηριζόταν στη θεία ευχαριστία η οποία συνδεόταν με τον επίσκοπο, αφού η έγκυρη συμμετοχή και το βίωμα σε αυτήν θεωρείτο πλήρες υπό την τέλεσή της από τον επίσκοπο. Αργότερα βέβαια, λόγω της εξάπλωσης της Εκκλησίας, η θεία ευχαριστήρια ανατέθηκε από τον επίσκοπο στους πρεσβυτέρους που ήταν

¹³⁸ Γκουτζιούδης (2010), 55 - 54

¹³⁹ Freeman (2009), 58

¹⁴⁰ Φειδάς (1994), 179

η κεφαλή των ενοριών και στους επισκόπους των αγρών, για την ύπαιθρο.¹⁴¹ Μετά το τέλος του δεύτερου αιώνα, οι επίσκοποι ήταν ήδη οι δάσκαλοι, οι αρχιερείς και οι δικαστές τόσο των τοπικών εκκλησιών όσο και της ευρύτερης Εκκλησίας.¹⁴²

Οι σχισματικές τάσεις της πρώιμης Εκκλησίας επέβαλλαν τη δημιουργία ενός ισχυρού θεσμού για να αντιμετωπιστούν πιο αποτελεσματικά. Οι τοπικοί επίσκοποι βέβαια ήταν υπεύθυνοι για την καταδίκη μη αποδεκτών φωνών αλλά δεν ήταν αρκετό. Η διασφάλιση της αποστολικής παραδόσεως προϋπέθετε τη συμφωνία όλων των τοπικών Εκκλησιών. Θεωρήθηκε αναγκαία η σύγκληση συνόδων επισκόπων ώστε να καταδικάζονται ομόφωνα οι διδασκαλίες των αιρετικών και αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του θεσμού των συνόδων. Οι πρώτες σύνοδοι συγκλήθηκαν στα μέσα του δεύτερου αιώνα για την καταδίκη του μοντανισμού και πρότυπό τους υπήρξε η πρώτη Αποστολική Σύνοδος του 49 μ.Χ στην Ιερουσαλήμ αλλά και γενικά οι τοπικές σύνοδοι της χειροτονίας των επισκόπων. Το συνοδικό σύστημα αποτέλεσε οργανική λειτουργία του σώματος της Εκκλησίας για να αντιμετωπίζονται σοβαρά εκκλησιαστικά ζητήματα είτε οικουμενικά αλλά και τοπικά, όπως περιορισμένες συνελεύσεις επισκόπων για την επίλυση τοπικών εκκλησιαστικών ζητημάτων.¹⁴³ Το συνοδικό σύστημα προσέδωσε μια σημαντική ώθηση στο κύρος και στην εξουσία της Εκκλησίας και αύξησε τις δυνάμεις έλξης της. Σημαντικό είναι πως το συνοδικό σύστημα άκμασε στην πραγματικότητα μόνο στην Ανατολή και αποτέλεσε και το βασικό όργανο της διαμορφωμένης πλέον Εκκλησίας στο Βυζάντιο τους επόμενους αιώνες.¹⁴⁴ Οι σύνοδοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στα επόμενα χρόνια και καθόλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας καθώς έδιναν λύσεις σε θεολογικά ζητήματα. Τα ιερά κείμενα ήταν διαρκώς υπό μια συνεχή διαμόρφωση όλους τους πρώτους αιώνες και όχι μόνο, αφού συμπεριλάμβαναν πληθώρα ποιημάτων, ιστοριών, μαρτυριών, βιογραφιών, λατρευτικών τελετουργιών κ.ο.κ. Μπορεί όλα αυτά να ενσωματώθηκαν σταδιακά σε έναν κανόνα αλλά και πάλι δεν υπήρχε μια συστηματική θεολογία που να μπορούσε να αντληθεί εύκολα και καθαρά από τα κείμενα.¹⁴⁵ Οι σύνοδοι, και ειδικά οι οικουμενικές, θα είχαν σημαντικό ρόλο τους επόμενους αιώνες στη λύση τέτοιων προβλημάτων.

¹⁴¹ Φειδάς (1994), 179, 185, 189

¹⁴² Harnack (2005), 273

¹⁴³ Φειδάς (1994), 191 - 193

¹⁴⁴ Harnack (2005), 274 - 275

¹⁴⁵ Freema, (2009), 69 - 70

Κάθε χριστιανική κοινότητα και κάθε επισκοπή ήταν ταυτόχρονα μια μονάδα πλήρης από μόνη της αλλά και μια μονάδα της ευρύτερης Εκκλησίας. Ένας τέτοιος κοινωνικός και θρησκευτικός οργανισμός που δεν στηριζόταν σε μια πολιτική ή εθνική βάση και που εκδηλωνόταν σε κάθε πτυχή της ιδιωτικής ζωής, ήταν κάτι πρωτοφανές, σε οργάνωση και προσέγγιση, για την ελληνορωμαϊκή κοινωνία της εποχής, στην οποία οι θρησκευτικές και κοινωνικές οργανώσεις υπήρχαν σε υποτυπώδη μορφή και δεν υπήρχε κανένα είδος ελέγχου πάνω στη θρησκευτική ζωή. Η Εκκλησία αποτέλεσε έναν οργανισμό που περιλάμβανε ομοπίστους σε κάθε περιοχή, προσφέροντάς τους στενούς δεσμούς, υποσχόμενα πνευματικά οφέλη και ανάληψη συγκεκριμένων καθηκόντων και τους ένωνε κάτω από ένα είδος συντεχνίας λατρείας, εξαιρουμένης από τους άλλους ανθρώπους, σε μια φιλική κοινωνία και σε μια συγκεκριμένη γραμμή ζωής. Η Εκκλησία παρουσιάστηκε ως ένας συνασπισμός που όχι μόνο περιλαμβάνει ανθρώπους υπό κοινές θρησκευτικές αντιλήψεις αλλά και εκτείνεται όχι μόνο στα όρια της Αυτοκρατορίας αλλά και εκτός αυτής. Για να επιτευχθεί όμως ένας τέτοιος σκοπός χρειάστηκε η συνεργασία της με το ρωμαϊκό κράτος, και όπως κάθε μεγάλη δύναμη που θα δρούσε στη σφαίρα της επιρροής της ή παράλληλα με αυτήν, είχε κάποιο σημαντικό ρόλο να παίζει στην επιθυμούμενη μεγαλύτερη εξάπλωση της Εκκλησίας.¹⁴⁶

Ήδη πριν από τον 4^ο αιώνα, οπότε και η Εκκλησία διαμορφώνεται πλέον μέσα στα πλαίσια της επίσημης αυτοκρατορικής λατρείας, φαίνεται πως ήδη η οργάνωσή της και οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες δρούσαν πιο θετικά στην εσωτερική ανασφάλεια που ένιωθε μεγάλη μερίδα του ελληνορωμαϊκού κόσμου την περίοδο των αυτοκρατορικών χρόνων και της μετάβασης στην Ύστερη Αρχαιότητα, όπως γίνεται λόγος στην αρχή του κεφαλαίου. Οι χριστιανικές κοινότητες φαίνεται πως στηρίχθηκαν εξαρχής σημαντικά στη φιλανθρωπική τους δράση. Οι πρώτες χριστιανικές αδελφότητες ήταν κοινότητες με μια πιο πληρέστερη έννοια από αντίστοιχες κλειστές ομάδες ζηλωτών του Μίθρα ή της Ίσιδος. Τα μέλη τους συνδέονταν με κοινό τρόπο ζωής εκτός από κοινές τελετουργίες. Η ετοιμότητά τους να προσφέρουν βοήθεια σε οποιονδήποτε εντασσόταν στους κόλπους τους, απόκληροι, ορφανά, ανάπηροι, άνεργοι, αιχμάλωτοι και άτομα που αντιμετώπιζαν οποιαδήποτε δυσκολία δημιούργησε ένα αίσθημα προσωπικής εντάξεως στους ανθρώπους που εντάσσονταν στις κοινότητές τους δίνοντας ένα νέο νόημα στη ζωή τους και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανθεκτικότητα της Εκκλησίας κατά τους διωγμούς. Η έννοια της

¹⁴⁶ Harnack (2005), 269, 273

φροντίδας, της θαλπωρής και της αγάπης δεν ήταν κάτι άγνωστο στον ελληνορωμαϊκό κόσμο αλλά η εκκλησία έδωσε σημασία περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ομάδα στη συγκεκριμένη εποχή.¹⁴⁷

Ο χριστιανισμός παρουσιάστηκε ως μια θρησκεία και στάση ζωής που ήταν αντίθετη στις παραδοσιακές θρησκευτικές εκφάνσεις του κόσμου της εποχής. Το δόγμα και η διδασκαλία του στάθηκε απέναντι σε οποιαδήποτε θρησκεία του κόσμου της αυτοκρατορίας και αντιπροσώπευε μια πρόκληση για την κατεστημένη θρησκευτική τάξη. Η ιδιαιτερότητα του χριστιανισμού μπορεί να εντοπιστεί στην ηθική, στην κουλτούρα και στη θρησκεία. Όσον αφορά στη θρησκεία, είχε ως βάση την αποκλειστικότητά του. Οι κοινωνίες της εποχής, όπως προαναφέρθηκε, δέχονταν την ύπαρξη και άλλων θεών και θεοτήτων εκτός των ιδιαίτερων δικών τους ενώ οι χριστιανοί δεν αναγνώριζαν την προσφορά τιμής ή τη λατρεία προς άλλους θεούς. Οι θρησκείες της εποχής δεν έβλεπαν καμιά θρησκεία καλύτερη από άλλη ούτε μοναδική. Για τους χριστιανούς, ο μονοθεϊσμός σημαίνει τον αποκλεισμό όλων των άλλων πνευματικών δυνάμεων.¹⁴⁸ Επίσης, δεν απαιτούσε ιδιαίτερη παιδεία ή μόρφωση και φαινόταν πιο ανοικτός προς όλους. Η αρχή του ήταν να μην κάνει κοινωνικές διακρίσεις και η ιεραρχία της Εκκλησίας μπορούσε να προσφέρει απλούστερα σταδιοδρομία σε όποιον είχε μια στοιχειώδη ικανότητα. Δεν προαπαιτούσε κάποια υψηλή παιδεία όπως ο νεοπλατωνισμός και άλλα φιλοσοφικά κινήματα.¹⁴⁹ Σε μια γενική εικόνα, ο χριστιανισμός εν τέλει πρόβαλλε μια θεοκεντρική διδασκαλία κάθετα αντίθετη με την κοσμοκεντρική αντίληψη και θεωρία της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας.¹⁵⁰

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετώπισε ο χριστιανισμός την περίοδο αυτή ήταν πως κινδύνευε να χάσει την αποκλειστικότητά του και να γίνει αποδεκτός επιφανειακά από αυτούς που αυτοαποκαλούνταν χριστιανοί. Στις χριστιανικές κοινότητες αναπτύχθηκε μια διάκριση μεταξύ αυτών που ήταν όντως χριστιανοί με την πλήρη έννοια και σε αυτούς που δεν ήταν. Η Εκκλησία αντιμετώπισε ένα σύστημα ένταξης στις κοινότητές της που περιλάμβανε τους "κατηχούμενους", που ήταν αυτοί που ήθελαν να γίνουν δεκτοί ως πλήρως χριστιανοί. Η κατήχηση αποτελούσε μια μακρά διαδικασία με οδηγίες και προετοιμασία μετά το βάπτισμα και όσοι δεν είχαν ακόμα βαπτιστεί αλλά ενστερνίζονταν τις θέσεις του χριστιανισμού θεωρούνταν απλά ως "πιστοί", ενώ

¹⁴⁷ Dodds (1995), 55, 209 - 211

¹⁴⁸ Brown (2008), 637

¹⁴⁹ Dodds (1995), 205

¹⁵⁰ Φειδάς (1994), 320

στην πλήρη και ουσιώδη αποδοχή του θεωρούνταν ως ‘‘πεφωτισμένοι’’. Αυτό πάντως φαίνεται να απλοποιήθηκε εν τέλει με την αναγνώριση κάποιου ως χριστιανού από τη στιγμή που είχε πλέον βαπτιστεί.¹⁵¹ Στη συνάντηση του χριστιανισμού με τον ελληνορωμαϊκό κόσμο εμφανίσθηκαν τρεις κατηγορίες κατά βάση ανθρώπων. Αυτών που ασπάστηκαν οικειοθελώς τον χριστιανισμό, αυτούς που δεν τον αποδέχθηκαν καθόλου και αυτούς, κυρίως λόγιους και φιλοσοφούντες, που προσπάθησαν να τον ερμηνεύσουν και να τον εξηγήσουν με βάση τα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής, καταλήγοντας στις λεγόμενες αιρέσεις.¹⁵²

2.8 Ο χριστιανισμός οδεύει προς επίσημη αυτοκρατορική θρησκεία

Από τον τέταρτο αιώνα ο χριστιανισμός αποκτά μια καινούρια δυναμική. Η περίοδος των διωγμών και της μη αναγνώρισής του από την Αυτοκρατορία παύει μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων που συνυπεγράφη μεταξύ Λικινίου και Κωνσταντίνου το 313 μ. Χ. και συνεχίστηκε η ευνοϊκή στάση της πολιτείας απέναντί του από τους διαδόχους του αυτοκράτορες. Η κρίσιμη ιστορική καμπή συνέβη το έτος 312, οπότε και ο Κωνσταντίνος αντιμετώπισε τον ανταγωνιστή του Μαξέντιο στη μάχη της Μουλβίας γέφυρας και αναζήτησε τα αίτια της νίκης του στο Θεό των χριστιανών. Η επερχόμενη βασιλεία του αποτέλεσε σημείο καμπής στις σχέσεις του χριστιανισμού με τον εθνικό κόσμο. Από τον Κωνσταντίνο και έπειτα, με εξαίρεση τον Ιουλιανό, όλοι οι αυτοκράτορες υποστήριζαν λιγότερο ή περισσότερο τον χριστιανισμό και εφάρμοσαν πολιτικές για να αντιμετωπίσουν τόσο τις διαιρέσεις στους κόλπους της Εκκλησίας όσο και τους ανθρώπους έξω από αυτήν, κυρίως τους εθνικούς και τους Εβραίους. Ο χριστιανισμός μπορεί να κέρδισε έδαφος μετά τη μεταστροφή του Κωνσταντίνου σε ένα βαθμό αλλά το ότι ερχόταν σε επαφή με πλήθος διαφορετικών πεποιθήσεων κόσμου, όπου άλλοι τον δέχονταν και άλλοι όχι, δεν του εξασφάλιζε την κυριαρχία του και την επικράτησή του έναντι του εθνικού κόσμου.¹⁵³

Οι πολιτικοί ελιγμοί της Εκκλησίας βοήθησαν στο να γίνει αποδεκτή από το κράτος και από τις μάζες ως κάποιο βαθμό. Σε αυτό έπαιξε ρόλο η ενσωμάτωση στοιχείων του παγανισμού, η

¹⁵¹ Jones (2014), 6

¹⁵² Μεταλληνός (2003), 17

¹⁵³ Jones (2014), 9 -10, 7

προσέγγιση των ρωμαϊκών αρχών, η αναθεώρηση και προσαρμογή χριστιανικών γραπτών και αρχών ώστε να γίνουν πιο προσιτά, η παρουσίασή της στην πολιτική ελίτ ως μια νέα κατάσταση που θα έφερνε συμμόρφωση και τάξη στην παραπαίουσα Αυτοκρατορία και που μπορούσε να διαχειριστεί μεγάλο αριθμό ανθρώπων με μια ομοιομορφία πίστης.¹⁵⁴ Η θετική στάση των Αυτοκρατόρων που ακολούθησαν, απέναντι στο χριστιανισμό, αναβάθμισε τη θέση τους. Από τη στιγμή που αργότερα έγινε επίσημη αυτοκρατορική θρησκεία, δεν ήταν αποδεκτό ένα πλήθος πολιτισμικών λατρειών στα οποία απλά προστέθηκε στα μισά της διαδρομής η λατρεία του εκάστοτε Αυτοκράτορα. Το πρόσωπο πλέον του Αυτοκράτορα ήταν εξυψωμένο, πλαισιωμένο από ένα ιερατείο και υπό μια θρησκεία και όχι ένα απλά σημαντικό πρόσωπο μεταξύ πολλών ιερατείων και θρησκειών.¹⁵⁵ Η ομοιομορφία που προσέφερε ο χριστιανισμός ήταν ένα ρεαλιστικό μέσο ενίσχυσης στρατού και δύναμης του Αυτοκράτορα και μια ευκαιρία για ομόνοια στην ταραγμένη Αυτοκρατορία.¹⁵⁶

Από τη στιγμή που οι αυτοκράτορες, από τον τέταρτο αιώνα και έπειτα, ενίσχυσαν και χρησιμοποίησαν το χριστιανισμό για χάριν της ομοιομορφίας της Αυτοκρατορίας, η πολιτική εξουσία πλέον είχε λόγο πάνω σε πνευματικά ζητήματα, πράγμα που δεν επιδοκίμαζε το πρωτότυπο χριστιανικό δόγμα. Ενώ στο εβραϊκό κράτος οι πολιτικές και θρησκευτικές αρχές ήταν ένα και το αυτό και στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία οι θρησκευτικές τελετές ήταν μέρος μιας ευρύτερης πολιτικής δομής που διείπε όλη την κοινωνία, ο χριστιανισμός υποστήριζε πως η εκκλησία και πολιτεία είναι δυο σαφώς ξεχωριστές οντότητες. Η διάκριση Εκκλησίας και πολιτείας είναι μια μοναδικά χριστιανική προσέγγιση αλλά από όταν ο χριστιανισμός έγινε επίσημη αυτοκρατορική θρησκεία αυτή η διακριτή γραμμή θόλωσε. Ενώ οι αυτοκράτορες δεν είχαν έλεγχο πάνω σε θρησκευτικά ζητήματα αρχικά, όταν άρχισε να συμβαίνει αυτό ξεκίνησαν να εφαρμόζουν αστικές πολιτικές ομοιομορφίας προκειμένου να επιβάλλουν θρησκευτικές πολιτικές στην Αυτοκρατορία με τις ευλογίες των χριστιανών ηγετών, εφόσον οι πρώτοι τους είχαν στηρίξει και ενισχύσει. Η αρχική προσέγγιση της Εκκλησίας επάνω σε αυτό το θέμα είχε ως αποτέλεσμα να εφαρμοστεί πολιτική θρησκευτικής ανεκτικότητας στις αρχές του τετάρτου αιώνα αλλά τελικά η δυναμική άνοδος της Εκκλησίας στο προσκήνιο οδήγησε στο να παραμεριστούν

¹⁵⁴ Ellerbe (1996), 14 - 15

¹⁵⁵ Chuvin (1990), 32

¹⁵⁶ Ellerbe (1996), 17

αυτές οι ανεκτικές πολιτικές με τις αστικές διώξεις κατά των αιρέσεων, των σχισμάτων και των ειδωλολατρών.¹⁵⁷

Η χριστιανική εμπειρία από τους διωγμούς διαμόρφωσε τις ιδεολογίες και τις πρακτικές που οδήγησαν σε περαιτέρω θρησκευτικές συγκρούσεις κατά τον τέταρτο και πέμπτο αιώνα και οι τελευταίοι διωγμοί του Διοκλητιανού έπλασαν τη χριστιανική αίσθηση και στάση από όταν οι χριστιανοί αυτοκράτορες επιδίωξαν τη θρησκευτική ενότητα μέσω του χριστιανικού τυπικού της κοινωνίας καταργώντας τις ειδωλολατρικές θυσίες. Όσοι δεν δέχονταν να μοιραστεί αυτή η κοινωνία με άλλους χριστιανούς που θεωρούνταν αιρετικοί ή οι παγανιστές που δεν το έκαναν, θεωρούνταν εχθροί της ενότητας και έπρεπε να αντιμετωπιστούν αναλόγως. Οι δεκαετίες που ακολούθησαν τη μεταστροφή του Κωνσταντίνου χαρακτηρίζονται από θρησκευτικές αναταραχές, δογματικές αντιπαράθεσεις, σχίσματα, αμφισβητήσιμες επισκοπικές εκλογές, συμβούλια και συνόδους.¹⁵⁸ Η αντιπαράθεση και η οργή καθώς και το αρχικό προνόμιο της χριστιανικής αντιπαγανιστικής αποκλειστικότητας ξέσπασε εναντίον χριστιανών που αρνήθηκαν να υποβληθούν στην επίσημη Εκκλησία με οποιοδήποτε πρόσχημα. Ο ισχυρισμός και η πεποίθηση πως η μία και μοναδική Εκκλησία του Θεού έχει τη νόμιμη και αναγνωρισμένη εξουσία πάνω σε δογματικά ζητήματα οδήγησε στο να μην αναγνωρίζει ή να ανέχεται οποιονδήποτε εκτός των δικών της ορίων.¹⁵⁹

Εν τέλει ο εκχριστιανισμός της Αυτοκρατορίας ολοκληρώθηκε τους επόμενους αιώνες, τόσο στο δυτικό όσο και στο ανατολικό τμήμα, βεβαίως με διαφορετική χρονολογική σειρά και κλίμακα και υπό διαφορετικές συνθήκες. Στην επόμενη ενότητα θα επιχειρήσω να παρουσιάσω κάποια στοιχεία με βάση τη βιβλιογραφία σχετικά με τη θρησκευτική δημογραφική κατάσταση της Αυτοκρατορίας αλλά και το κοινωνικό υπόβαθρο χριστιανών και εθνικών, αν και σε αυτό το θέμα κάθε προσέγγιση είναι δύσκολη. Στη συνέχεια της εργασίας μας θα παρουσιαστούν τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο ανατολικό τμήμα, το λεγόμενο Βυζάντιο, που είναι και το αντικείμενο μελέτης στα πλαίσια του μεταπτυχιακού και αφορούν στο πώς εν τέλει η χριστιανική θρησκεία εκτόπισε τον πολυθεϊστικό κόσμο κυρίως μέσα από πολιτικές των αυτοκρατόρων που οδήγησαν

¹⁵⁷ Wallace, (2009), 526 - 530

¹⁵⁸ Gaddis (2005), 69 - 71

¹⁵⁹ Harnack (2005), 276

σταδιακά σε αυτό καθώς επίσης και σε ενδεχόμενες παγανιστικές τάσεις ή κατάλοιπα μετά την οριστική και επίσημα χριστιανική επικράτηση.

2.9 Δημογραφική προσέγγιση και κοινωνικό υπόβαθρο των πρώτων αιώνων εξάπλωσης των χριστιανών έως τη διακυβέρνηση του Κωνσταντίνου

Δεν υπάρχουν αφώς επίσημα στοιχεία απογραφών ώστε να υπολογιστεί ακριβώς το πώς έγινε η μετάβαση στο χριστιανισμό με αριθμούς.¹⁶⁰ Οι εκτιμήσεις είναι διάφορες και θα επιχειρηθεί να παρουσιαστεί ένας μέρος από τη διαθέσιμη για την εργασία βιβλιογραφία. Ο Brown αναφέρει πως από το θάνατο του Κωνσταντίνου το 337 έως και την ανάρρηση στο θρόνο του Βαλεντινιανού του Γ΄ στη Ραβέννα το 425, ένα σημαντικό τμήμα της ρωμαϊκής κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα, παρέμενε ανεπηρέαστο σε μεγάλο βαθμό από τις αξιώσεις της Εκκλησίας. Παρέμεναν αμετανόητα πολυθεϊστές με βάση τη θρησκευτική κοινή λογική της εποχής τους, όπως και του παρελθόντος τους.¹⁶¹ Ο Freeman αναφέρει πως μέχρι και το διάταγμα των Μεδιολάνων, οι πρωτοχριστιανικές κοινότητες ήταν απομονωμένες και περιορισμένες σε μεγάλο βαθμό στις εληνόφωνες πόλεις, ενώ στη λατινόφωνη Δύση μέχρι και τα τέλη του 3^{ου} αιώνα, εκτιμά ένα πολύ χαμηλό ποσοστό της τάξεως του 2% του πληθυσμού, στην καλύτερη περίπτωση. Παρόλα αυτά αναφέρει πως οι αυτοκράτορες κατά τον 3^ο αιώνα, ανησυχούσαν για έναν αυξανόμενο αριθμό χριστιανών που αρνούσαν να συμμετέχουν στην αυτοκρατορική λατρεία και στη λατρεία των θεών και πως στην Ανατολή υπήρχαν περίπου 700 – 800 επίσκοποι το έτος 314, όταν ολοκληρή η επαρχία της Γαλατίας είχε 16.¹⁶² Ο κοινωνιολόγος Stark επιχείρησε να κάνει μια εκτίμηση για τον πληθυσμό των χριστιανών τους πρώτους αιώνες της εξάπλωσής τους παρατηρώντας έναν παραλληλισμό μεταξύ της εξάπλωσης του χριστιανισμού και άλλων μεταγενέστερων θρησκειών, δίνοντας βάση στον Μορμονισμό. Σε αυτή τη θέση κατέληξε θεωρώντας δεδομένο πως τα σύγχρονα και αρχαία μοντέλα προσηλυτισμού και εξάπλωσης των θρησκειών είναι σύμφωνα, όπως και ότι η επαναληψιμότητα της ιστορίας είναι αδιαμφισβήτητη. Με αυτόν τον τρόπο, αν και

¹⁶⁰ Jones (2014), 144

¹⁶¹ Brown (2008), 632

¹⁶² Freeman (2009), 58, 63, 69

υπάρχουν αμφιβολίες για τη μεθολογία του από άλλους μελετητές, κατέληξε σε ένα χριστιανικό ποσοστό της τάξεως του 10% του συνολικού πληθυσμού μέχρι το έτος 300, εκτοξευόμενο σχεδόν στο μισό μέχρι και το 350.¹⁶³ Σύμφωνα με τη μελέτη του Stenberg, αλλά και άλλων, που έχει χρησιμοποιήσει δημογραφικά στοιχεία επαρχιών και πόλεων, η μαθηματική φόρμουλα του Stark δεν μπορεί να αποδώσει βάσιμα στοιχεία για τον αριθμό των χριστιανών κατά τους 3 πρώτους αιώνες της εξάπλωσης της πίστης τους. Βέβαια ο Stark δεν έχει άδικο στο να γίνει κάποια εκτίμηση με κάποιους αριθμούς κατά προσέγγιση. Αν και οι αριθμοί αυτοί είναι πρόχειρες εκτιμήσεις, μπορούμε να φθάσουμε, με βάση τα συγκεντρωτικά στοιχεία, σε έναν αρκετά αυξανόμενο αριθμό μετά και τη μεταστροφή του Κωνσταντίνου. Επίσης, οι μεγάλοι αριθμοί των χριστιανών λογικά βρίσκονταν στις πόλεις, όπως συμφωνούν και οι περισσότεροι ιστορικοί στο ότι υπήρχε αργή ανάπτυξη στην ύπαιθρο.¹⁶⁴

Στο ζήτημα του κοινωνικού υποβάθρου, πιστεύεται πως στον πρώιμο χριστιανισμό οι ανώτατες και κατώτατες τάξεις είχαν χαμηλή εκπροσώπηση για διαφορετικούς αλλά και αντίθετους λόγους η καθεμία. Φαίνεται πάντως πως οι μη επιφανείς τάξεις ήταν αυτές που προκάλεσαν κοινωνικές επιπτώσεις με τη μεταστροφή τους στον χριστιανισμό. Σύμφωνα με μια αρχική μαρτυρία που αποδίδεται στον Πλίνιο, οι πρώτοι χριστιανοί ανήκαν σε διάφορες κοινωνικές βαθμίδες.¹⁶⁵ Στην κατηγορία των δούλων, φαίνεται πως σε γενικές γραμμές είτε διατηρούσαν τις θρησκείες που έφερναν μαζί τους στα υποστατικά των κυρίων τους είτε μεταστρέφονταν στη θρησκεία που ακολουθούσαν τα νοικοκυριά τους.¹⁶⁶ Για τους δούλους δεν μνημονεύονται προσηλυτισμοί, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπήρξαν. Αντίθετα υπάρχουν στοιχεία για πολλούς χριστιανούς μεγαλογαιοκτήμονες που είχαν στην κατοχή τους δούλους ειδωλολάτρες ή Εβραίους. Μετά την εποχή του Κωνσταντίνου η μεταστροφή στον χριστιανισμό αυτής της κατηγορίας δούλων έγινε υποχρεωτική, πολλές φορές με την άσκηση βίας.¹⁶⁷ Η πεποίθηση του Κέλσου πως οι χριστιανοί βρίσκονταν μόνο μεταξύ δούλων και χαμηλής παιδείας ατόμων, μάλλον αποτελεί πρόθεση του να δυσφημίσει τον χριστιανισμό. Παρόλα αυτά σίγουρα υπήρξε ένας αριθμός δούλων στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες. Ορισμένοι μελετητές προσπάθησαν να στηρίξουν την άποψη ότι ο χριστιανισμός σημείωσε ιδιαίτερη επιτυχία μεταξύ των δούλων, μέσα από συγκεκριμένες

¹⁶³ Welch and Pulham (2000), 197 – 198, Stenberg (2020), 87

¹⁶⁴ Stenberg (2020), 96

¹⁶⁵ Κυρτάτας (1992), 49, 53

¹⁶⁶ Κυρτάτας (1992), 65 - 66

¹⁶⁷ Κυρτάτας (1992), 86 - 88

περιπτώσεις που έχουν διασωθεί, αλλά στις περιπτώσεις αυτές παραλείπεται να αναφερθεί πως οι αφέντες ήταν επίσης χριστιανοί και οι δούλοι μάλλον ακολούθησαν το παράδειγμα της θρησκευτικής προτίμησης των αρχόντων τους. Σε γενικές γραμμές φαίνεται πως ένας μικρός αριθμός δούλων ασπάστηκε τον χριστιανισμό και αυτοί ήταν κυρίως οικιακοί δούλοι, ευνοούμενοι των κυρίων τους.¹⁶⁸

Οι πρώτοι χριστιανοί έδωσαν μεγάλη σημασία στην προσέγγιση του Αυτοκρατορικού οίκου ή *familia Caesaris*. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται από σύγχρονους μελετητές και περιλαμβάνει το σύνολο των απελεύθερων και των δούλων του Αυτοκράτορα που τοποθετούνταν σε ζωτικής σημασίας θέσεις για τη διαχείριση του οίκου και τη διοίκηση της Αυτοκρατορίας.¹⁶⁹ Οι χριστιανοί δεν θα μπορούσαν να παραβλέψουν μια τέτοια κατηγορία. Οι εκχριστιανισμένοι απελεύθεροι, καθώς προόδευαν κοινωνικά, βοηθούσαν τον χριστιανισμό να εισχωρήσει στα ανώτερα κλιμάκια της αυτοκρατορικής διοίκησης και η άμεση επαφή τους με τον αυτοκράτορα βοηθούσε στο να επηρεάζει τη στάση του και κατ' επέκταση τις σχέσεις χριστιανών και κράτους, όπως επίσης να γίνεται χρήση του δικτύου που συνέδεε τη Ρώμη με τα υπόλοιπα μέρη της Αυτοκρατορίας. Αυτές οι δυνατότητες παρουσιάστηκαν στον χριστιανισμό και φαίνεται πως η σημασία των προσηλυτισμών στον Αυτοκρατορικό οίκο ήταν μεγαλύτερη από τη σημασία που της δίνουν οι ιστορικοί της Εκκλησίας. Διαθέσιμες μαρτυρίες φανερώνουν πως, ήδη από τους πρώτους αποστολικούς χρόνους, υπήρχε μια σημαντική χριστιανική ομάδα μέσα στον οίκο της Ρώμης.¹⁷⁰ Οι χριστιανοί κατάφεραν από τα χρόνια του Παύλου να κερδίζουν σταθερά πολλά στελέχη του Αυτοκρατορικού οίκου. Αυτά έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην οργάνωση της χριστιανικής κοινότητας της Ρώμης και επέκτειναν την επιρροή τους και σε άλλα κέντρα. Η επιρροή τέτοιων μελών είχε ήδη εμπνεύσει τις προσδοκίες των χριστιανών να προσηλυτιστεί ένας αυτοκράτορας πολύ πριν από την εποχή του Κωνσταντίνου. Σύμφωνα με τις ενδείξεις, ο χριστιανισμός δεν ήταν η μόνη ανατολική θρησκεία που προσέλκυσε μέλη του Αυτοκρατορικού οίκου αλλά ήταν η αποτελεσματικότερη, τόσο από θέμα οργάνωσης αλλά και κάλυψης του εσωτερικού κόσμου και ψυχισμού αυτών των μελών. Διαμέσου των εκχριστιανισμένων αυτοκρατορικών υπηρετών ο χριστιανισμός προωθήθηκε σταθερά και λίγο πολύ ομαλά σε θέσεις εξουσίας, ειδικά στις μεγάλες περιόδους θρησκευτικής ειρήνης που οι χριστιανοί των ανωτέρων κλιμακίων έχαιραν επιρροής

¹⁶⁸ Κυρτάτας (1992), 90 – 92, 97

¹⁶⁹ Κυρτάτας (1992), 139 - 142

¹⁷⁰ Κυρτάτας (1992), 144 - 145

και ισχύος και από την τάξη αυτή προέρχονταν τα ηγετικά στελέχη των χριστιανικών κοινοτήτων.¹⁷¹

Προς το τέλος του 4^{ου} αιώνα, στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας και στις αρχές του 5^{ου}, στο δυτικό, ένας μεγάλος αριθμός χριστιανών στις ανώτερες τάξεις ήταν δεδομένος. Οι ανώτερες τάξεις δεν ήταν απρόσβλητες από την επιρροή του χριστιανισμού και ο τρόπος με τον οποίο αυτό επετεύχθη ήταν ειρηνικός πριν από την περίοδο του Κωνσταντίνου. Ο εκχριστιανισμός στις ανώτερες τάξεις κατά τους 2 -3 πρώτους αιώνες εξηγεί κατά κάποιον τρόπο τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις της επόμενης περιόδου. Η αλλαγή της επίσημης θρησκείας δεν πήρε τη μορφή της απόρριψης του πολιτιστικού και θρησκευτικού υποβάθρου αλλά έναν τρόπο μεταμόρφωσης, όπου πολλά στοιχεία της ρωμαϊκής κοσμικής παράδοσης περισώθηκαν.¹⁷² Η σταθερή ωστόσο πρόοδος του χριστιανισμού στις ανώτερες τάξεις δεν πρέπει να καλύπτει το γεγονός πως γενικά η αριστοκρατία έδειχνε μεγάλη απροθυμία να ασπασθεί τη νέα θρησκεία, καθώς η εγκατάλειψη των πατροπαράδοτων σήμαινε και απεμπόληση της πολιτιστικής και ιστορικής τους συνείδησης, αφού η θρησκεία ήταν στενά συνυφασμένη με την πολιτική και κοινωνική ζωή και το παρελθόν.¹⁷³

Η εξάπλωση του χριστιανισμού υπήρξε αστικό φαινόμενο και μέσα στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες των πόλεων, φαίνεται πως περιλαμβάνονταν όλες οι κοινωνικές τάξεις, με τα περισσότερα μέλη να μην ανήκουν σε δούλους ή αριστοκράτες αλλά σε ευρεία στρώματα της μεσαίας τάξης. Ο χριστιανισμός εξαπλώθηκε αρχικά στις πόλεις όπου και υπήρχαν οι σημαντικότερες κοινότητες. Σπάνια οι πρώτοι ιεραπόστολοι επισκέπτονταν προάστια και καθόλου την ύπαιθρο και χωριά.¹⁷⁴ Ο αστικός χριστιανισμός ήταν πιο συντηρητικός και έτεινε να συμβιβαστεί με την κοσμική εξουσία και ο χριστιανισμός της υπαίθρου ήταν πιο ανατρεπτικός και με κοινωνικές μεταρρυθμιστικές τάσεις. Πολλές φορές αυτοί οι δυο τύποι ήταν σε σύγκρουση και για αυτό ο χριστιανισμός στην ύπαιθρο ηγεμονευόταν από επισκόπους των πόλεων. Την εποχή της αρχαιότητας, η ύπαιθρος και οι πόλεις βρίσκονταν σε μια κατάσταση συχνής αντιπαράθεσης. Στη Β. Αφρική, στη Β. Συρία, στη Μ. Ασία, στην Αίγυπτο και σε μια μικρή περιοχή της Ελλάδος, υπήρχε πυκνή κατανομή πόλεων και πληθυσμού. Στις περιοχές αυτές όπου ο χριστιανισμός εξαπλώθηκε ταχύτερα στην ύπαιθρο ήταν όσες είχαν πυκνότερο αστικό πληθυσμό.¹⁷⁵ Η τάξη

¹⁷¹ Κυρτάτας (1992), 151, 153, 155 - 156

¹⁷² Κυρτάτας (1992), 172 - 173

¹⁷³ Κυρτάτας (1992), 173 - 175

¹⁷⁴ Κυρτάτας (1992), 162 - 163, 240

¹⁷⁵ Κυρτάτας (1992), 168 -169, 255

των αγροτών και της υπαίθρου δεν ήταν σημασίας και πολύ αργότερα, όταν το ευνόησαν ή το απαίτησαν οι περιστάσεις, στράφηκαν οι ιεραπόστολοι στους χωρικούς και στην ύπαιθρο. Το ότι δεν μαρτυρούνται ίχνη χριστιανών στην περιφέρεια μάλλον οφείλεται στο γεγονός πως δεν ενδιαφέρονταν οι πρώτοι χριστιανοί να καταγράψουν τα συμβάντα παρά στο ότι όντως δεν υπήρξαν. Ειδικά στις ανατολικές επαρχίες, ο εκχριστιανισμός της υπαίθρου βρισκόταν οπωσδήποτε σε εξέλιξη κατά τον 3^ο και 4^ο αιώνα.¹⁷⁶ Ειδικά στην περίπτωση της συριακής υπαίθρου και σε όσα θα λάμβαναν χώρα αργότερα κατά την επιθετική δράση των μοναχών, φαίνεται πως κυριαρχούσε ένα κοινωνικό και φυλετικό μίσος και πως η αποδοχή του χριστιανισμού εκλήφθηκε και ως αντίσταση στον εθνικούς, στα σύμβολα των οποίων έβλεπαν οι κάτοικοι της περιοχής την καθημερινή τους καταπίεση. Ίσως να πρόκειται για ένα υποσυνείδητο εθνικό κίνημα με αμφίεση θρησκευτική.¹⁷⁷

Η τάξη στην οποία κήρυξαν αρκετά οι πρώτοι χριστιανοί, εκτός από την ανώτερη, αποτελούσε τη μεγάλη μάζα του αστικού πληθυσμού, αποτελούμενη από μισθωτούς, εργάτες, τεχνίτες, εμπόρους, ανθρώπους των γραμμάτων, καλλιτέχνες, ασθενείς, φτωχούς, αξιωματικούς, στρατιώτες και γενικά ανθρώπους όλων των κατηγοριών.¹⁷⁸

Όσον αφορά στα αποτελέσματα του αποστολικού έργου, φαίνεται πως ενώ υπήρχαν επιτυχίες σε μια μερίδα της ανώτερης τάξης για χρόνια, η μεγάλη πλειοψηφία της τάξης αυτής αντιστεκόταν πεισματικά στις προσπάθειες των χριστιανών. Αντιθέτως, άνθρωποι που προέρχονταν από τις κατώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας δέχθηκαν πιο εύκολα τον χριστιανισμό από ότι οι εκπρόσωποί του προσδοκούσαν. Η πλειονότητα των μαρτύρων ,μετά την περίοδο των διωγμών, προέρχονταν από τις μεσαίες και κατώτερες τάξεις. Στις ανώτερες τάξεις, αν και αυτές αποτελούσαν μια ελάχιστη μειονότητα στη ρωμαϊκή κοινωνία και οι χριστιανοί, ως σύνολο, αποτελούσαν μια απλή μερίδα του πληθυσμού πριν από τον 4^ο αιώνα, φαίνεται πως ορισμένες χριστιανικές κοινότητες είχαν σημαντική εκπροσώπηση από τις τάξεις αυτές.¹⁷⁹

Η μεταστροφή του Κωνσταντίνου ήταν αποφασιστικής σημασίας για τις θρησκευτικές εξελίξεις στην αυτοκρατορία. Στην νέα πρωτεύουσα ειδικά, ο βαθμιαίος εκχριστιανισμός ήταν σε έντονο βαθμό καθώς αρκετά μέλη της αριστοκρατίας προσηλυτίζονταν γιατί κατάλαβαν προς ήταν προς

¹⁷⁶ Κυρτάτας (1992), 309, 312

¹⁷⁷ Αθανασιάδη (1994), 49

¹⁷⁸ Κυρτάτας (1992), 310

¹⁷⁹ Κυρτάτας (1992), 311 - 313

όφελός τους να είναι αρεστοί στον Αυτοκράτορα. Ιδιαίτερη επιτυχία του χριστιανισμού καταγράφεται σε νέους άνδρες που ο Κωνσταντίνος προήγαγε σε υψηλές θέσεις και κλιμάκια και δεν ήταν διατεθειμένοι να εναντιωθούν στις θρησκευτικές προτιμήσεις του πατρωνά τους. Ωστόσο, υπήρχαν ακόμα ορισμένα τμήματα του πληθυσμού που όχι μόνο παρέμεναν ανεπηρέαστα από τον χριστιανισμό αλλά τον απέρριπταν ολοσχερώς.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Κυρτάτας (1992), 234 – 235, 239

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστεί η πολιτική που ακολούθησαν οι αυτοκράτορες και η οποία ήταν ευνοϊκή προς τη σταδιακή μετατροπή του κράτους σε χριστιανικό. Σίγουρα δεν είναι τόσο απλό το θέμα αλλά πιο σύνθετο καθώς οι νόμοι και η διακυβέρνηση είναι δύσκολο να οδηγήσουν εκατομμύρια κόσμου της Αυτοκρατορίας στο να αποδεχθεί μια νέα θρησκεία, εν τούτοις η πολιτική και οι ηγεμόνες έπαιξαν τεράστιο ρόλο στο να αποκτηθεί μια τεράστια δυναμική υπέρ της χριστιανικής θρησκείας, ώστε να καθιερωθεί στους αιώνες που ακολούθησαν. Η περίοδος κατά την οποία θα παρουσιαστούν οι θρησκευτικές πολιτικές των αυτοκρατόρων που ενίσχυσαν το χριστιανισμό ή και καταπολέμησαν τον πολυθεϊσμό είναι αυτή από τον Κωνσταντίνο τον Α΄ που ήταν και ο πρώτος αυτοκράτορας που στήριξε και ευνόησε ανοικτά τον χριστιανισμό, έως και τον Ιουστινιανό, μετά το τέλος της βασιλείας του οποίου παύει πλέον να απασχολεί επίσημα και έντονα το κράτος το θέμα της ειδωλολατρείας. Για το λόγο αυτό θα παρουσιαστούν ξεχωριστά οι τρεις αυτοκράτορες που διαδραμάτισαν το σημαντικότερο ρόλο στην εδραίωση του χριστιανισμού, οι Κωνσταντίνος Α΄ και Θεοδόσιος Α΄, για αυτό και ανακηρύχθηκαν και από την Εκκλησία ως Μεγάλοι, καθώς και ο Ιουστινιανός, στα χρόνια του οποίου φαίνεται ότι τοποθετείται εν πολλοίς το τέλος του πολυθεϊσμού, καθώς βεβαίως και όλοι οι υπόλοιποι αυτοκράτορες που βρέθηκαν στη διακυβέρνηση του κράτους κατά την περίοδο αυτή. Σκόπιμα δεν θα παρουσιαστεί εκτενώς τη θρησκευτική πολιτική του Ιουλιανού, καθώς ήταν ο μόνος εθνικός Αυτοκράτορας στην ιστορία μετά τον Κωνσταντίνο το Μέγα και του οποίου η πολιτική δε συνέβαλλε στην ενίσχυση του χριστιανισμού. Στόχος του κεφαλαίου είναι να παρουσιαστεί ο ρόλος που έπαιξε η θρησκευτική πολιτική των πρώτων χριστιανών αυτοκρατόρων στη μετατροπή της αυτοκρατορίας σε χριστιανική τους αιώνες που ακολούθησαν και το κατά πόσο καταπολεμήθηκε ή όχι και από ποιους αυτοκράτορες το παραδοσιακό εθνικό στοιχείο από αυτές τις θρησκευτικές πολιτικές.

3.1 Η θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίνου του Α΄

Το 313 μ.Χ. στο Μιλάνο εκδίδεται το διάταγμα των Μεδιολάνων από τον Κωνσταντίνο, Αυτοκράτορα της Δύσης, και τον συναυτοκράτορά του Λικίνιο (Αύγουστος της Ανατολής μεταξύ 308 - 324)¹⁸¹. Το διάταγμα αυτό όριζε ελευθερία για όλα τα θρησκευτικά πιστεύω και έδινε στο χριστιανισμό προνομιακή αλλά όχι αποκλειστική θέση. Τελικά ο Κωνσταντίνος έγινε μονοκράτορας το 324 μ.Χ., μετά τη νίκη του εναντίον του Λικινίου.¹⁸² Το διάταγμα αυτό, που παραχωρούσε θρησκευτική ελευθερία, φαίνεται πως ήταν αποτέλεσμα της επιρροής του Λακτάντιου, ενός χριστιανού λόγιου που είχε καταφύγει στη Ρώμη κατά την περίοδο των διωγμών του Διοκλητιανού, εισχώρησε στην αυλή του Κωνσταντίνου και έγινε δάσκαλος του μεγαλύτερου γιού του.¹⁸³

Μετά το διάταγμα επεστράφη και η εκκλησιαστική περιουσία που είχε δημευθεί. Η πολιτική που ακολούθησε φαίνεται ότι καθορίστηκε περισσότερο από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο και όχι από την Εκκλησία. Η στήριξή του στον Θεό των χριστιανών και η ευνοϊκή πολιτική απέναντί τους έκανε μια μειονοτική ομάδα που μέχρι πρότινος διωκόταν, να έχει πλήρη ένταξη και προνόμια στη ρωμαϊκή κοινωνία. Απάλλαξε το χριστιανικό κλήρο από τα αστικά καθήκοντα και τις φορολογικές υποχρεώσεις με την πρόφαση να μην απασχολούνται με τίποτα άλλο πέραν της ολοκληρωτικής αφοσίωσης στις θρησκευτικές υποχρεώσεις. Ο Κωνσταντίνος γνώριζε πως θα μπορούσε να ελέγχει τους χριστιανούς και να εξαρτώνται και οι ίδιοι από αυτόν.¹⁸⁴ Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε στην εξασφάλιση προνομιακών σχέσεων με τους επισκόπους καθώς είχαν αποκτήσει ένα ισχυρότατο δίκτυο μεταξύ των χριστιανικών κοινοτήτων και εκκλησιών και επίσης είχαν αρχίσει να συσσωρεύουν πλούτο λόγω της παύσης των διωγμών και των ευνοϊκών προς αυτούς πολιτικών. Ο ρόλος τους ήταν σημαντικός στις επαρχίες και πολλοί είχαν αποκτήσει κύρος. Φαίνεται πως ο Κωνσταντίνος είχε σκοπό να προσεταιριστεί τον κλήρο για τους δικούς του δημόσιους σκοπούς.¹⁸⁵ Στα ευνοϊκά του μέτρα απέναντι στο χριστιανισμό περιλαμβάνονται η θέσπιση των εορτών τους ως κρατικών, η κοπή νομισμάτων με χριστιανικά σύμβολα και η

¹⁸¹ Nicholson (2018), 910 - 911

¹⁸² Chuvin (1990), 25 - 27

¹⁸³ Wallace, (2009), 506

¹⁸⁴ Freeman (2009), 65

¹⁸⁵ Freeman (2009), 67

ανέγερση ναών με χρήματα του κρατικού ταμείου.¹⁸⁶ Καθώς η εξουσία του εδραιώθηκε το ίδιο έγινε και με αυτή των επισκόπων στους οποίους βασίστηκε, ως διαχειριστές της ευημερίας και της δικαιοσύνης και οι οποίοι είχαν έτσι βαθιά επίδραση στους σύγχρονούς τους χριστιανούς, εθνικούς και Εβραίους.¹⁸⁷ Ο Κωνσταντίνος ήρθε από την πρώτη στιγμή αντιμέτωπος με τα προβλήματα της Εκκλησίας εξαιτίας του διχασμού που επικρατούσαν εντός της και τα ζητήματα των αιρέσεων και των σχισμάτων ήταν πιο πειστικά από τον παγανιστικό κόσμο. Όσον αφορά στον τελευταίο, σύμφωνα με τον Ευσέβιο, τα σθεναρά μέτρα που έλαβε για την αντιμετώπισή του ήταν πιο ορατά στην Ανατολή από ότι στη Δύση.¹⁸⁸ Ο Αυτοκράτορας επιχείρησε μέσω του χριστιανισμού να αποκτήσει ένα μέσο που θα του εξασφάλιζε περισσότερη πολιτική και στρατιωτική ισχύ και προτεραιότητά του ήταν η αντιμετώπιση των θεολογικών διαφορών εντός της εκκλησίας.¹⁸⁹

Οι διχασμοί, η ποικιλία της λατρείας και οι διαφορετικές πεποιθήσεις απειλούσαν την ενότητα της Εκκλησίας και η αταξία στο εσωτερικό της υπονόμευαν το κύρος της και απειλούσαν την εικόνα που παρουσίαζε στον μη χριστιανικό κόσμο. Ο Κωνσταντίνος προσπάθησε να αντιμετωπίσει αυτά τα ζητήματα εγκαλώντας τη Σύνοδο της Νικαίας το 325 μ.Χ., στην οποία προήδρευσε. Αρχικά συμφωνήθηκε μια κοινή ημερομηνία για τον εορτασμό του Πάσχα για όλες τις χριστιανικές κοινότητες της Αυτοκρατορίας. Στο θεολογικό πεδίο, σκοπός της Συνόδου ήταν να τερματίσει τις διαμάχες, κυρίως τότε που στο προσκήνιο το πρόβλημα ήταν ο αρειανισμός με το θέμα του "ομοούσιου", προκαλώντας μια συναινετική δήλωση πίστης από όλους τους επισκόπους που θα είχε ως αποτέλεσμα την ενότητα. Οι περισσότεροι επίσκοποι συμφώνησαν αλλά μάλλον υπήρξε χάσμα μεταξύ της αυτοκρατορικής πολιτικής και της Εκκλησίας, αφού ο Αυτοκράτορας επιζητούσε την ενότητα μέσω της Συνόδου, ενώ οι αντιμαχόμενες πλευρές τόνιζαν μάλλον περισσότερο τη διχόνοια. Ο Κωνσταντίνος δεν θέλησε την πλήρη ρήξη και συμφιλιώθηκε με τους επισκόπους που καταδικάστηκαν στη σύνοδο προσπαθώντας να τους φέρει πίσω στην Εκκλησία, άσχετα με το αν η μετάνοιά τους ήταν ειλικρινής ή όχι. Ο απώτερος σκοπός ήταν η ειρήνη και μια ενιαία συμφωνία σε δογματικά ζητήματα, αλλιώς δεν θα μπορούσε να στηριχθεί σε μια διαιρεμένη χριστιανική κοινότητα.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Ιωσήφ (2011), 3

¹⁸⁷ Fredriksen (2006), 587

¹⁸⁸ Jones (2014), 15 - 16

¹⁸⁹ Ellerbe (1996), 18

¹⁹⁰ Gaddis (2005), 59 - 62

Ο Αυτοκράτορας είχε καταλάβει από την αρχή τη δύναμη του δικτύου και της οργάνωσης των επισκόπων. Πολλοί από αυτούς ήταν καλοί ρήτορες και είχαν μεγάλη και ισχυρή λαϊκή υποστήριξη και ήταν δημοφιλείς στις κοινότητές τους. Ένας ισχυρός επίσκοπος θα μπορούσε να αμφισβητήσει ακόμα και τη στάση ενός αυτοκράτορα. Οι επίσκοποι στις αρχές του 4^{ου} αιώνα είδαν τον Κωνσταντίνο ως "άγγελο Κυρίου" και το θρόνο του ως εικόνα της "βασιλείας του Χριστού". Ήδη η Εκκλησία επικεντρωνόταν στους επισκόπους και ήταν απαραίτητο για τον Κωνσταντίνο να τους προσεγγίσει, να αναπτύξει μια σταθερή σχέση μαζί τους και να τους καταστήσει εξέχουσες φιγούρες ενσωματώνοντάς τους στο ρωμαϊκό κράτος. Τους χρησιμοποίησε και ο ίδιος για δημόσιους σκοπούς, για την επίλυση τοπικών διαφορών στα δικαστήρια των κοινοτήτων και για να βοηθούν μεγάλες μάζες άπορων υπηκόων στις κοινότητές τους εξασφαλίζοντας έτσι μια κοινωνική συνοχή και έλλειψη αναταραχών που θα έβλαπταν το κράτος. Εξαιτίας της μεγάλης τους δύναμης και της τοπικής λαϊκής υποστήριξης, κάποιες φορές ήταν σε θέση να ερμηνεύουν κατά το δοκούν τα χριστιανικά βιβλία ή να τον προσαρμόζουν στις ανάγκες της κοινότητάς τους, όπως συνέβη στη Βόρεια Αφρική με τους δονατιστές. Για αυτό και ο Αυτοκράτορας φρόντισε από νωρίς να διαμορφώσει ένα αρχικό ενιαίο δόγμα μέσω της Συνόδου της Νικαίας ώστε να αποφεύγονται ή να περιορίζονται τέτοιες καταστάσεις.¹⁹¹ Στην Ανατολή ήταν επιτυχημένη η πρωτοβουλία του για να διευθετηθούν τα θρησκευτικά ζητήματα με τη Σύνοδο της Νικαίας αλλά στη Δύση δε συνέβη το ίδιο. Ο σχισματικός επίσκοπος Δονάτος δεν συμμετείχε σε μια σειρά συμβουλίων στα οποία διατάχθηκε να παρευρεθεί και ο αυτοκράτορας αρχικά εξέδωσε διάταγμα σύλληψης εναντίον του το οποίο σχεδόν αμέσως ακύρωσε αποφασίζοντας να μην παρέμβει τελικά στα προβλήματα στη Βόρειο Αφρική. Η αντιμετώπιση του ζητήματος των δονατιστών δεν στέφθηκε με επιτυχία.¹⁹²

Η αυτοκρατορική πολιτική του υπέρ της ισχυροποίησης του κλήρου συνίστατο από τρεις βασικούς άξονες. Αυτοί ήταν η νομιμοποίηση του κλήρου να εκδικάζουν δικαστικές υποθέσεις, να απελευθερώνουν δούλους και να είναι απαλλαγμένοι από τα δημοτικά συμβούλια. Με αυτό τον τρόπο εντάχθηκαν σταδιακά στην αυτοκρατορική και αστική διοίκηση και ισχυροποίησαν τη θέση τους έναντι των τυπικών πολιτικών αξιωματούχων. Μπορεί αρχικά ο σκοπός του Αυτοκράτορα να ήταν η ελάφρυνση των διοικητικών βαρών δίνοντας δικαστική εξουσία στους επισκόπους αλλά

¹⁹¹ Freeman (2009), 67 - 68

¹⁹² Potter (2006), 171

το αποτέλεσμα ήταν να φανεί ως μια ενέργεια περισσότερης εύνοιας στους χριστιανούς και να ισχυροποιήσει την εκκλησιαστική τους ιεραρχία.¹⁹³

Καθοριστική σημασία φαίνεται πως είχε και μια συνδυασμένη πολιτική που αφορούσε από τη μια στην κατάσχεση περιουσιών των ναών των εθνικών και στο κτίσιμο εκκλησιών από την άλλη. Η αρπαγή του πλούτου από τους ναούς οδήγησε και στη μείωση του κύρους τους και στη συνολική παρακμή τους που ακολούθησε τον τέταρτο αιώνα. Ο πλούτος αυτός ήταν απαραίτητος τόσο για τη λειτουργία των ιερών όσο και για την πληρωμή των εθνικών ιερέων και μείωσε αποτελεσματικά τη λειτουργικότητά τους οδηγώντας τους στη μείωση της κοινωνικής τους επιρροής. Παράλληλα είχε ως αποτέλεσμα να συσσωρευτεί τεράστιος πλούτος στο δημόσιο τομέα που θα διοχετευόταν στην Εκκλησία. Με διαθέσιμο αυτόν τον πλούτο, ο Κωνσταντίνος ίδρυσε εκκλησίες σε μια σειρά πόλεων με συχνή αυτοκρατορική παρουσία συνδέοντας έτσι τον χριστιανισμό με την αυτοκρατορική διοίκηση και εκχριστιανίζοντας ταυτόχρονα σημαντικές ειδωλολατρικές τοποθεσίες. Επίσης αναζήτησε συμβολικές ιερές τοποθεσίες που συνδέονταν με τη χριστιανική θρησκεία και έκτισε εκεί ναούς, όπως τη βασιλική στον Πανάγιο Τάφο, δημιουργώντας τους Αγίους Τόπους. Τέλος ενθάρρυνε τη βελτίωση υπάρχοντων εκκλησιών ή το κτίσιμο νέων από τους επισκόπους, διαθέτοντάς τους πόρους από τον συσσωρευμένο πλούτο στο αυτοκρατορικό ταμείο.¹⁹⁴ Το πρόγραμμα ναοδομίας που ακολούθησε περιέλαβε και τη νέα πρωτεύουσα που ίδρυσε, την Κωνσταντινούπολη, στην οποία ξεκίνησε την ίδρυση χριστιανικών ναών σε περίοπτες θέσεις, επιχειρώντας να προσδώσει χριστιανικό χαρακτήρα εξ αρχής στη νέα πρωτεύουσα. Επίσης ίδρυσε σειρά εκκλησιών και στη Ρώμη.¹⁹⁵ Όσον αφορά στη διοίκηση των επαρχιών, η ιστορική έρευνα συμφωνεί με τους ισχυρισμούς του Ευσέβιου, πως ο Κωνσταντίνος, ειδικά μετά το 324, προτιμούσε την τοποθέτηση χριστιανών διοικητών στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας.¹⁹⁶

Η θρησκευτική πολιτική που ακολούθησε εναντίον των εθνικών δε χαρακτηρίζεται από σκληρότητα, παρόλα αυτά ήταν ο πρώτος Αυτοκράτορας που συναντούσε η ρωμαϊκή κοινωνία της εποχής που ενίσχυσε και στήριξε επίσημα τον χριστιανισμό. Οι νομικοί κώδικες δεν περιλαμβάνουν νόμους που στρέφονται απευθείας κατά του πολυθεϊσμού αλλά νόμους που ενισχύουν σημαντικά τον χριστιανισμό. Η στάση του απέναντι στους εθνικούς υπηκόους του

¹⁹³ Paradis (2017), 32 - 34

¹⁹⁴ Paradis (2017), 40 - 43

¹⁹⁵ Κεφαλάς (2018), 6

¹⁹⁶ Barnes (1989), 319

περιλαμβάνει ένα μείγμα παράλληλα ανοχής και μισαλλοδοξίας, δριμύτητας και αδιαφορίας. Κάποιοι ιστορικοί υποστηρίζουν πως χρησιμοποίησε απλά τον χριστιανισμό σαν εργαλείο για ενότητα και πολιτικούς και κρατικούς σκοπούς και άλλοι πως από τη στιγμή της μεταστροφής του θέλησε να εξοστρακίσει τον παγανισμό. Φαίνεται πάντως πως περισσότερο μελημά του ήταν η γενική θρησκευτική αρμονία, τόσο μέσα στην Εκκλησία με τις συγκρούσεις της, όσο και στον υπόλοιπο παραδοσιακό θρησκευτικό κόσμο.¹⁹⁷

Ο Κωνσταντίνος στράφηκε με τη νομοθεσία εναντίον των θυσιών και συγκεκριμένων ειδών μαντείας, όπως η μαντική από τα εντόσθια. Σκοπός του δε φαίνεται πως ήταν η απαγόρευση της ειδωλολατρικής λατρείας αλλά κυρίως ο έλεγχος των εξουσιών κάποιων ιερέων που τις αποκτούσαν μέσω της μαντικής και της μαγείας που ασκούσαν. Οι ιδιωτικές λατρείες ήδη είχαν καταδικαστεί από τον Πλάτωνα και άλλους προκειμένου οι πιστοί να μην προσφέρουν θυσίες σε κατάσταση ακαθαρσίας. Η αρχική προτροπή του Κωνσταντίνου ήταν να τελείται η λατρεία στα δημόσια ιερά και στους βωμούς. Στόχος του φαίνεται πως ήταν η καταπολέμηση της δεισιδαιμονίας που ήταν συνυφασμένη όμως με τον παγανισμό της εποχής παρά η απαγόρευση λατρείας σε συγκεκριμένους θεούς.¹⁹⁸ Εκτός από τον έλεγχο και τον περιορισμό τέτοιου είδους εξουσιών, μάλλον υπήρχε και ένα θέμα προσωπικής του ηθικής παρά χριστιανικής. Στη Ρώμη, για παράδειγμα, απαγόρευσε τη θυσία κατά τη διάρκεια δημοσίων αγώνων αλλά όχι σε άλλες περιπτώσεις. Στην Αίγυπτο απαγόρευσε τον ευνουχισμό ιερέων του Νείλου αλλά επέτρεψε τις συμβολικές τελετές για την ενθάρρυνση της πλημμύρας του ποταμού. Επίσης ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που απαγόρευσε την καταδίκη των εγκληματιών με τη μονομαχία τους στην αρένα και προτίμησε να τους χρησιμοποιεί σε δημόσια έργα.¹⁹⁹ Οι μονομαχίες ήταν συνυφασμένες με τον ρωμαϊκό τρόπο ζωής και επίσης ήταν μη αποδεκτές από τους χριστιανούς. Ίσως εκεί να υπήρχε μια χριστιανική επιρροή αλλά μπορεί και να ήταν καθαρά ένα πρακτικό μέτρο κατά της άσκοπης εξουδετέρωσης ανθρώπων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εποικοδομητικά για άλλο σκοπό. Η ρήξη του Κωνσταντίνου με τις θυσίες αποτελούσε μια μονόπλευρη χριστιανική ανάγνωση του παγανιστικού κόσμου καθώς για τους χριστιανούς η απαγόρευση των θυσιών αποτελούσε την υπέρτατη βία κατά των θεών. Την περίοδο του Κωνσταντίνου μπορεί να παρακάμπτονταν τέτοιου είδους απαγορεύσεις αλλά ήταν ένα μέτρο που συγκλόνισε πολλούς

¹⁹⁷ Jones (2014), 23 - 24

¹⁹⁸ Jones (2014), 18

¹⁹⁹ Chuvin (1990), 30, 32, 35

εθνικούς παρόλο που στην πραγματικότητα δεν αποτελούσε κάποιο σοβαρό πλήγμα στη γενική παραδοσιακή παγανιστική ευσέβεια προς τους θεούς.²⁰⁰ Όσον αφορά στον ελληνικό κόσμο της Αυτοκρατορίας, στο ανατολικό τμήμα, αρχικά έδειξε ιδιαίτερη εύνοια στους Εθνικούς Έλληνες που αποτελούσαν την πνευματική αριστοκρατία της στο συγκεκριμένο τμήμα. Αφότου νίκησε τον ανταγωνιστή του Λικίνιο και έγινε μονοκράτορας, αυτή η εύνοια φαίνεται πως άρχισε να ατονεί. Ενδέχεται να περίμενε αναγνώριση ευγνωμοσύνης από τους ανατολικούς υπηκόους του που είχε τερματίσει τον εμφύλιο πόλεμο και ανάμενε να πειστούν αυτοί που ακόμα δεν αναγνώριζαν την υποστήριξη του στα χριστιανικά πιστεύω και γενικά δεν είχαν ακόμα πειστεί από αυτά, πράγμα όμως που δε συνέβη. Ίσως η ατονία της εύνοιας να προήλθε και από τη σταδιακή αύξηση των χριστιανών στην αυτοκρατορική αυλή που είχαν τη δική τους επιρροή.²⁰¹

Ο Κωνσταντίνος γενικά αποτέλεσε το σημείο καμπής του σταδιακού εκχριστιανισμού της Αυτοκρατορίας. Ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που φανερά άσκησε μια φιλοχριστιανική πολιτική χωρίς βέβαια να έλθει παράλληλα σε άμεση σύγκρουση με το παραδοσιακό εθνικό στοιχείο ούτε με την τέλεση των εθνικών τυπικών. Η μετέπειτα χριστιανική αυτοκρατορία, από αυτή την άποψη, είναι δημιουργία του Κωνσταντίνου, άσχετα από το γεγονός πως η ολοκληρωτική θρησκευτική της εξέλιξη ήταν πιο σύνθετη και διήρκησε σαφώς περισσότερο.²⁰² Παρόλα αυτά άσκησε τα καθήκοντα του Υπάτου Αρχιερέα (Pontifex Maximus) ως φύλακας των κρατικών εθνικών θρησκειών, όπως έκαναν και όλοι οι διάδοχοί του αυτοκράτορες μέχρι και τον Γρατιανό (βλ. σελίδα 76), το 380. Συνολικά συμπεριφέρθηκε περισσότερο σαν ένας παγανιστής αυτοκράτορας και για αυτό το λόγο πολλοί εγείρουν ζήτημα για τις πραγματικές πεποιθήσεις και τη στάση του Κωνσταντίνου. Μεγάλο ρόλο φαίνεται ότι έπαιξε η μεταστροφή του στο χριστιανισμό ως Αυτοκράτορας στο θέμα που σχετίζεται με τον γενικότερο προσηλυτισμό υπηκόων. Το δημόσιο παράδειγμα της μεταστροφής ενός ηγεμόνα το οποίο ακολουθούν οι υπήκοοί του φαίνεται ότι είχε το ανάλογο του στις σύγχρονες της εποχής του Κωνσταντίνου βασιλικές μεταστροφές που ακολούθησαν.²⁰³ Αυτό όμως που κατάφερε ήταν να μετατρέψει το θρησκευτικό χαρακτήρα των ειδωλολατρικών τελετών σε κάτι εθιμοτυπικό αφού οτιδήποτε αντίθετο δεν θα άρμοζε στο χριστιανικό τυπικό.²⁰⁴ Το χρήμα που προσέφερε στην Εκκλησία δεν λειτουργούσε

²⁰⁰ Brown (2008), 644 - 645

²⁰¹ Jones (2014), 16 - 17

²⁰² Chuvin (1994), 34

²⁰³ Jones (2014), 17 - 18

²⁰⁴ Κεφαλάς (2018), 7

αποτελεσματικά ώστε να προσελκύσει στη νέα πίστη έναν ειλικρινή χριστιανό αλλά σίγουρα έπαιξε μεγάλο ρόλο και προσέφερε κίνητρα σε πολλούς να μεταστραφούν. Το ζεστό χρήμα που προσέφερε απλόχερα σε επισκόπους τους έδινε τη δυνατότητα να ανταμείβουν οποιονδήποτε μεταστρεφόταν προερχόμενος από την τάξη των μη χριστιανών.²⁰⁵ Από την εποχή του Κωνσταντίνου ήδη είχε ξεκινήσει ο εκχριστιανισμός της αριστοκρατίας και η ανάπτυξη μιας χριστιανικής λατινικής κουλτούρας στη Ρώμη.²⁰⁶ Η έμπρακτη στήριξή του στην Εκκλησία συνέβαλλε στο να αναβαθμιστεί η θέση της στην Αυτοκρατορία και να αντιμετωπίζεται πλέον ως θεσμός²⁰⁷ ενώ οι χριστιανοί έπαψαν να θεωρούν την επιλογή τους στη θρησκεία ως κάτι ανασφαλές αφού πλέον εξασφαλιζόνταν νομικά από το κράτος.²⁰⁸

3.2 Η θρησκευτική πολιτική των αυτοκρατόρων μέχρι τον Θεοδοσίο τον Α΄

Κωνστάντιος – Κώνστας

Στα χρόνια που ακολούθησαν τον Κωνσταντίνο, κατά τη διάρκεια των διαδόχων του Κώνσταντος και Κωνσταντίου (ο δεύτερος αρχικά κυβέρνησε το ανατολικό κομμάτι της Αυτοκρατορίας και μετέπειτα ολόκληρη) η θρησκευτική πολιτική απέκτησε μεγαλύτερη σημασία.²⁰⁹

Αρχικά ο Κωνστάντιος, τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, απλά επαναλαμβάνει νομοθετήματα του Κωνσταντίνου που στρέφονται κατά της μαντείας και της δεισιδαιμονίας που προκύπτει από τα σπλάγχνα των θυσιών και όχι εναντίον των επίσημων ειδωλολατρικών τελετών. Γύρω στο 342 εκδίδεται νόμος (ο νόμος εκδόθηκε από τον Κώνσταντα όταν βασίλευε παράλληλα με τον Κωνσταντίο και προκάλεσε δυσαρέσκεια στους χριστιανούς)²¹⁰ που απαγορεύει την καταστροφή των ναών έξω από τα τείχη πόλεων γιατί είναι συνδεδεμένοι με τα ρωμαϊκά θεάματα, όπως παιχνίδια, διαγωνισμοί, αγώνες, μέσω των οποίων ο λαός μπορεί να συμμετέχει στις παραδοσιακές

²⁰⁵ McMullen (1984), 52

²⁰⁶ Barnes (1989), 321

²⁰⁷ Κεφαλάς (2018), 6

²⁰⁸ Ιωσήφ (2012)

²⁰⁹ Chuvin (1990), 36

²¹⁰ Barnes (1989), 331

διασκεδάσεις του. Ο νόμος αυτός επιχειρεί να προστατεύσει ενδεχομένως όσους εγκαταλειμμένους ναούς υπήρχαν από λεηλασίες και φαίνεται πως συνδυάζεται με άλλον ένα νόμο του 349 όπου απαγορεύει στους εργάτες να χρησιμοποιούν υλικά από ναούς και από δημόσια κτίρια. Φαίνεται λογικό πως μέσα στους τόσους αιώνες θα υπήρχαν ναοί που δεν εξυπηρετούσαν τις τρέχουσες ανάγκες της λατρείας ή και δεν θα ανταποκρίνονταν στη μεταβαλλόμενη κατανομή του πληθυσμού ανά περιοχές.²¹¹ Επιπλέον οι ναοί, εκτός από τα θεάματα, αποτελούσαν κέντρα εμπορίου, χρησιμοποιούνταν οι στοές τους ως τόποι μαθημάτων και διαλέξεων από δασκάλους και ρήτορες, λάμβαναν χώρα στα προπύλαιά τους συνεδριάσεις αξιωματούχων και πραγματοποιούνταν συμπόσια εργατικών συλλόγων. Τα πιο πολυσύχναστα και πολυλειτουργικά αλλά και ωραία κτίρια των ρωμαϊκών πόλεων δεν θα μπορούσαν εύκολα να εγκαταλειφθούν.²¹²

Τα παιδιά του Κωνσταντίνου όχι μόνο συνέχισαν αλλά και επέκτειναν τις ευνοϊκές πολιτικές προς την Εκκλησία, με δωρεές, φοροαπαλλαγές και κληρονομικά δικαιώματα. Συγκεκριμένα ο Κωνσταντίνος ήλπιζε με αυτό τον τρόπο να προσηλυτίσει άτομα στη νέα πίστη.²¹³ Επίσης ο Κωνσταντίνος, ακολουθώντας τις προτιμήσεις του Κωνσταντίνου, προτιμά να ορίζει χριστιανούς συμβούλους και επαρχιακούς κυβερνήτες, σε αντίθεση με τη βραχυχρόνια βασιλεία του Κωνσταντίνου, που προτίμησε παγανιστές, είτε από πεποίθηση είτε προκειμένου να έχει την πολιτική υποστήριξη των παγανιστών αριστοκρατών γαιοκτημόνων της Δύσης.²¹⁴ Στα εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας έδειξε αποφασιστικότητα για να φέρει ειρήνη και συναίνεση στη διαίρεση που επικρατούσε στους κόλπους της και πίεσε δυτικούς επισκόπους, που δε συμφωνούσαν στο δόγμα της Νικαίας, να καταλήξουν σε μια κοινή ομολογία χωρίς να περιλαμβάνει τη λέξη του ομοούσιου προκειμένου να καταδικάσουν τον Αθανάσιο.²¹⁵ Τέλος, βελτίωσε σημαντικά τα προνόμια των κληρικών. Τους εξείρεσε από το να δικάζονται σε κοσμικά δικαστήρια.²¹⁶ Ένας νόμος του 349 επεκτείνει ακόμα περισσότερο τα προνόμια, ορίζοντας πως οι γιοί των κληρικών αλλά και οι γιοί των γιών τους θα είναι απαλλαγμένοι από δημόσιες υπηρεσίες, όπως η συμμετοχή σε τοπικά συμβούλια πόλεων και η υποχρεωτική συμμετοχή στα κοινά. Νόμος του 356/357 χορηγεί αυτό το προνόμιο ακόμα και στις γυναίκες, τους ακολούθους και κάθε παιδί κληρικού. Ο στόχος ήταν πως η απαλλαγή από δημόσιες υπηρεσίες θα ήταν προς

²¹¹ Chuvin (1990), 37

²¹² McMullen (1984), 97

²¹³ McMullen (1984), 53

²¹⁴ Barnes (1989), 320 - 321

²¹⁵ Gaddis (2005), 68

²¹⁶ Ellerbe (1996), 27

όφελος για τη δημιουργία μιας μεγαλύτερης χριστιανικής Εκκλησίας και θα ευνοούσε και τη διατήρηση της μεταστροφής του πληθυσμού στο σύνολό του. Φανερωνόταν επιπλέον η εύνοια του Αυτοκράτορα προς τους κληρικούς και η ανταμοιβή του με το να τους περιορίζει στο να προσφέρουν υπηρεσίες στην Εκκλησία.²¹⁷

Η ριζική αλλαγή της θρησκευτικής πολιτικής του Κωνσταντίου που γίνεται πιο επιθετική απέναντι στους εθνικούς συμβαίνει μεταξύ του 353 - 358 οπότε με νόμους απαγορεύονται οι νυχτερινές θυσίες και με απειλή θανάτου απαγορεύεται σε όλους να τελούν θυσίες. Αυτό οδήγησε στο κλείσιμο των ναών. Επιπλέον διευκρινίζεται πως απαγορεύεται η οποιαδήποτε λατρεία προς τα αγάλματα. Παράλληλα συνεχίζεται η απαγόρευση της μαντείας και της μαγείας και στοχοποιούνται οι ωινοσκόποι, μάντεις, αστρολόγοι και αναγνώστες εντοσθίων. Παρόλα αυτά ήταν δύσκολο ένα τέτοιο μέτρο να έχει πλήρη απήχηση καθώς την εποχή εκείνη πολλοί ήταν αυτοί που θεωρούσαν αυτές τις πρακτικές ως επιστήμη και οι νόμοι παρέμειναν αναποτελεσματικοί παρά τη σκληρότητα των ποινών. Υπήρχε δυσκολία εφαρμογής των νόμων τοπικά, όπου βέβαια οι περισσότεροι αξιωματούχοι ήταν εθνικοί και φαίνεται πως η επιβολή του νόμου εξαρτάτο από τις θέσεις εξουσίας σε τοπικό επίπεδο μεταξύ των εθνικών και των χριστιανών.²¹⁸ Οι νόμοι του 356 που απαγόρευαν τη λατρεία των εικόνων δεν εφαρμόστηκαν. Ακόμα και οι θυσίες ζώων ως ένα βαθμό συνεχίστηκαν ακόμα και δημόσια ως τα τέλη του 4^{ου} αιώνα.²¹⁹ Η απότομη αυτή αλλαγή της θρησκευτικής του πολιτικής ίσως να ήταν και αποτέλεσμα της σύγκρουσής του με τον σφετεριστή Μαγνέντιο. Ο Μαγνέντιος κατέλαβε την εξουσία από τον Κώνσταντα στη Δύση το 350 και, παρότι ήταν και ο ίδιος χριστιανός και αναζήτησε και στήριξη από όσους χριστιανούς στην Ανατολή ήταν αντίθετοι προς τον Κωνσταντίο, χαλάρωσε τη νομοθετική απαγόρευση των νυχτερινών θυσιών και ήταν φιλικά προσκείμενος στους εθνικούς. Όταν ο Κωνσταντίος κατέλαβε και το δυτικό τμήμα νικώντας τον Μαγνέντιο το 353, τότε ήταν που διέταξε το κλείσιμο των ναών, την απαγόρευση των θυσιών και όρισε την ποινή του θανάτου για ανυπακοή. Στην είσοδό του στη Ρώμη όμως φάνηκε να ήταν πιο προσεκτικός, αφού με το αξίωμά του ως Pontifex Maximus δέχθηκε νέα μέλη στα παραδοσιακά ιερατεία, από την άλλη όμως το εξισορρόπησε αυτό απομακρύνοντας το βωμό της Νίκης από τη σύγκλητο που στεκόταν από τις μέρες του Αυγούστου

²¹⁷ Salzman (1993), 365 - 366

²¹⁸ Chuvin (1990), 38 - 40

²¹⁹ McMullen (1984), 96

προκειμένου να αποτρέψει τον οποιονδήποτε χριστιανό συγκλητικό να συμμετέχει από εθιμοτυπία ή κοινωνική πίεση σε ένα εθνικό τελετουργικό.²²⁰

Επί ετών διακυβέρνησης του Κωνσταντίου καταγράφονται και οι πρώτες επιθέσεις χριστιανών κατά εθνικών ιερών τόπων, ύστερα από εντολές επισκόπων που έδρασαν με δική τους πρωτοβουλία, σε διάφορες περιοχές, όπως στην Κιλικία, στη Φοινίκη, στην Καππαδοκία.²²¹ Ο Αυτοκράτορας επέτρεψε στους επισκόπους έναν πιο ενεργό ρόλο εναντίον των παγανιστικών λατρειών. Η παραδοχή ότι ο κλήρος έπαιξε ενεργό ρόλο μεταξύ των τοπικών κρατικών αρχών και της αντιμετώπισης της ειδωλολατρίας ανά τόπους, είναι στηριγμένη και στις χριστιανικές πηγές του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα.²²² Επίσης, από τα μέτρα παλινόρθωσης των ιερών στα οποία προχώρησε ο επόμενος αυτοκράτορας εθνικός Ιουλιανός, μαθαίνουμε ότι την περίοδο του Κωνσταντίου έγιναν πολλές δημεύσεις ιερών προς όφελος ή με πρωτοβουλία επισκόπων.²²³

Ιουλιανός

Τον θάνατο του Κωνσταντίου ακολούθησε μια διετής διακυβέρνηση από τον Ιουλιανό. Ο Ιουλιανός υπήρξε ο μόνος εθνικός αυτοκράτορας μετά τον Κωνσταντίνο. Ήταν μια περίοδος παλινόρθωσης κατά την οποία πολλοί ναοί που είχαν εγκαταλειφθεί τις προηγούμενες δεκαετίες επισκευάστηκαν και αποζημιώθηκαν για τις προσόδους τους που είχαν κατασχεθεί επί εποχής Κωνσταντίνου και Κωνσταντίου. Εκτός αυτού ακολούθησαν και περιστατικά αντεκδίκησης από εθνικούς σε διάφορες περιοχές κατά επισκόπων που είχαν προβεί σε βεβήλωση ιερών εθνικών τόπων τα προηγούμενα χρόνια. Ο Ιουλιανός προτιμούσε τις οικονομικές πιέσεις προς του χριστιανούς και δεν επεδίωκε να δημιουργήσει νέα γενιά μαρτύρων μέσα από τις θανατικές καταδίκες.²²⁴ Απομάκρυνε χριστιανούς από πολιτικά αξιώματα, κατήργησε προνόμια που είχαν δοθεί επί εποχής Κωνσταντίνου και των γιών του και επέδειξε πλήρη ανοχή προς όλες τις

²²⁰ Barnes (1989), 332 – 333, Chuvin, (2003), 53 - 54

²²¹ Barnes (1989), 326 - 327

²²² Fowden (1978), 56, 59

²²³ Chuvin (2003), 58

²²⁴ Chuvin (2003), 58 - 62

χριστιανικές αιρέσεις επιτρέποντας σε κληρικούς να επιστρέψουν από την εξορία. Ίσως για το τελευταίο μέτρο να σκεφτόταν πως θα φθειρόταν ο χριστιανισμός από τις εσωτερικές συγκρούσεις.²²⁵ Διέταξε επισκόπους να επανορθώσουν μνημεία που είχαν καταστραφεί και ένα άμεσο μέτρο εναντίον των χριστιανών ήταν να απαγορεύσει σε δασκάλους χριστιανούς να διδάσκουν κείμενα της εθνικής γραμματείας. Πίστευε πως ο δάσκαλος οφείλει να πιστεύει στους θεούς στους οποίους πίστευε ο εκάστοτε εθνικός συγγραφέας και όχι απλά να διαλέγει τα χωρία ηθικής όπως έκαναν οι χριστιανοί διανοούμενοι.²²⁶ Σε γενικές γραμμές προσπάθησε να διαμορφώσει μια εθνική θρησκεία στα πρότυπα της χριστιανικής Εκκλησίας, όσον αφορά στη δομή και στη λειτουργία του ιερατείου. Επανέφερε τον τίτλο του αρχιερέα στους εθνικούς ιερείς που είχε χρησιμοποιηθεί στις αρχές του αιώνα κατά ανάλογο του χριστιανού επισκόπου και τους όρισε καθήκοντα φιλανθρωπίας, κάτι που συνέβαινε μόνο από χριστιανούς.²²⁷ Παρακινούσε τους εθνικούς ιερείς να είναι πιστοί στο λειτούργημά τους, να έχουν ήθος, να τηρούν το εορτολόγιο με σχολαστικότητα, να πηγαίνουν για μέρες στα ιερά, να εξηγούν στους πιστούς τη σημασία της εθνικής θρησκείας, να μην πηγαίνουν σε θεάματα.²²⁸

Αυτή η κάπως επανιδρυμένη θρησκεία μιμήθηκε τελετές της εποχής των Αντωνίων και δεν έγινε δεκτή από πολλούς εθνικούς. Δόθηκε αυστηρή προτίμηση στις τελετές και όχι στις εορτές και η προτίμηση του αυτοκράτορα στις θυσίες είχαν χάσει πια τον θυσιαστικό τους χαρακτήρα και είχαν εκκοσμικευτεί, κάνοντας πολλούς εθνικούς να τις θεωρούν ξεπερασμένες. Ο πρόωρος θάνατός του σε μάχη εναντίον των Περσών δεν επέτρεψε να ολοκληρωθεί το έργο του. Η σύντομη βασιλεία του δημιούργησε μόνο εικασίες για το τί θα είχε συμβεί εάν κυβερνούσε περισσότερο και πια θα ήταν η εξέλιξη του πολυθεϊσμού και του χριστιανισμού στη συνέχεια της Αυτοκρατορίας.²²⁹ Η περίοδος της βασιλείας του προκάλεσε μια αναβίωση των χριστιανικών – παγανιστικών συγκρούσεων και επισκίασε προσωρινά τις εσωτερικές θρησκευτικές διαμάχες στους κόλπους της Εκκλησίας.²³⁰ Η διακυβέρνησή του ξύπνησε στους χριστιανούς την ανάμνηση των μαρτύρων και η απροθυμία του Ιουλιανού να προβεί σε αυστηρές διώξεις έφερε σε αγανάκτηση ακόμα και στον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό που κατηγορεί τον Αυτοκράτορα πως στερεί από τους χριστιανούς την τιμή του να γίνουν μάρτυρες. Πολλές ακραίες πράξεις αντίστασης από χριστιανούς την περίοδο

²²⁵ Κυριακού (1897), 242

²²⁶ Chuvin (2003), 59, Harland (1956), 16

²²⁷ Chuvin (2003), 63

²²⁸ Αθανασιάδης (2010), 204

²²⁹ Chuvin (2003), 64 - 65

²³⁰ Gaddis (2005), 89

αυτή έγιναν για αυτό το σκοπό προκειμένου να τιμωρηθούν, όπως επίσης παγανιστές σε διάφορες περιοχές προέβησαν σε αντεκδικήσεις.²³¹ Η περίοδος από το θάνατο του Ιουλιανού μέχρι και το 380 αποτελεί την τελευταία μέσα στην οποία οι παγανιστικές λατρείες απόλαυσαν μια de facto ανοχή.²³²

Όπως προανέφερα στην αρχή του κεφαλαίου, δεν έκανα διεξοδική αναφορά στη θρησκευτική πολιτική του Ιουλιανού σκοπίμως καθώς δεν ήταν μεταξύ των αυτοκρατόρων που συνέβαλλαν στη σταδιακή μετατροπή της αυτοκρατορίας σε χριστιανική.

Ιοβιανός

Τον Ιουλιανό διαδέχθηκε ο Ιοβιανός το 363 ανακηρυσσόμενος Αυτοκράτορας από το στρατό. Η βασιλεία του δεν κράτησε παρά οκτώ μήνες οπότε δεν μπορούν να ειπωθούν πολλά πράγματα για τη θρησκευτική πολιτική του.²³³ Οι νόμοι του Ιοβιανού δεν έχουν διασωθεί στον Θεοδοσιανό Κώδικα παρά αναφορές από το Θεμίστιο ο οποίος αναφέρεται σε ένα νόμο θρησκευτικής ανοχής. Η ιστοριογραφία φαίνεται πως έχει αποδεχθεί πως κάθε πολιτική θρησκευτικής ανοχής αναφέρεται στα εσωτερικά ζητήματα των χριστιανών στα οποία ο Ιοβιανός είχε δηλώσει πως δεν θα ανακατευτεί. Στην αρχή της βασιλείας του φαίνεται πως με έδικοτο αναφέρθηκε υπέρ της θρησκευτικής ανοχής σαν προγραμματική δήλωση για τη θρησκευτική πολιτική που θα ακολουθούσε. Ο νόμος που αναφέρει ο Θεμίστιος μάλλον έχει ως στόχο το αναγνωστικό κοινό στο οποίο θα υπήρχαν χριστιανοί που ήλπιζαν ότι ο νέος αυτοκράτορας θα εκδώσει ισχυρούς νόμους υπέρ των χριστιανών ως αντιστάθμισμα στην προηγούμενη νομοθεσία του Ιουλιανού υπέρ των εθνικών. Με αυτό τον τρόπο δίνει μια απάντηση σε αυτές τις προσδοκίες.²³⁴

Ο Ιοβιανός επανεισήγαγε τη νομοθεσία του Κωνσταντίνου που εξασφάλιζε θρησκευτικές ελευθερίες αλλά και του Κωνσταντίου που στρεφόταν κατά της μαγείας και της μαντείας.²³⁵ Προς

²³¹ Gaddis (2005), 92 - 95

²³² Fowden (1978), 62

²³³ Mar (2014), 153 – 160, Tilden (2006), 89

²³⁴ Mar (2014), 154, 157, 158, 160

²³⁵ Mar (2014), 156

τους εθνικούς συνεχίστηκε η πολιτική ανοχής καθώς οι ναοί παρέμειναν ανοικτοί και οι θυσίες συνεχίστηκαν κανονικά, όπως είχαν αυτά τα ζητήματα αποκατασταθεί από τον Ιουλιανό. Θεωρείται σημαντικό πως ένας χριστιανός αυτοκράτορας δε στράφηκε νομοθετικά εναντίον αυτών των ζητημάτων αν ληφθεί υπόψη η εντύπωση που είχε αφήσει στους χριστιανούς η επιθετική θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίου. Υπάρχει η εντύπωση πως κατήγγησε τους νόμους του Ιουλιανού αλλά μάλλον πρόκειται για υποθέσεις. Σίγουρα όμως κατήγγησε το νόμο του προκατόχου του για την απαγόρευση των χριστιανών δασκάλων. Ήταν μια απόφαση όχι για θρησκευτικούς λόγους αλλά για να διορθώσει μια υπερβολή των νόμων του Ιουλιανού που είχε επιφέρει δυσαρέσκεια όχι μόνο στους χριστιανούς αλλά και στους εθνικούς.²³⁶ Επίσης, φαίνεται πως αποκατέστησε τις εκκλησίες στην πρότερη της βασιλείας του Ιουλιανού κατάσταση, διόρθωσε τις κακομεταχειρίσεις που είχαν υποστεί και ανακάλεσε από την εξορία επισκόπους που είχαν διωχθεί, αν και το τελευταίο ήταν μια κίνηση που έκαναν πολλοί αυτοκράτορες όταν αναλάμβαναν τη διακυβέρνηση. Οι χριστιανικές πηγές αναφέρουν πως αποκατέστησε τα προνόμια της εκκλησίας αλλά δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν στο σύνολό τους αφορούσαν σε όλα τα προνόμια του κλήρου, όπως στην απαλλαγή του από τα τέλη περίθαλψης και το δικαίωμά τους να δικάζονται από όμοιους τους και όχι από κοσμικά δικαστήρια.²³⁷

Σε γενικές γραμμές η θρησκευτική του πολιτική δεν ήταν ουδέτερη. Ναι μεν δε στράφηκε με ενεργά μέτρα κατά των ειδωλολατρών αλλά ανέστειλε την πολιτική αναβίωσης της εθνικής θρησκείας που είχε υποστηριχθεί από τον προκατόχό του. Ευνόησε την εκκλησία και αποκατέστησε τουλάχιστον μερικά από τα προνόμια της εποχής του Κωνσταντίνου. Στα εκκλησιαστικά ζητήματα, αν και είχε δηλώσει πως δεν θα ανακατευτεί αρχικά, ήταν υπέρμαχος των θέσεων της Συνόδου της Νικαίας²³⁸ και μάλλον το έκανε υπό την πίεση των αρειανιστών εκπροσώπων ώστε να πάρει θέση για τον Αθανάσιο που τους κατηγορούσε ως αιρετικούς.²³⁹ Έδειξε ανοικτά τον εαυτό του ως χριστιανό επαναφέροντας στα νομίσματα τα χριστιανικά σύμβολα που είχαν αντικατασταθεί από ειδωλολατρικά την περίοδο του Ιουλιανού.²⁴⁰

²³⁶ Mar (2014), 165 - 166

²³⁷ Mar (2014), 174 - 175

²³⁸ Mar (2014), 176 - 177

²³⁹ Tilden (2006), 91 -92

²⁴⁰ Mar (2014), 176

Βαλεντινιανός – Βάλης

Τον Ιοβιανό διαδέχθηκαν τα αδέρφια Βαλεντινιανός και Βάλης. Ο Βαλεντινιανός κυβέρνησε το δυτικό τμήμα και όρισε συναύγουστο τον άπειρο αδελφό του Βάλη στην Ανατολή.²⁴¹ Μετά την αυστηρή νομοθεσία του Κωνσταντίου και το διάστημα Ιουλιανού και Ιοβιανού, η νομοθεσία και η θρησκευτική πολιτική των δυο αδελφών κρίνεται ως χαλαρή.²⁴² Όσον αφορά στον Βαλεντινιανό, διασώζονται είκοσι νόμοι στο Θεοδοσιανό Κώδικα που αφορούν σε θρησκευτικά θέματα. Οι δεκαπέντε αφορούν την Εκκλησία και τον χριστιανισμό, ένας νόμος αφορά στις σχέσεις παγανιστών και χριστιανών, δύο αφορούν στους αιρετικούς, ένας νόμος ορίζει την παράνομη από τη νόμιμη μαντεία ενώ ένας νόμος απευθύνεται στις ιουδαϊκές αρχές, χωρίς να υπάρχει νόμος που να απευθύνεται άμεσα στην ιουδαϊκή ή την εθνική θρησκεία.²⁴³

Το μεγαλύτερο μέρος της θρησκευτικής νομοθεσίας του απέδωσε κάποια συμβολικά προνόμια στην Εκκλησία αλλά ελάχιστα ουσιαστικά οφέλη. Ως χριστιανός αυτοκράτορας ευνόησε τον χριστιανισμό αλλά δεν υπάρχουν ισχυρές αποδείξεις ότι υποστήριξε φανερά κάποια ερμηνεία του ούτε πήρε αυστηρά μέτρα κατά της εθνικής λατρείας ή άλλων. Στο θέμα των αιρέσεων απλά οι νόμοι του αφορούσαν σε μια απλή θεσμοθέτησή τους χωρίς να στρέφονται εναντίον των οπαδών τους ενώ στο εσωτερικό ζήτημα της Εκκλησίας που παρουσιάστηκε με τον επίσκοπο Ουρσίνο προσεγγίστηκε με ιδιαίτερο τρόπο ώστε να εξασφαλίσει ειρήνη στη Ρώμη.²⁴⁴ Σε ότι αφορούσε στις θυσίες, επανέλαβε τους νόμους για τις απαγορεύσεις των νυκτερινών θυσιών και για τη μαντεία μέσα από τα σπλάχνα.²⁴⁵ Οι νόμοι για τις νυκτερινές θυσίες αποφασίστηκαν και από τα δυο αδέρφια Βαλεντινιανό και Βάλεντα. Στόχος ήταν να καταπολεμήσει τις μυστηριακές λατρείες αν και ίσως διαφαίνεται μια τάση να στοχοποιήσει η νέα εξουσία κάποιες ειδωλολατρικές λατρείες που θεωρούνταν ως τώρα απρόσβλητες, ερμηνεύοντάς τες υπό το πρίσμα των νυκτερινών πρακτικών ως παράνομες.²⁴⁶ Ο μόνος νόμος που εισήγαγε και που ο παραβάτης τιμωρείτο με δήμευση περιουσίας και θάνατο αφορούσε σε όποιον εθνικό αξιωματούχο θα όριζε ως επιστάτη ενός ναού κάποιον χριστιανό. Αυτό αφορούσε μόνο μια μικρή διευθέτηση των σχέσεων μεταξύ

²⁴¹ McMullen και Petit (1994)

²⁴² Καμάρα (2003), 37

²⁴³ Tilden (2006), 97 - 98

²⁴⁴ Tilden (2006), 135 - 136

²⁴⁵ Καμάρα (2003), 53 - 54

²⁴⁶ Tilden (2006), 142 - 143

χριστιανών και εθνικών και δε θεωρείται νόμος που στρέφεται ευθέως κατά του παγανισμού στο σύνολό του. Επίσης προχώρησε σε εκκαθάριση εθνικών αξιωματούχων από το προηγούμενο καθεστώς του Ιουλιανού και φαίνεται πως αυτό σχετιζόταν με τη δράση του σφετεριστή του θρόνου, εθνικού Προκοπίου στην Ανατολή.²⁴⁷ Τέλος υπάρχει ένας νόμος που ρητά τονίζει την επικύρωση των νόμων του Κωνσταντίου. Αυτός ο νόμος είχε στόχο την κατάργηση της υφιστάμενης νομοθεσίας του Ιουλιανού για τα θρησκευτικά ζητήματα, ιδιαίτερα σε αυτήν που είχε στραφεί κατά της Εκκλησίας, οπότε ο Αυτοκράτορας επανέφερε ουσιαστικά το status quo που υπήρχε πριν την Ιουλιανική νομοθεσία. Αυτή η ενέργεια δεν φαίνεται να θεωρήθηκε αντιπαγανιστική ούτε από τους σύγχρονους του εθνικούς που μάλλον την αντιμετώπισαν με ανακούφιση αφού τερματίστηκαν με αυτό τον τρόπο επίσημα οι όποιες αλλαγές είχε επιφέρει η ιδιόρρυθμη ερμηνεία του Ιουλιανού για τον πολυθεϊσμό. Παρόλα αυτά, στο νόμο διευκρινίζεται πως τα ειδωλολατρικά μυαλά μπορεί να είναι επιρρεπή σε αποκλίνουσες ιδέες. Αυτό είναι το μόνο υποτιμητικό σημείο και αναφέρεται σε ειδωλόλατρες που μπορεί να εκδηλώνουν ηθικό λάθος ή απόκλιση από την ορθή συμπεριφορά. Μάλλον στόχος ήταν να τονιστεί το μη ηθικό της νομοθεσίας του Ιουλιανού, αν και εν τέλει δεν προβλεπόταν καμία ποινή για όποιον εξακολουθούσε να στηρίζει τη νομοθεσία αυτή.²⁴⁸ Καταπιεστικό μέτρο για τα ιερά των εθνικών ήταν ο νόμος του Βαλεντινιανού που απαγόρευε στις μεταβιβάσεις ιδιοκτησίας των ναών που είχε επιτρέψει ο προκάτοχός του.²⁴⁹ Αξίζει να σημειωθεί πως ο Βαλεντινιανός εξαίρεσε συγκεκριμένα τον ελληνικό χώρο από το νόμο απαγόρευσης των νυκτερινών θυσιών καθώς θα δυσαρεστούσε έντονα τον τρόπο ζωής των Ελλήνων.²⁵⁰ Ο εθνικός Αμμιανός του αναγνωρίζει την ουδετερότητα της στάσης του ως Αυτοκράτορα μέσα σε μια τέτοια ποικιλομορφία θρησκευτών και φαίνεται πως εκπροσωπεί ένα πρώιμο χριστιανικό μοντέλο πολιτικού ρεαλισμού όπου ένας χριστιανός αυτοκράτορας μπορεί να επιτρέψει τις παραδοσιακές λατρείες εφόσον τηρεί απόσταση από τη μόλυνση των θυσιών.²⁵¹

Ο Βάλης, σε αντίθεση με τον αδελφό του, δε φαίνεται να είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο να εκδώσει νόμους για τις διάφορες θρησκευτικές ομάδες. Διασώζονται πέντε νόμοι του για θέματα

²⁴⁷ Tilden (2006), 122, 125

²⁴⁸ Tilden (2006), 105 - 106

²⁴⁹ Chuvin (2003), 65

²⁵⁰ Αθανασιάδη (2002), 34

²⁵¹ Brown (2008), 645

συνδεόμενα με τη θρησκεία. Δυο αφορούν στην Εκκλησία, δυο αναφέρονται στη μαύρη μαγεία και τη μαντεία και ένας αναφέρεται στους μοναχούς και στα θρησκευτικά συμβούλια.

Ο Βάλης ήταν χριστιανός αλλά δηλωμένος οπαδός των αρειών και έκανε τη δική του προσωπική εκστρατεία για τη δική του αρειανική ερμηνεία του χριστιανισμού και, ενώ ήταν κατά των οπαδών της Συνόδου της Νικαίας, δεν εξέδωσε κάποια νομοθεσία εναντίον τους, καθώς δεν μπορούσε να έλθει σε σύγκρουση με τον πρεσβύτερο Αύγουστο και αδελφό του Βαλεντινιανό, που φανερά υποστήριζε τη Σύνοδο και που επιχειρούσε να διατηρήσει την ειρήνη μεταξύ των διαφόρων χριστιανικών ομάδων.²⁵² Αφού εξέδωσε κάποιους νόμους για τη διευθέτηση θεμάτων σχετικών με τους κληρικούς και τα συμβούλια των πόλεων, εξέδωσε από κοινού με τον αδελφό του Βαλεντινιανό τη νομοθεσία για την απαγόρευση των νυκτερινών θυσιών και για την καταπολέμηση των μυστηριακών λατρειών. Παρόλα αυτά κατά τη διακυβέρνηση του Βάλεντα, επιτρεπόταν κανονικά η νυκτερινή λατρεία.²⁵³ Στα διοικητικά κλιμάκια έδειξε ανοχή στους εθνικούς και διατήρησε σε υψηλές θέσεις αξιωματούχους που είχαν τοποθετηθεί επί Ιουλιανού.²⁵⁴

Σε γενικές γραμμές ήταν ένας αυτοκράτορας που δεν εκδήλωσε νομοθετικά τις ιδιαίτερες θρησκευτικές κλίσεις του. Οι νόμοι του για τους κληρικούς και τα συμβούλια προσέφεραν σε όλους τους κληρικούς, ανεξάρτητα από τη χριστιανική ερμηνεία που στήριζαν, πολύ περισσότερα προνόμια από ότι είχαν στο παρελθόν όσον αφορά στην απαλλαγή των λειτουργιών τους και η στάση του απέναντι στους ειδωλολάτρες ήταν αυτή της απαγόρευσης κάποιων πρακτικών που θεωρούνταν από πριν ανατρεπτικές και ύποπτες, αν και όπως αναφέρθηκε, υπήρξε ανοχή στο θέμα των νυκτερινών λατρειών.²⁵⁵

Στα αρνητικά του Βάλεντος συγκαταλέγεται η στάση του στις δίκες για μαγεία στην Αντιόχεια. Στην αυτοκρατορική αυλή, επί βασιλείας του, μαθεύτηκε πως κάποιος Θεόδωρος έκανε προβλέψεις για το θάνατο και τη διαδοχή του. Ο Θεόδωρος συνελήφθη αλλά μπροστά στην υπόνοια για συνομωσία συλλαμβάνονταν χωρίς λόγο πολλοί διανοούμενοι και υψηλά ιστάμενοι αξιωματούχοι. Στην Αντιόχεια πολλές δίκες μετατράπηκαν σε μαζικές καταδίκες και ακολούθησε μαζικό κάψιμο βιβλίων με περιεχόμενο μαντείας, αστρολογίας και μαγείας. Πολλές φορές καίγονταν βιβλία με τελείως διαφορετικό περιεχόμενο προκειμένου να εξευμενίσουν τις αρχές οι

²⁵² Tilden (2006), 137 - 138

²⁵³ Tilden (2006), 139 – 140, 142

²⁵⁴ Jones (2014), 26

²⁵⁵ Tilden (2003), 151

κάτοχοι βιβλιοθηκών. Στην πόλη επικράτησε ένα ανηλεές “κυνήγι μαγισσών” και μαζί με τα βιβλία διώκονταν και θανατώθηκαν φιλόσοφοι. Εν τέλει η κατάσταση ηρέμησε όταν οι δυο Αυτοκράτορες πέρασαν νόμο με τον οποίο επιτρέπονταν οι προβλέψεις κατά τα πάτρια έθιμα αλλά μόνο για μη επιβλαβείς σκοπούς. Αυτή η κατάσταση που προκλήθηκε από τον Βάλεντα δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήγμα κατά του παγανισμού συνολικά αλλά όπως εύστοχα παρατηρεί ο Αμμιανός μάλλον δείγμα τυραννικής διακυβέρνησης και έλλειψης σοφίας και φόβου υπονόμευσης της εξουσίας.²⁵⁶

Γενικά, τα δυο αδέλφια, φαίνεται ότι περισσότερο θέλησαν να κυβερνούν διατηρώντας μια τάξη και ειρήνη παρά να προκαλέσουν σύγκρουση για θρησκευτικούς λόγους, ούτε με τους ειδωλολάτρες αλλά ούτε και με τους χριστιανούς μεταξύ τους. Οι περισσότερες απαγορεύσεις περιορίζονταν στη ρητορική και δεν επέβαλλαν σκληρές ποινές, ούτε στράφηκαν εμφανώς και σε έκταση με νόμους κατά της παραδοσιακής λατρείας στο σύνολό της.²⁵⁷ Συγκεκριμένα στην Ελλάδα οι δυο Αυτοκράτορες έγιναν αντιληπτοί ως ευεργέτες της παραδοσιακής θρησκείας. Κατά τη διάρκεια της πορείας τους στην Ιερά Οδό που συνέδεε την Αθήνα με την Ελευσίνα, τους αποδόθηκαν τιμές και κάθε πόλη ανήγειρε αγάλματα προς τιμήν τους για τις ευεργεσίες που επέδειξαν στους Δελφούς.²⁵⁸ Ακολούθησαν σχετικά φιλελεύθερη θρησκευτική πολιτική και περισσότερο έμειναν στην ιστορία ως αυστηροί και καταπιεστικοί ηγεμόνες.²⁵⁹

Ο θάνατος των δυο Αυτοκρατόρων ακολουθήθηκε από μια νεανική πολιτική ελίτ που γύρισε την πλάτη στη σταδιοδρομία για την οποία η παραδοσιακή ρωμαϊκή εκπαίδευση προόριζε και άρχισε να αγκαλιάζει σε αυξανόμενους αριθμούς είτε τη χριστιανική εκκλησία είτε έναν αμφιλεγόμενο ασκητικό χριστιανικό τρόπο ζωής. Η διαδικασία αυτή είχε ξεκινήσει και πριν από την εποχή του Βαλεντινιανού και Βάλεντος αλλά τα αποτελέσματά της θα φαίνονταν λίγο αργότερα. Η στροφή αυτή έφθασε στη μεγαλύτερή της δυναμική στις δεκαετίες του 360 και 370. Η γενιά αυτή αντιπροσώπευε μια τάση που είχε ουσιαστικές διαφορές σε ότι αφορά στην αυτοκρατορική διοίκηση αλλά και τη θρησκευτική πολιτική.²⁶⁰ Οι αυτοκράτορες μετά το 380 έδειξαν ελάχιστο ενδιαφέρον για τη διατήρηση μιας χριστιανικής-ειδωλολατρικής ισορροπίας που το αυτοκρατορικό σύστημα και οι θεματοφύλακές του προσπαθούσαν, από το θάνατο του Ιουλιανού

²⁵⁶ Chuvin (2003), 67 - 70

²⁵⁷ Tilden (2006), 151, 135 - 136

²⁵⁸ Watts (2015), 141

²⁵⁹ Chuvin (2003), 66

²⁶⁰ Watts (2015), 149 - 150

και έπειτα, να στηρίζουν. Μια σειρά έντονων μέτρων από το 379 ως το 384 ελήφθησαν προκειμένου να συρρικνωθεί σημαντικά η δημόσια παρουσία της παραδοσιακής θρησκείας στη ρωμαϊκή ζωή.²⁶¹

Γρατιανός

Ο Γρατιανός ήταν υιός του Βαλεντινιανού τον οποίο ο δεύτερος είχε ορίσει Αύγουστο ήδη από το 367 που ακόμα ήταν εν ζωή αλλά στην πραγματικότητα ανέλαβε τα ηνία της αυτοκρατορικής εξουσίας το 375 οπότε και απεβίωσε ο Βαλεντινιανός. Παρέμεινε Αυτοκράτορας ως το 383 κυβερνώντας μόνο το δυτικό τμήμα οπότε και σκοτώθηκε από τον Γότθο Ανδραγάθιο, στρατιωτικό του σφετεριστή Μάξιμου.²⁶² Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του εξέδωσε δεκατρείς νόμους που αφορούσαν στη θρησκευτική του πολιτική. Οι οκτώ απευθύνονταν στην Εκκλησία και τους κληρικούς, οι δύο στους αιρετικούς, ο ένας στα προνόμια των Εβραίων και άλλος ένας στεφόταν κατά των αποστατών.²⁶³ Μετά το θάνατο του Βαλεντινιανού, ο Γρατιανός ανέλαβε τα ηνία της Δύσης και στη συνέχεια όρισε Αύγουστο της Ανατολής τον Θεοδόσιο το 379, μετά το θάνατο του Βάλι. Ο Γρατιανός δεν έλαβε σοβαρά μέτρα εναντίον της εθνικής θρησκείας στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του παρά μόνο μετά το 382, ίσως κάτω από την επιρροή του Αμβροσίου, επισκόπου Μεδιολάνων.²⁶⁴

Οι πρώτες ενέργειες του Γρατιανού κατά της παραδοσιακής θρησκείας ξεκινούν από το 383. Ο επίσκοπος Μεδιολάνων Αμβρόσιος ζήτησε από τον Αυτοκράτορα να απομακρύνει το βωμό της Νίκης από τη Σύγκλητο, πράξη στην οποία είχε προβεί ο Κωνστάντιος, αλλά προχώρησε ακόμα περισσότερο. Ακύρωσε όλες τις κρατικές επιχορηγήσεις προς τους εθνικούς ιερείς και αρνήθηκε να καλύψει τις κενές θέσεις των ιερατικών συλλόγων. Επιδεικτικά αποποιήθηκε και τον τίτλο του Pontifex Maximus και ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που έκανε αυτή την ενέργεια. Αυτές οι

²⁶¹ Watts (2015), 182

²⁶² Tilden (2003), 152, Tikannen (2023)

²⁶³ Tilden (2003), 152

²⁶⁴ Chuvin (2003), 71, 73, 75

χειρονομίες του σηματοδότησαν μια ρήξη μεταξύ του παγανιστικού κόσμου και της πολιτείας.²⁶⁵ Με δική του νομοθεσία που απευθυνόταν στους χριστιανούς κληρικούς, τονίζονταν η περαιτέρω εξαίρεσή τους από λειτουργίες. Αυτός ο νόμος φαίνεται πως περιλάμβανε και αιρετικούς και σχισματικούς ιερείς και δεν απέκλειε κανέναν οπαδό συγκεκριμένης ερμηνείας.²⁶⁶

Σε γενικές γραμμές, οι νόμοι του Γρατιανού που σχετίζονταν με τη θρησκευτική πολιτική, φανερώνουν πως οι αιρετικοί υφίστανται κάποιες διακρίσεις αλλά τα ουσιαστικά μέτρα εναντίον τους περιορίζονταν μόνο σε χώρους συγκέντρωσής τους. Οι δονατιστές καταδικάστηκαν πιο αυστηρά για τα δόγματά τους αλλά στην πραγματικότητα ελάχιστα μέτρα λήφθηκαν εναντίον τους. Η Εκκλησία στο σύνολό της γενικά ωφελήθηκε με τη θρησκευτική πολιτική του Αυτοκράτορα, οι κληρικοί αναδεικνύονταν πλουσιότεροι, η χριστιανική πίστη και τα μυστήρια ενισχύονταν και προστατεύονταν. Απέναντι στους Εβραίους, ένας νόμος του τοποθετεί του δικούς τους κληρικούς σε ισότιμη θέση με τους χριστιανούς κληρικούς στα συμβούλια υπονοώντας έμμεσα πως ό, τι έκανε έναν χριστιανό κληρικό καλό, το ίδιο κάνει έναν Εβραίο κληρικό καλό. Ο Γρατιανός επιχείρησε με αυτό τον τρόπο να εφαρμοστούν οι χριστιανικές αξίες και στις άλλες θρησκείες και αυτός ο νόμος υποδηλώνει ίσως την έκταση του χριστιανισμού αυτή την περίοδο.²⁶⁷ Απέναντι στους εθνικούς, εκτός από τις πρώτες ενέργειές του με τη διακοπή των επιχορηγήσεων προς ιερείς και με την απομάκρυνση του βωμού της Νίκης από τη Σύγκλητο, όπως προαναφέρθηκε, δεν φαίνεται εκτεταμένη δράση εναντίον τους. Ένας νόμος προς τον διοικητή της επαρχίας της Οσροηνής (επί περιόδου συμβασιλείας του με τον Θεοδόσιο το 382)²⁶⁸ διασαφηνίζει πως οι ναοί μπορούν να παραμένουν ανοικτοί και τα αγάλματα να θαυμάζονται για την καλλιτεχνική τους αξία αλλά όχι για τον ιερό τους χαρακτήρα και τα παραδοσιακά τελετουργικά να τελούνται κανονικά εκτός όμως από απαγορευμένες θυσίες με πρόφαση της επίσκεψης στο ναό.²⁶⁹ Αυτός ο νόμος απευθύνεται κατ' εξαίρεση στο συγκεκριμένο διοικητή και φαίνεται να αποτελεί ευφημισμό αν σκεφτούμε πως μετά από περίπου δέκα χρόνια μόνο και μόνο ένα απλό κοίταγμα στα αγάλματα θα ισοδυναμούσε με πράξη λατρείας και θα ήταν καταδικαστικό. Υπάρχουν όμως ενδείξεις πως τη συγκεκριμένη περίοδο υπάρχουν γενικά περιθώρια τέλεσης παραδοσιακών τελετών.²⁷⁰ Παρόλα αυτά τα μέτρα του κατά των θυσιών και

²⁶⁵ Chuvin (2003), 75, Jones (2014), 17

²⁶⁶ Tilden (2003), 153

²⁶⁷ Tilden (2003), 173

²⁶⁸ Chuvin (2003), 71

²⁶⁹ Καμάρα (2003), 55 - 57

²⁷⁰ Chuvin (2003), 71 - 72

η κατάργηση των προνομίων της εθνικής λατρείας απευθύνονταν σε όλη την επικράτεια. Η Ρώμη και η Αλεξάνδρεια φάνηκε ότι αποτέλεσαν εξαίρεση για την τέλεση θυσιών.²⁷¹ Τα μέτρα του κατά των εθνικών ήταν πρωτίστως οικονομικά.²⁷² Ακόμα και τα οικονομικά όμως μέτρα επηρέασαν σημαντικά την παραδοσιακή θρησκεία και οι ενέργειές του υπονόμευσαν τις οικονομικές και πρακτικές βάσεις της. Με την κατάσχεση περιουσιακών στοιχείων της εθνικής θρησκείας το αποτέλεσμα ήταν να της στερήσει κληροδοτήματα που είχαν στηρίξει τις τελετουργίες και τη διατήρηση των ναών για αιώνες, θέτοντας με αυτό τον τρόπο σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξη της λατρείας. Τα κληροδοτήματα και η λατρευτική περιουσία που κατάσχεσε ο Γρατιανός ήταν τεράστια και διάσπαρτα σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία.²⁷³ Ο Γρατιανός δολοφονήθηκε το 383 από τον σφετεριστή Μάξιμο που είχε τη στήριξη εθνικών συγκλητικών.²⁷⁴

3.3 Η θρησκευτική πολιτική του Θεοδοσίου του Α΄

Το διάστημα που μεσολάβησε της παράλληλης βασιλείας του Γρατιανού στη Δύση και του Βάλεντος στην Ανατολή, ο Θεοδόσιος ήταν ένας Ισπανός στρατηγός. Μετά τον θάνατο του Βάλεντος στην Αδριανούπολη σε σύγκρουση με τους Γότθους το 378, ο Θεοδόσιος αποκατέστησε την αυτοκρατορική κυριαρχία νικώντας τους και ο Γρατιανός του έδωσε την αυτοκρατορική διακυβέρνηση της Ανατολής.

Η πρώτη περίοδος διακυβέρνησης του Θεοδοσίου στην Ανατολή συνοδεύτηκε από μια ειρηνική θρησκευτική πολιτική απέναντι στους εθνικούς. Δε μετέβαλλε ουσιαστικά κάτι σε σχέση με την ήδη υπάρχουσα αντιμετώπιση των θρησκευτικών ζητημάτων. Ο Θεοδόσιος ήταν ορθόδοξος χριστιανός και αρχικό του μέλημα ήταν να αντιμετωπίσει τους χριστιανούς οπαδούς του Αρείου. Ο μόνος νόμος που στρεφόταν έμμεσα κατά των εθνικών ήταν αυτός που απαγόρευε στους αποστάτες, δηλαδή σε χριστιανούς που είχαν επιστρέψει πάλι στην εθνική θρησκεία, να συντάσσουν διαθήκες. Αυτό δείχνει πως ακόμα εκείνη την περίοδο η κινητικότητα των

²⁷¹ Κυριακού (1897), 245

²⁷² Φειδάς (1994), 341

²⁷³ Watts (2015), 182 - 183

²⁷⁴ Chuvin (2003), 76

θηρσκευτικών μεταστροφών δεν ήταν μονάχα προς όφελος του χριστιανισμού. Κατά τα άλλα συνέχισε την ευνοϊκή του μεταχείριση ως προς εξέχοντες εθνικούς και επέτρεψε τους ύμνους και τα εθνικά τελετουργικά με τη συνοδεία λιβανιού, αλλά απαγόρευσε τις αιματηρές θυσίες που συνδέονταν με τη μαγεία και την ερμηνεία σπλάχνων.²⁷⁵ Ως ένθερμος υποστηρικτής της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νικαίας και όντας ορθόδοξος, το 380 εξέδωσε νόμο με ισχύ τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, με το οποίο καθόρισε τα κριτήρια ενότητας της χριστιανικής Εκκλησίας στην ορθοδοξία της πίστεως της Συνόδου.²⁷⁶ Το περιεχόμενο του νόμου εξεφραζε την επιθυμία να ζουν όλοι οι υπήκοοι κάτω από την ίδια θρησκεία που ο Πέτρος έδωσε στους Ρωμαίους (*Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum, in tali volumus religione versari, quam divinum Petrum apostolum tradidisse Romanis religio...*)²⁷⁷ και να οφείλουν να πιστέψουν πως Πατέρας, Υιός και Άγιο Πνεύμα συνιστούν μια ενιαία θεότητα, προκισμένη με ίση μεγαλοπρέπεια και ενωμένη στην Αγία Τριάδα (...*patris et filii et spiritus sancti unam deitatem sub pari maiestate et sub pia trinitate credamus...*). Αυτό το έδικο απευθυνόταν σε όλους αλλά πρωτίστως στους οπαδούς των αιρετικών δογμάτων, κατά των οποίων στρέφεται η θεία τιμωρία αλλά και η αυτοκρατορική οργή (*reliquos vero dementes vesanosque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere, divina primum vindicta, post etiam motus nostri, quem ex caelesti arbitrio sumpserimus, ultione plectendos*)²⁷⁸. Ο νόμος δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα που θα προκαλούσε ένας τέτοιος αυστηρός τόνος. Οι αιρετικοί συνέχισαν ως τέτοιοι όπως και οι ειδωλολάτρες.²⁷⁹ Η έλλειψη μέτρων εξαναγκασμού, ειδικά στην Ανατολή, είχε ως αποτέλεσμα ο νόμος να έχει ελάχιστη επίδραση.²⁸⁰ Παρόλα αυτά, ο Θεοδοσίος έγινε ο πρώτος αυτοκράτορας που με το διάταγμα του 380 ορίζει ως επίσημη θρησκεία της Αυτοκρατορίας τον χριστιανισμό.²⁸¹ Στη συνέχεια, το 381, αποφασίζει τη σύγκληση της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου. Σκοπός του ήταν από τη μια η συνοδική αντιμετώπιση του προβλήματος πληρώσεως του πατριαρχικού θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως, που διεκδικείτο από ορθοδόξους και αρειανόφρονες, από την άλλη σαφής στόχος ήταν και η συνοδική καταδίκη των αιρετικών.²⁸² Τον ίδιο χρόνο με εντολή του Θεοδοσίου απομακρύνθηκαν από τις κεντρικές

²⁷⁵ Chuvin (2003), 70 - 71

²⁷⁶ Φειδάς (1994), 517, 519

²⁷⁷ Lokin (2014), 347 - 348

²⁷⁸ Lokin (2014), 348

²⁷⁹ Tilden (2003), 165 - 166

²⁸⁰ Tilden (2003), 167

²⁸¹ Ιωσήφ (2012)

²⁸² Φειδάς (1994), 520, 522

Εκκλησίες των πόλεων όλοι οι επίσκοποι που δεν αποδέχονταν το δόγμα της Νικαίας και αντικαταστάθηκαν από συναδέλφους τους που το αποδέχονταν.²⁸³ Με τη Β΄ Οικουμενική Σύνοδο συμπληρώθηκε το Σύμβολο της Πίστεως (Σύμβολο Νικαίας - Κωνσταντινουπόλεως) και καταδικάστηκαν οι αρειανοί και οι πνευματομάχοι αιρετικοί καθώς και γενικά οι αιρετικοί. Η εκκλησιαστική πολιτική του Αυτοκράτορα επισφράγισε την οριστική κατάρρευση του Αρειανισμού στην Ανατολή.²⁸⁴

Επί περιόδου βασιλείας του Θεοδοσίου συντάχθηκαν εξήντα πέντε νόμοι που αφορούσαν θρησκευτικά θέματα και πρόκειται για τη μεγαλύτερη νομοθεσία σχετιζόμενη με τη θρησκευτική πολιτική από οποιονδήποτε προκάτοχό του. Οι τριάντα πέντε σχετίζονταν με την επέκταση και την αύξηση του χριστιανισμού γενικά, της Εκκλησίας και των κληρικών. Οι είκοσι ένας αφορούσαν την καταπολέμηση των αιρετικών, οι τέσσερις απευθύνονταν στους αποστάτες χριστιανούς, οι εννέα στους ειδωλολάτρες, οι τέσσερις στους Εβραίους και δυο ακόμα αφορούσαν σε κάποιες διευθετήσεις θεμάτων προσωπικών σχέσεων μεταξύ χριστιανών και Εβραίων.²⁸⁵ Συνολικά, οι νόμοι του Θεοδοσίου χαρακτηρίζονται πολλές φορές από μια ασάφεια τόσο στο περιεχόμενο όσο και στην περίπτωση των ποινών που προβλέπονται για τη μη πρόπουσα συμπεριφορά προς ένα νόμο. Περισσότερο μάλλον χαρακτηρίζονται από αυξημένη επιθετική ρητορική και μισαλλοδοξία και ίσως το καλύτερο αποτέλεσμα των νόμων του ήταν να γίνει αντιληπτό προς του υπηκόους του πως τίθενται πλέον κάποια όρια σχετικά με το τί θεωρείται αποδεκτό σε θέματα θρησκείας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να προετοιμάσει το έδαφος ώστε να γίνει ευκολότερα αποδεκτή μια μισαλλόδοξη και πιο επιθετική νομοθεσία στο μέλλον, εννοείται εναντίον των θρησκευτικών ομάδων που δε θα αποδέχονταν τη νόμιμη και επίσημη θρησκεία.²⁸⁶ Η νομοθεσία μπορεί να φαίνεται σαφής ως προς το ότι όλες οι εκκλησίες οφείλουν να ακολουθούν το δόγμα, όπως καθιερώθηκε από τις Α΄ και Β΄ Συνόδους καθώς και από το έδικο του Θεοδοσίου περί του θείου νόμου εκφράζοντας μισαλλόδοξη ρητορική ως προς τις άλλες θρησκευτικές ομάδες αλλά στην πραγματικότητα αποφεύχθηκε στο να προκληθούν μάρτυρες και να ξυπνήσει τους χριστιανούς την ανάμνηση των διωγμών. Έτσι λοιπόν κανείς κληρικός δεν καταδικάστηκε και η

²⁸³ Watts (2015), 173

²⁸⁴ Φειδάς (1994), 532 - 541

²⁸⁵ Tilden (2003), 163

²⁸⁶ Tilden (2003), 208

νομοθεσία δεν προέβλεψε κάποιες βαριές τιμωρίες ώστε ενδεχομένως να είχαν επωφεληθεί κάποιοι επίδοξοι μάρτυρες.²⁸⁷

Ήταν σαφές σε ποια χριστιανική θρησκευτική ομάδα ανήκε ο Θεοδοσίος και ο βασικός του στόχος ήταν να φέρει τους αιρετικούς σε εξαιρετικά δυσχερή θέση μέσα από την χαρακτηριστική μισαλλοδοξία που χαρακτηρίζουν το νομοθετικό του έργο απέναντί τους. Ήταν πρώτος Αυτοκράτορας που εξέδωσε τόσους πολλούς νόμους εναντίον των αιρετικών σε αντίθεση με τους προκατόχους του. Χαρακτηριστικοί είναι διάφοροι επιθετικοί χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιεί για τους αιρετικούς και τις διάφορες αιρέσεις, όπως «τρέλα των μυαλών», «μόλυνση», «λοιμός», «δηλητήριο», «ιεροσυλία», «έγκλημα», «σεχταριστικό τερατούργημα», «βδέλυγμα», που φανερώσουν την εντονότατη μισαλλόδοξη ρητορική των νόμων του.²⁸⁸

Κατά την εποχή του Θεοδοσίου υπήρξε συνεχής και αυξανόμενη τάση για την καταπολέμηση των αιρετικών. Αρχικά οι αιρέσεις καταδικάστηκαν και οι ναοί τους κατασχέθηκαν, έπειτα απαγορεύτηκαν οι συναθροίσεις τους, το κτίσιμο και η απόκτηση ναών. Στη συνέχεια απαγορεύτηκε η χειροτονία αιρετικών κληρικών αλλά και τους αφαιρέθηκε το δικαίωμα να διδάσκουν ώστε να δημιουργούν νέους οπαδούς και κληρικούς.²⁸⁹ Η νομοθεσία του απέναντι στους αιρετικούς είχε ως στόχο να εξασφαλίσει τη μη διαίωση των αιρέσεων με την απαγόρευση χειροτονίας αιρετικών επισκόπων και δε στρεφόταν τόσο στην καθαυτή πρακτική της αιρετικής λειτουργίας, όπως η νομοθεσία στρεφόταν παλαιότερα. Ο απώτερος στόχος ήταν να εξαλειφθούν οι αιρέσεις από τη στιγμή που δεν θα είχαν ικανότητα διαίωσης.²⁹⁰ Μια παρόμοια εκστρατεία φθοράς ξεκίνησε εναντίον των μανιχαίων αλλά αυτό φαίνεται πως είχε σκοπό τη δήμευση του πλούτου τους.²⁹¹ Χαρακτηριστικά της νομοθεσίας του είναι πως η έντονη μισαλλόδοξη ρητορική δεν συνοδεύεται από μεγάλης έκτασης τιμωρίες στους περισσότερους νόμους του. Υπάρχουν τιμωρίες οικονομικές, δήμευση περιουσίας, αδυναμίας κληρονομιάς πλούτου, επιβολής μεγάλων προστίμων και εξορίας και σε τέσσερις νόμους από τους εξήντα πέντε αναφέρονται τιμωρίες με θανατική ποινή.²⁹² Η άνοδος του Θεοδοσίου στην αυτοκρατορική εξουσία σηματοδότησε μια καμπή στη νομοθετική ιστορία του χριστιανισμού.²⁹³ Υπό τη βασιλεία του Θεοδοσίου, η

²⁸⁷ Tilden (2003), 209

²⁸⁸ Tilden (2003), 247 - 248

²⁸⁹ Tilden (2003), 248

²⁹⁰ Tilden (2003), 228

²⁹¹ Tilden (2003), 249

²⁹² Tilden (2003), 249

²⁹³ Jones (2014), 26

Εκκλησία υπό το δόγμα της Α΄ και Β΄ Οικουμενικών Συνόδων κέρδισε την πλήρη αυτοκρατορική υποστήριξη και δεν θα αμφισβητείτο ξανά σε δογματικό επίπεδο.²⁹⁴

Κατά ποσοτική σειρά, οι περισσότεροι νόμοι μετά από όσους απευθύνονταν στους αιρετικούς, αφορούσαν στον ειδωλολατρικό κόσμο. Η θρησκευτική πολιτική του Θεοδοσίου απέναντι στους εθνικούς περιλαμβάνει δυο ξεχωριστές φάσεις.

Η πρώτη φάση είναι μεταξύ των ετών 379 – 387, όπου το νομοθετικό του έργο φαίνεται να χαρακτηρίζεται επίσημα από έναν συμβιβασμό απέναντι στην παραδοσιακή θρησκεία.²⁹⁵ Μεταξύ των ετών 384 και 388, διορίζεται από τον Θεοδόσιο ως έπαρχος των πραιτωρίων της Ανατολής ο έμπιστός του Ισπανός στρατηγός Κυνήγιος.²⁹⁶ Ένας αμφιλεγόμενος νόμος του Θεοδοσίου που στρέφεται κατά των θυσιών μέσω των οποίων είναι απαγορευτικό να τελέσει κανείς πράξεις μαντείας²⁹⁷ ερμηνεύεται κατά το δοκούν και με τρόπο περιοριστικό για τους εθνικούς από τον έπαρχο Κυνήγιο, ο οποίος το 384, σε μια περιοδεία στην Αίγυπτο διατάσσει να κλείσουν όλοι οι ναοί των παραδοσιακών θρησκειών.²⁹⁸ Μεταξύ των ετών 384 και 388, ο Κυνήγιος, με τη στήριξη μοναχών, οπαδών και επισκόπων, ξεκινά μια ανηλεή εκστρατεία καταστροφής ναών και απαγόρευσης θυσιών. Το 388, τον Κυνήγιο αντικατέστησε ένας εθνικός έπαρχος, προφανώς για να ηρεμήσει η κατάσταση λόγω των αναταραχών που είχαν προκληθεί επί ημερών του πρώτου.²⁹⁹ Ο Θεοδόσιος πράγματι είχε απαγορεύσει τις αιματηρές θυσίες αλλά όχι την προσφορά λιβανιού, θυμαριού ή άλλων θυμιαμάτων.³⁰⁰ Παρόλα αυτά, με πρόφαση τη νομοθετική ρύθμιση των αιματηρών θυσιών, στην Ανατολή ξέσπασε ένα κύμα επιθέσεων απέναντι σε εθνικά ιερά και στην παραδοσιακή θρησκεία, συχνά περισσότερο από ανθρώπους εκτός της αυτοκρατορικής διοίκησης. Ο Θεοδόσιος ναι μεν δεν εξέδωσε νόμους που να διατάσσουν την καταστροφή ναών αλλά ενέκρινε σιωπηρά αυτή τη δραστηριότητα με τρόπους εκτός επίσημων διοικητικών μοντέλων.³⁰¹ Το καταστροφικό κύμα επιθέσεων του Κυνήγιου έλαβε χώρα στις επαρχίες της Αιγύπτου, Συρίας και Μεσοποταμίας (ο κυρίως ελληνικός χώρος βρισκόταν εκτός δικαιοδοσίας του επάρχου των

²⁹⁴ Gaddis (2005), 101

²⁹⁵ Tilden (2003), 280

²⁹⁶ Chuvin (2003), 77

²⁹⁷ Καμάρα (2003), 57, Tilden, (2003), 280

²⁹⁸ Chuvin (2003), 77

²⁹⁹ Chuvin (2003), 77 - 81

³⁰⁰ Chuvin (2003), 79

³⁰¹ Watts (2015), 203 - 204

πραιωρίων της Ανατολής και δεν υπάρχουν μαρτυρίες για καταστροφές εκείνη την περίοδο)³⁰². Σύντομα άρχισαν να ακολουθούν την εκστρατεία του επίσκοποι και μοναχοί καταστρέφοντας ιερά και έχοντας την έγκριση από τον Κυνήγιο, αλλά αυτό αποτελούσε μόνο μια περίπτωση από τις πολλές, κατά τις οποίες αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι είτε ενθάρρυναν είτε απλά αδιαφορούσαν για τις επιθέσεις σε μη χριστιανικούς ιερούς τόπους.³⁰³

Οι ενέργειες αυτές γίνονταν κατά τέτοιον τρόπο που ο Αυτοκράτορας θα μπορούσε να προσποιηθεί άγνοια, παρόλα αυτά χριστιανοί ιστορικοί της εποχής αντιλήφθηκαν τους απώτατους σκοπούς του Θεοδοσίου. Η αλλαγή θα επερχόταν όχι από νομοθεσία που είχε εκδοθεί επίσημα από την αυτοκρατορική αυλή αλλά με ενέργειες επισκόπων, μοναχών και άλλων χριστιανών που θα δρούσαν εκτός πολιτικών περιορισμών και συστολών. Αυτό ήταν και το μεγάλο πρόβλημα που είχε εντοπίσει και ο Λιβάνιος, που ενώ γνώριζε πως υπήρχε ένα δίκτυο αξιωματούχων που να μπορούσαν να επιβραδύνουν και να διαμαρτυρηθούν για επίσημα αντιπαганиστικά μέτρα αλλά ήταν πολύ δύσκολο να αποτραπούν ενέργειες που ενθαρρύνονταν εκτός νομικών πλαισίων από διάφορους αξιωματούχους, όπως ο Κυνήγιος, και που σε αυτές πρωτοστατούσαν μοναχοί και επίσκοποι εκτός αυτοκρατορικού συστήματος.³⁰⁴ Ένα από τα βασικά ζητήματα εκείνη την περίοδο ήταν κατά πόσο η σιωπηρή συναίνεση των ανωτέρων τάξεων θα συνέχιζε να περιορίζει τη βία που συνδεόταν με τα θρησκευτικά κινήματα της εποχής. Αυτό κατά σειρά εξαρτάτο με το πόσο έντονα οι κληρικοί, μοναχοί και επίσκοποι αμφισβητούσαν αυτή τη συναίνεση. Ο ρυθμός βεβαίως μεταξύ διαλόγου και συμβιβασμού διέφερε από περιοχή σε περιοχή και από γενιά σε γενιά. Ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος σταδιακά εγκατέλειψε το μη συγκρουσιακό και συμβιβαστικό στυλ των προκατόχων του και επέτρεψε την ορμή τοπικών χριστιανικών ομάδων εις βάρος των ειδωλολατρών, με ανά διαστήματα θεαματικά αποτελέσματα που θα μνημονεύονταν τις επόμενες γενεές από χριστιανούς συγγραφείς.³⁰⁵

Η δεύτερη φάση της στάσης του Θεοδοσίου ξεκινά από ένα νόμο του 391, στον οποίο απαγορεύει ρητά τις οποιεσδήποτε θυσίες αλλά και την επίσκεψη στους ναούς γενικότερα επιβάλλοντας πρόστιμα στους παραβάτες. Αυτός ο νόμος βέβαια φαίνεται ότι ίσως να απευθυνόταν στη Ρώμη και στους αξιωματούχους της παρά στον πληθυσμό στο σύνολό του,³⁰⁶ αν και υπάρχει η άποψη

³⁰² Chuvin (2003), 81

³⁰³ Watts (2015), 204

³⁰⁴ Watts (2015), 204 - 205

³⁰⁵ Brown (2008), 646

³⁰⁶ Καμάρα (2003), 57 – 59, Tilden, (2003), 280

πως απευθυνόταν γενικότερα στις παγανιστικές λατρείες.³⁰⁷ Είναι γεγονός όμως πως από το 391 και έπειτα θεσπίζει σκληρά μέτρα κατά των εθνικών. Ο Θεοδοσίος μεταξύ των ετών 388 και 391 παρέμεινε στη Δύση και θεωρείται σχεδόν δεδομένο πως τον επηρέασε ο επίσκοπος Μιλάνου Αμβρόσιος.³⁰⁸ Σε όλη τη δεκαετία του 380, ο Θεοδοσίος είχε αρχικά στρέψει την προσοχή του στα μέτρα κατά των αιρετικών και των χριστιανών αποστατών. Από το 391 έστρεψε την προσοχή του εναντίον των εθνικών. Ήδη αυτό είχε ξεκινήσει από ένα νόμο του 389 με τον οποίο μετέτρεψε τις επίσημες ημέρες αργίας των εθνικών σε εργάσιμες.³⁰⁹ Το 391 επίσης, ένα έδικο αποστέλλεται στον έπαρχο και στον στρατιωτικό διοικητή της Αιγύπτου όπου αναφέρει την απαγόρευση τέλεσης θυσιών, πραγματοποίησης τελετουργικών και επίσκεψης στους ναούς.³¹⁰ Ο επίσκοπος Αλεξανδρείας Θεόφιλος το εκμεταλλεύεται και με τη συνδρομή του στρατού (καθώς το έδικο απευθύνεται και στο στρατιωτικό διοικητή) διατάσσει την καταστροφή του Σεραπείου αλλά και άλλων ιερών μέσα και γύρω από την πόλη.³¹¹ Παρόμοιοι βανδαλισμοί ξέσπασαν τον ίδιο καιρό και στα περίχωρα της Αντιόχειας αλλά και στην Ιεράπολη. Επίσης ιερά καταστράφηκαν και εκτός Αλεξανδρείας και στην Κάνωπο της Αιγύπτου. Ο παγανισμός στην Αλεξάνδρεια δέχθηκε ένα πολύ ισχυρό πλήγμα. Φαίνεται πως η καταστροφή του Σεραπείου και της βιβλιοθήκης του δεν είχε μόνο θρησκευτική αλλά και πολιτική και πολιτιστική αξία, όπως συνέβαινε αργότερα με παρόμοιες καταστροφές κεντρικών ιερών.³¹²

Κομβικότατο χρονικό σημείο θεωρούνται και τα γεγονότα πολιτικής αναταραχής που ξέσπασαν στη Δύση. Ο φραγκικής καταγωγής παγανιστής και στρατιωτικός Αρβογάστης, μετά το θάνατο (ή στραγγαλισμό κατ' εντολήν του) του νόμιμου Αυτοκράτορα του δυτικού τμήματος Βαλεντινιανού του Β' (383 - 392), αναλαμβάνει την εξουσία και τοποθετεί στη θέση του Αυγούστου έναν χριστιανό δάσκαλο ρητορικής, τον Ευγένιο, και έπαρχο τον αριστοκράτη εθνικό Νικόμαχο Φλαβιανό. Από το 392 η Ρώμη έζησε ένα μικρό διάστημα παγανιστικής αναγέννησης. Ο βωμός της Νίκης επανατοποθετήθηκε στη Σύγκλητο και οι παραδοσιακές τελετές άρχισαν πάλι να χρηματοδοτούνται. Το 394, μετά από δυο χρόνια, έγινε η αποφασιστική μάχη στο Φρίγιδο όπου ο Θεοδοσίος από την Ανατολή βάδισε εναντίον του Αρβογάστη. Ο στρατός του Θεοδοσίου, έχοντας λάβαρα με το Σταυρό αντιμετώπισε το στρατό του Φράγκου που είχε λάβαρα του Ηρακλή και

³⁰⁷ Chuvin (2003), 85

³⁰⁸ Chuvin (2003), 82

³⁰⁹ Chuvin (2003), 84

³¹⁰ Καμάρα (2003), 59 - 61

³¹¹ Chuvin (2003), 85

³¹² Chuvin (2003), 88 - 89

τοποθέτησε αγάλματα του Δία στους γύρω λόφους του πεδίου της μάχης για θεϊκή βοήθεια. Η μάχη έδωσε την εντύπωση μιας συμβολικής αναμέτρησης των δυο θρησκειών. Ο Θεοδόσιος αναδείχθηκε νικητής και το επόμενο διάστημα η ρωμαϊκή αριστοκρατία εκχριστιανίστηκε ταχύτατα, ενώ μέχρι τότε είχε αντέξει, ίσως και για πολιτικούς λόγους, καθώς η ευημερία της είχε ταυτιστεί με την πίστη στη ρωμαϊκή παράδοση.³¹³

Ο Θεοδόσιος το 392 απαγορεύει την πολυδιάστατη ειδωλολατρική λατρεία η οποία θεωρήθηκε εγκληματική δραστηριότητα και η ερμηνεία σπλάχνων ως εσχάτη προδοσία.³¹⁴ Καταργείται κάθε μορφή τέλεσης των παραδοσιακών λατρειών, ορίζεται η ποινή του θανάτου για όποιον προσφέρει αιματηρή θυσία ενώ επιβολή προστίμου ή κατάσχεσης περιουσίας για όποιον τελεί πράξη οικιακής λατρείας.³¹⁵ Σε αυτά περιλαμβάνεται και η καύση λιβανιού, η λατρεία των αγαλμάτων γενικά, ο στολισμός ενός δένδρου, όχι μόνο οι αιματηρές θυσίες.³¹⁶ Ο νόμος δεν αποσκοπούσε μόνο στο να καταπολεμηθεί κάθε παγανιστική δραστηριότητα που είχε σχέση με επίσημες τελετές αλλά οποιοδήποτε σύμβολο ειδωλολατρικό, ακόμα και στα ιδιωτικά ιερά, απαγορεύτηκε. Οι θεοί χαρακτηρίστηκαν ως κακά πνεύματα και οι τοπικές αρχές είχαν το δικαίωμα να εισέλθουν σε σπίτια προκειμένου να ανακαλύψουν τυχόν προσβλητικό ειδωλολατρικό υλικό. Είναι δύσκολο να υπολογιστεί κατά πόσο επιτυχία είχε το μέτρο αυτό καθώς οι παραδοσιακές πεποιθήσεις και τα έθιμα δεν ήταν εύκολο να εξαλειφθούν. Με έναν ακόμη νόμο το 392 καταργήθηκε ο περιορισμός των μοναχών στην έρημο επιτρέποντάς τους με αυτό τον τρόπο να ενταχθούν εκ νέου στην καταστροφή ειδωλολατρικών ιερών.³¹⁷

Μέσα στα πλαίσια αυτού του νόμου του 392, που στρέφεται κατά πάσης φύσεως ειδωλολατρική έκφανση, πιστεύεται πως καταργήθηκαν και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, κάτι που αποδίδεται στο Θεοδόσιο.³¹⁸ Στο νόμο όμως του 392 δεν αναφέρεται συγκεκριμένα κάτι για το χώρο της Ολυμπίας και τους Αγώνες. Το λάθος ίσως να προέρχεται από τον ιστορικό Κεδρηνό που γράφει τον 11^ο αιώνα και φαίνεται πως συγχέει τον Θεοδόσιο τον Α΄ με τον εγγονό του Θεοδόσιο τον Β΄ όπου πράγματι με διάταγμά του το 435 καταστράφηκε ο ιερός χώρος της Ολυμπίας όπως και άλλοι χώροι.³¹⁹ Παρόλα αυτά φαίνεται πως από το 392 και έπειτα, όλες οι εορτές και οι αγώνες που

³¹³ Chuvin (2003), 89 - 90

³¹⁴ Ellerbe (1996), 28, Κυριακού, (1897), 245

³¹⁵ Chuvin (2003), 90 - 91

³¹⁶ Καμάρα (2003), 63 - 65

³¹⁷ Freeman (2008), 137

³¹⁸ Corral (2010), 60

³¹⁹ Corral, 67

διατηρούσαν κάποιο θρησκευτικό χαρακτήρα στο τυπικό τους, οι οποίοι κατά τους 2^ο και 3^ο αιώνες ήταν πολύ δημοφιλείς, καταργούνται σε όλη την Αυτοκρατορία.³²⁰ Οι τελευταίοι Ολυμπιακοί Αγώνες έγιναν το έτος 393.³²¹

Η νομοθεσία του Θεοδοσίου στα πλαίσια της θρησκευτικής πολιτικής είναι μεγαλύτερη, πιο εμπειριστωμένη και πιο περιεκτική σε σχέση με εκείνη των προκατόχων του. Η ποσότητα της επιθετικής και μισαλλόδοξης ρητορικής αυξήθηκε αλλά ταυτόχρονα δεν συνοδεύτηκε αναλογικά από πρακτικές τιμωρίες. Κύριοι στόχοι της θρησκευτικής νομοθεσίας ήταν να καταπολεμηθούν οι αιρετικοί και οι ειδωλολάτρες αν και η νομοθεσία φαίνεται πως ήταν πιο σκληρή για τους πρώτους σε σχέση με τους δεύτερους.³²² Τα μέτρα του Θεοδοσίου το 394, όπως και του Γρατιανού το 383 ήταν πρωτίστως οικονομικά.³²³ Οι ειδωλολάτρες δεν είχαν το δικαίωμα να κάνουν θυσίες, τους επιβάλλονταν υψηλά πρόστιμα και κατάσχεση περιουσίας και σε σπάνιες περιπτώσεις θανατική ποινή.³²⁴ Η καθιέρωση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της Αυτοκρατορίας σηματοδοτεί μια στροφή κατά την οποία η δογματική ενότητα των χριστιανών μετατράπηκε από ένα ζήτημα θρησκευτικό σε ένα ζήτημα πολιτικό.³²⁵ Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφέρουν πως οι ενέργειες του Θεοδοσίου δημιούργησαν ένα είδος πειθούς που θα οδηγούσαν τις παραδοσιακές λατρείες στο να καταρρεύσουν από μόνες τους. Αυτές οι ενέργειες βέβαια είχαν πολύ μικρή επίδραση στην πραγματικότητα καθώς η παραδοσιακή θρησκευτική δραστηριότητα συνέχιζε να υποστηρίζεται και οι περισσότεροι ναοί έμειναν ανοικτοί και προσβάσιμοι ακόμα και μετά από μια δεκαετία νομικών περιορισμών και εξωνομικής βίας.³²⁶

Ο 4^{ος} αιώνα παρουσιάζεται ως η εποχή που ο χριστιανισμός επισκίασε τον πολυθεϊσμό και οι χριστιανικές δομές εξουσίας υπονόμευσαν τους παραδοσιακούς θεσμούς της αυτοκρατορίας. Οι σύγχρονοι ιστορικοί έχουν επισημάνει την αυξανόμενη επιρροή των επισκόπων, την ανάδυση του χριστιανικού ασκητισμού, την έκρηξη της χριστιανικής-παγανιστικής διαμάχης και την καταστροφή των ναών, ως χαρακτηριστικά της περιόδου.³²⁷

³²⁰ Chuvin (2003), 92

³²¹ Freeman (2009), 138

³²² Tilden (2003), 281, 283

³²³ Chuvin (2003), 90

³²⁴ Salzman (1993), 367

³²⁵ Wallace (2009), 515

³²⁶ Watts (2015), 204, 208

³²⁷ Watts (2015), 220

3.4 Θρησκευτική πολιτική των αυτοκρατόρων μετά τον Θεοδοσίο τον Α΄

Αρκάδιος – Ονώριος – Θεοδοσίος Β΄

Η θρησκευτική πολιτική της δεκαετίας 392 – 402 περιλαμβάνει πληθώρα νόμων από τους οποίους κάποιοι περιλαμβάνονται στον Θεοδοσιανό Κώδικα και κάποιοι όχι, άλλοι αποσαφηνίζουν ή διορθώνουν παλαιότερους νόμους ή αλληλοσυμπληρώνονται, εισάγονται νέοι και μερικοί αντιφάσκουν καθώς αναφέρονται σε τοπικές καταστάσεις για τις οποίες υπάρχει άγνοια στην εποχή μας.³²⁸ Οι πολιτικές των διαδόχων του Θεοδοσίου απέναντι στις παραδοσιακές θρησκείες δείχνουν μια συνεπή και επιλεκτική κίνηση προς τον περιορισμό τους.³²⁹

Μετά τη βασιλεία του Θεοδοσίου, οι δυο γιοί του Αρκάδιος και Ονώριος με νόμο το 395 επικυρώνουν ολόκληρη τη νομοθεσία και τα μέτρα του πατέρα τους εις βάρος τόσο των αιρετικών όσο και των ειδωλολατρών και απειλούνται με την ποινή του θανάτου οι αμελείς ή επιεικείς διοικητές.³³⁰ Στην αρχή ο αυτοκράτορας Αρκάδιος στην Ανατολή προσπάθησε να διατηρήσει την τάξη όσο μπορούσε αλλά στη Δύση δεν συνέβαινε το ίδιο. Ήταν η περίοδος όπου ο Μαρτίνος, επίσκοπος της Τουρ, είχε βαλθεί να εκχριστιανίσει τη γαλλική ύπαιθρο. Όπως συνέβη στη Συρία, οι μοναχοί στη Γαλατία έπαιζαν ένα σημαντικό αλλά όχι τόσο βάνουσο ρόλο.³³¹ Το 396 οι δυο Αυτοκράτορες εκδίδουν διάταγμα με αποδέκτη τον έπαρχο των Πραιτωρίων της Ανατολής, με το οποίο καταργούν τα προνόμια των εθνικών ιερέων και ιεροφαντών.³³² Ένας νόμος του 397, απευθυνόμενος στον κόμη της Ανατολής, αναφέρει πως πρέπει να χρησιμοποιούνται τα υλικά των κατεστραμμένων ναών σε δημόσια έργα. Αυτό φανερώνει την έκταση της καταστροφής που είχε προηγηθεί αλλά και το σκοπό να βεβηλωθούν.³³³ Από την άλλη ένας νόμος του 399 ορίζει πως πρέπει να προστατεύονται τα διακοσμητικά στοιχεία των δημοσίων κτιρίων καθώς κατά τη δεκαετία του 390 είχαν γίνει πολλές καταστροφές ναών στην Ανατολή και όπου δεν κατάφεραν οι χριστιανοί να τους ισοπεδώσουν, απλώς αφαιρούσαν τον γλυπτό διάκοσμο προκειμένου να αφαιρέσουν το θρησκευτικό χαρακτήρα του οικοδομήματος ή προκαλούσαν φθορές και ζημιές με

³²⁸ Chuvin (2003), 93

³²⁹ Jones (2014), 27

³³⁰ Ιωσήφ (2011). 4, Καμάρα, 2003, 67 - 71

³³¹ Chuvin (1990), 76

³³² Chuvin (2003), 91, Καμάρα, 2003, 71

³³³ Chuvin (2003), 95

το να χαράσσουν χριστιανικά σύμβολα.³³⁴ Παρόλα αυτά, το 399 εκδίδεται και το πρώτο αυτοκρατορικό διάταγμα προς τον έπαρχο του πραιτωρίου Ανατολής που ορίζει την καταστροφή ναών και στο οποίο εκφράζεται η επιθυμία να γκρεμίζονται ήσυχα και χωρίς φασαρία και οχλαγωγία οι ναοί στην ύπαιθρο. Αυτό προφανώς τονίζεται επειδή η κατάσταση που είχε προκληθεί μέσα στη δεκαετία είχε πυροδοτήσει ταραχές μεταξύ των δυο θρησκευτικά αντιμαχόμενων πλευρών.³³⁵ Το ίδιο έτος υπενθυμίζεται με νόμο η απαγόρευση των θυσιών, αλλά όχι των εορτών κατά τις οποίες δεν γίνονται θυσίες, και άλλος ένας νόμος αναφέρεται στην προστασία ναών που είναι κενοί από αγάλματα αλλά ορίζει την αφαίρεσή τους από όποιον ναό διατηρούνται ακόμα.³³⁶ Το ζήτημα του μοναχισμού που αναφέρθηκε κατά την περίοδο του Θεοδοσίου δε φαίνεται να είχε αντιμετωπιστεί ακόμα. Ένας νόμος του 398 απειλεί τους μοναχούς για τις δικαστικές τους παρεμβάσεις και τους επισκόπους που δεν συγκρατούσαν τις υπερβολές τους αλλά από την άλλη προσθέτει πως οι ίδιοι οι επίσκοποι, όταν κρίνουν πως είναι ανάγκη, οφείλουν να χειροτονήσουν κληρικούς από το μοναστικό κίνημα. Αυτό δηλώνει βέβαια και την ανησυχία του κράτους να εντάξει αυτές τις οργανώσεις υπό την επιρροή του όσο και υπό την επιρροή την Εκκλησίας, φοβούμενο πως η βία που ασκούσαν οι μοναχοί έναντι των ειδωλολατρών αλλά και των Εβραίων ίσως στρεφόταν κάποια στιγμή εναντίον τους.³³⁷

Επί αυτοκρατόρων Αρκαδίου, Ονωρίου και Θεοδοσίου Β', το 407/408, δηλώνεται πρώτη φορά πως τα εισοδήματα των ναών θα δίδονται για τη συντήρηση του στρατού. Επίσης ορίζεται η καταστροφή όλων των ειδώλων που περιλαμβάνονται ακόμα σε ιερά, η καταστροφή βωμών, η υποχρέωση των ιδιοκτητών να καταστρέφουν και η παραχώρηση, όποιων ναών είναι κενοί από αγάλματα, σε δημόσια χρήση. Ακόμα ορίζεται η απαγόρευση των συμποσίων, η τελετουργία σε νεκροταφεία και η πραγματοποίηση οποιασδήποτε τελετής. Πρώτη φορά παραδίδεται το δικαίωμα στους επισκόπους των περιοχών να χρησιμοποιούν εκκλησιαστική ισχύ προκειμένου να πραγματοποιούνται τέτοιες πρακτικές.³³⁸ Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο πως λόγω του ότι ο αυτοκράτορας Ονώριος ήταν ένδεκα ετών όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση, ήταν υπό την επιρροή και την καθοδήγηση ενός Βάνδαλου στρατηγού, του Στηλίχωνα, ο οποίος ήταν αμείλικτος διώκτης των εθνικών λατρειών.³³⁹ Ο αυτοκράτορας Αρκάδιος στην Ανατολή στράφηκε ιδιαίτερα και κατά

³³⁴ Καμάρα (2003), 71 – 73, 103

³³⁵ Chuvin (2003), 95 -96, Καμάρα (2003), 73 - 75

³³⁶ Καμάρα (2003), 75 - 77

³³⁷ Gaddis (2005), 234 - 235

³³⁸ Καμάρα (2003), 77 – 79, Ιωσήφ (2011), 4

³³⁹ Chuvin (2003), 103, Καμάρα (2003), 83 - 85

των αιρετικών χριστιανών, απαγορεύοντάς τους την οργάνωση και τη δημόσια λατρεία και αφαιρώντας όσο προνόμια είχαν προσφερθεί τα προηγούμενα χρόνια. Επίσης έδωσε εντολή να γίνουν έρευνες στη δημόσια διοίκηση για αιρετικούς δικαστικούς λειτουργούς. Απέναντι στους Εβραίους ήταν ιδιαίτερα φιλικός ενώ παρόλα τη σκληρή νομοθεσία του στην Ανατολή κατά των εθνικών, όπως αναφέρθηκε, δεν φαίνεται να υπέφερε συγκεκριμένα ο ελληνισμός σχετικά με την περίοδο του πατέρα του Θεοδοσίου του Α΄, αφού διακρίνεται μια χαλάρωση ελαστικότητα απέναντί του.³⁴⁰

Τον Αρκάδιο στην Ανατολή διαδέχθηκε ο Θεοδόσιος ο Β΄ που κυβέρνησε ένα διάστημα μαζί με τον Ονώριο. Λόγω του ότι ο Αυτοκράτορας ήταν μόλις 7 ετών, την επιτροπεία του ανέλαβε ο πρώην αξιωματικός της αυτοκρατορικής φρουράς Ανθέμιος. Το 414 την επιτροπεία την ανέλαβε η αδελφή του αυτοκράτορα Πουλχερία που ουσιαστικά ανέλαβε και τα ηνία της εξουσίας.³⁴¹ Το 415, ένας νόμος που απευθυνόταν στην Αφρική αλλά είχε ισχύ σε ολόκληρο το δυτικό τμήμα της Αυτοκρατορίας στρεφόταν κατά των εθνικών ιερέων και όριζε την κατάσχεση των ειδωλολατρικών χώρων προς όφελος της Εκκλησίας.³⁴² Το 416 ο Θεοδόσιος με νέο νόμο διέταξε τον αποκλεισμό όλων των εθνικών από το στρατό, τη διοίκηση και τη δικαιοσύνη.³⁴³ Σε αυτό το νόμο μάλλον αναφέρεται στις τελετές και όχι στα προσωπικά πιστεύω καθότι φαίνεται πως ειδωλόλατρες υπήρξαν στη διοίκηση και κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα.³⁴⁴ Με νέο νόμο το 423 υπενθυμίζεται η τιμωρία με πρόστιμο ή δήμευση της περιουσίας σε όλους όσους ακόμα εξακολουθούν να κάνουν θυσίες. Αυτή τη φορά όμως φανερώνεται επιείκεια καθώς δεν ορίζεται θανατική καταδίκη από τον Θεοδόσιο το Β΄. Επίσης τον ίδιο χρόνο με νόμο δηλώνεται πως δεν θα τιμωρείται όποιος εθνικός ζει ήσυχα και δεν κάνει οτιδήποτε από όσα απαγορεύουν οι νόμοι που ίσχυαν εναντίον τους. Αυτός ο νόμος απευθυνόταν και στους μανιχαίους.³⁴⁵

Μέχρι το έτος 425, παρόλα τα μέτρα, δεν μπορεί να ειπωθεί πως η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε εκχριστιανιστεί.³⁴⁶ Οι εθνικοί σαφώς δεν είχαν εκμηδενιστεί και φαίνεται πως ακόμα και με τα σκληρά μέτρα απομάκρυνσης από τη διοίκηση, πολλοί ακόμα βρίσκονταν σε υψηλές θέσεις κοντά

³⁴⁰ Schultze (1951), 624 - 625

³⁴¹ Κατωπόδη (2010), 75

³⁴² Καμάρα (2003), 79 – 83, 106

³⁴³ Chuvin (2003), 113 - 114

³⁴⁴ Jones (2014), 27

³⁴⁵ Καμάρα (2003), 85 – 89, Chuvin (2003), 114

³⁴⁶ Brown (2008), 664,

στο θρόνο³⁴⁷ παρόλο που ένας νόμος του 423 δήλωνε την πίστη πως η νομοθεσία της εποχής θα εξάλειφε όσους ειδωλολάτρες είχαν απομείνει, “αν είχε απομείνει κανείς”, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Αυτό μάλλον αποτελούσε δήλωση έντονης αυτοπεποίθησης κάποιων έντονων χριστιανικών θυλάκων.³⁴⁸ Από την άλλη, η οπτική του νομοθέτη αντιμετώπιζε τον παγανισμό σαν θρησκεία της υπαίθρου. Εφόσον τα ιερά, οι “κατοικίες” των θεών είχαν τελειώσει, τότε δεν υπήρχε πρόβλημα. Δεν συνέβη το ίδιο όμως με τις εορτές που “έσβησαν” αργά.³⁴⁹

Το 435 εκδίδεται αυστηρός νόμος επί εποχής Θεοδοσίου Β΄ και Βαλεντινιανού πλέον στη Δύση. Ο νόμος απειλεί με την ποινή του θανάτου πλέον τους παραβάτες και διατάσσει την ολοκληρωτική καταστροφή από τις τοπικές αρχές όσων εθνικών ναών έχουν απομείνει όρθιοι καθώς και την εκ νέου απαγόρευση της θυσίας ή οποιασδήποτε ειδωλολατρικής τελετής.³⁵⁰ Ο νόμος για τους ειδωλολατρικούς ναούς αναφερόταν σε εκείνους που ακόμα δεν είχαν βεβηλωθεί και όχι σε εκείνους που είχαν επαναχρησιμοποιηθεί για άλλους λόγους και είχαν χάσει το θρησκευτικό τους χαρακτήρα.³⁵¹ Η υπενθύμιση της ποινής του θανάτου θα συμβεί και κατά το 438 και το 451.³⁵² Επίσης με νόμο του ίδιου έτους ορίζεται η ποινή του θανάτου για αιρετικούς. Ο ιουδαϊσμός παρέμεινε η μόνη νόμιμη θρησκεία της Αυτοκρατορίας.³⁵³

3.5 Αυτοκράτορες και θρησκευτική πολιτική μετά τον Θεοδόσιο τον Β΄ και έως την εποχή του Ιουστινιανού

Η θρησκευτική πολιτική των αυτοκρατόρων μετά τον Θεοδόσιο τον Β΄ στρέφεται κυρίως σε εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας και η νομοθεσία δεν περιλαμβάνει τόσες διώξεις κατά των εθνικών όπως την προηγούμενη περίοδο. Τα μέτρα εναντίον τους ήταν ελάχιστα και κυρίως επαναλαμβάνονταν προηγούμενα νομοθετήματα μέχρι και την εποχή του Αυτοκράτορα της

³⁴⁷ Chuvin (2003), 114

³⁴⁸ Καμάρα (2003), 85, Brown (2008), 664

³⁴⁹ Chuvin (1990), 79 - 80

³⁵⁰ Καμάρα (2003), 89, Chuvin (2003), 114

³⁵¹ Chuvin (1990), 80

³⁵² Chuvin (2003), 114

³⁵³ Ellerbe (1996), 29

Ανατολής (457 - 474)³⁵⁴ Λέοντα του Α΄.³⁵⁵ Στο μισό του 5^{ου} πλέον αιώνα διατηρούνταν πολλοί νόμοι σχετικοί με τους εθνικούς, αν και οι Αυτοκράτορες πλέον θεωρούσαν ότι το ζήτημα είχε ήδη λυθεί.³⁵⁶

Θα αναφερθεί επιφανειακά η θρησκευτική πολιτική αυτών των Αυτοκρατόρων μέχρι και την εποχή του Ιουστινιανού, καθώς η θρησκευτική τους πολιτική περιορίζεται σε εσωτερικά χριστιανικά ζητήματα, ενώ θα γίνουν βεβαίως αναφορές για οποιαδήποτε μέτρα ελήφθησαν κατά των παγανιστών.

Για τη θρησκευτική πολιτική του Ιουστινιανού θα γίνει ξεχωριστή αναφορά, καθώς συνδέεται με την πλήρη εξόντωση των εθνικών κατά την περίοδο της βασιλείας του οποίου υπήρξε πλήρης απώλεια ελευθερίας συνείδησης. Μέχρι και την εποχή του τα μέτρα δεν επέτρεπαν ούτε μια επίφαση ελευθερίας, που βέβαια δεν είχε τρόπο να εκδηλωθεί, αλλά τουλάχιστον ο υποχρεωτικός προσηλυτισμός δεν είχε ακόμα γίνει εξαναγκαστικός.³⁵⁷

Μαρκιανός

Το 450, στην Ανατολή, ανέρχεται στον αυτοκρατορικό θρόνο ο συγκλητικός Μαρκιανός, μετά το γάμο του με την Πουλχερία. Κατά τη διάρκεια της σύντομης βασιλείας του δεν προέβη σε εκτεταμένη έκδοση νόμων θρησκευτικής πολιτικής που να στρέφονται κατά των ειδωλολατρών. Ένας νόμος του 451 που σώζεται στον Ιουστινιάνειο Κώδικα απειλεί με δήμευση περιουσίας όποιον επισκέπτεται ιερά (τα οποία είχαν ούτως ή άλλως κλείσει όπως αναφέρει), όποιον τελεί θυσίες ή οποιοδήποτε άλλο έθιμο που σχετίζεται με τις παραδοσιακές λατρείες. Επίσης απειλεί με βαριά πρόστιμα τους διοικητές και την ακολουθία τους αν συμμετάσχουν σε οποιοδήποτε πατροπαράδοτο έθιμο ή θυσία που έχει απαγορευτεί. Σημαντικό ρόλο έπαιξε στην ενίσχυση της Εκκλησίας και στην επαναφορά της αρμονίας στους κόλπους της καθώς το 451 συνεκάλεσε τη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Χαλκηδόνα. Το έργο της Συνόδου ήταν να καταδικάσει τον

³⁵⁴ Lee (2018), 893

³⁵⁵ Κατωπόδη (2010), 85 - 93

³⁵⁶ Chuvin (2003), 99

³⁵⁷ Chuvin (2003), 91

μονοφυσιτισμό και να ορίσει πλέον το ορθόδοξο δόγμα. Ο μονοφυσιτισμός είχε ευρεία αποδοχή στις περιοχές της Συρίας, Παλαιστίνης και Αιγύπτου όπου εκεί ξέσπασαν μεγάλες αναταραχές από επισκόπους και λαό και χρειάστηκε σε πολλές περιπτώσεις η επέμβαση του στρατού. Το 453 εκδόθηκε διάταγμα από τον Αυτοκράτορα με το οποίο προειδοποιούνται οι μονοφυσίτες επίσκοποι να απομακρυνθούν από τις θέσεις τους και απειλούνται με τη θανατική ποινή αν δεν συνειστούν.³⁵⁸ Χαρακτηριστική είναι η κατάσταση που επικρατούσε στις ανατολικές επαρχίες και περιγράφεται από τον αυτοκράτορα, όπου στρέφεται κατά μοναχών και άλλων ομάδων, οι οποίοι έχουν πάρει τα όπλα και στρέφονται κατά κατοίκων των επαρχιών, προκαλώντας καταστροφή και σφαγές.³⁵⁹

Λέων ο Α΄

Το 457, μετά το θάνατο του Μαρκιανού, ο Λέων ο Α΄ ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που στέφθηκε από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ήταν ο ορθόδοξος στο θρήσκευμα και στράφηκε αποφασιστικά εναντίον των μονοφυσιτών και των εναπομεινάντων αρειανιστών. Την εποχή του και μετά τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας, οι συγκρούσεις μεταξύ ορθοδόξων και μονοφυσιτών ήταν οξύτερες στις ανατολικές επαρχίες. Ο Λέων έλαβε το προσωνύμιο *μακέλλης* (ενν. σφαγέας) για την πολιτική του κατά των αιρέσεων.³⁶⁰ Στη θρησκευτική του πολιτική διασώζεται ένας νόμος με τον οποίο απαγορεύεται ως δημόσιο έγκλημα οποιαδήποτε ειδωλολατρική συνήθεια. Σε οποιονδήποτε ιδιωτικό χώρο, οικεία ή κτήμα, ανακαλυφθεί πως κάποιος τελεί κάποια ειδωλολατρική συνήθεια, ο χώρος θα προσαρτηθεί στο δημόσιο ταμείο και αν τυχόν ο ιδιοκτήτης του χώρου είναι δημόσιος αξιωματούχος, τού ορίζεται η τιμωρία του βασανισμού με μεταλλικά όργανα και έπειτα η εξορία του. Ο νόμος αυτός εκδίδεται από κοινού με τον αυτοκράτορα Ανθέμιο της Δύσης.³⁶¹ Αν και ο νόμος στρεφόταν εναντίον προσωπικών πράξεων και πεποιθήσεων, αποτελούσε έναν περαιτέρω περιορισμό στις συνήθειες των ειδωλολατρών και φανερώνει επίσης

³⁵⁸ Καμάρα (2003), 149 – 151, Κατωπόδη (2010), 84 - 87

³⁵⁹ Freeman (2009), 165

³⁶⁰ Κατωπόδη (2010), 88, 90

³⁶¹ Καμάρα (2003), 151

πως εκείνες οι δραστηριότητες ακόμα συνεχίζονταν.³⁶² Μοναδική του εξαίρεση ήταν η συμμαχία του με τους Ισαύρους της Φρυγίας, Κιλικίας, Πισιδίας και Λυκαονίας και με τον φύλαρχό τους Ζήνωνα. Οι Ισαυροί ήταν ακόμα εθνικοί εκείνο το διάστημα αλλά η συμμαχία του αυτοκράτορα μαζί τους έγινε για πολιτικούς λόγους με σκοπό να περιοριστεί η δύναμη των Γερμανών μισθοφόρων.³⁶³

Ζήνων ο Ίσαυρος

Από το έτος 476 και στο εξής αναφερόμαστε πλέον μόνο στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας καθώς εκείνη τη χρονιά καταλύθηκε το δυτικό τμήμα και εξαφανίστηκε κάθε σύνδεση της παλαιάς έδρας της Ρώμης με την Κωνσταντινούπολη.³⁶⁴ Γενικά το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας κατά τον 5^ο αιώνα γνώρισε μια μαζική και πρωτοφανή καταστροφή και αφανισμό πόλεων αφότου φυλές βαρβάρων είχαν καταλύσει την αυτοκρατορία περνώντας το Ρήνο. Οι καταστροφές αυτές οδήγησαν σε μια εφήμερη αναβίωση του παγανισμού σε διάφορες περιοχές.³⁶⁵

Μετά το θάνατο του Λέοντα του Α΄, στον αυτοκρατορικό θρόνο της Ανατολής έγινε Αυτοκράτορας ο Ίσαυρος Ζήνωνας. Αυτός κυβέρνησε ουσιαστικά το ανατολικό τμήμα μέχρι το έτος 491, με ένα μικρό διάλειμμα περίπου ενός χρόνου λόγω πολιτικών αναταραχών.³⁶⁶ Στη θρησκευτική του πολιτική και για να επέλθει συμφιλίωση μεταξύ των αντιμαχόμενων αντιπάλων οπαδών των χριστιανικών δογμάτων, ο Ζήνων εξέδωσε το 482 το Ενωτικό διάταγμα, σε συνεργασία με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ακάκιο (ιεράτευσε κατά τα έτη 472 - 489), με σκοπό να συμφιλιώσει τους ορθοδόξους με τους μονοφυσίτες. Το διάταγμα αυτό εν τέλει δεν πέτυχε τους σκοπούς του παρότι εκδόθηκε για τη συμφιλίωση.³⁶⁷ Αρκετοί μετριοπαθείς ορθόδοξοι, υποστηρικτές της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου αποδέχθηκαν το διάταγμα και την πνευματική κοινωνία με τους μονοφυσίτες ενώ άλλοι, περισσότερο ζηλωτές, αρνήθηκαν να

³⁶² Jones (2014), 28

³⁶³ Κατωπόδη (2010), 88

³⁶⁴ Κατωπόδη (2010), 91

³⁶⁵ Chuvin (2003), 106

³⁶⁶ Κατωπόδη, (2010), 91 - 92

³⁶⁷ Κατωπόδη (2010), 93 - 94

συμβιβαστούν. Από την άλλη, οι μονοφυσίτες δεν ήταν ικανοποιημένοι καθώς προσδοκούσαν να ακυρωθούν οι αποφάσεις της συνόδου.³⁶⁸ Ο Αυτοκράτορας ήταν υπέρμαχος των αποφάσεων της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου αλλά έκρινε τη λήψη του διατάγματος του Ενωτικού ως αναγκαία για αποδυναμωθούν οι θεολογικές αντιπαραθέσεις που είχαν προκύψει μεταξύ μονοφυσιτών και ορθοδόξων ως προς τις αποφάσεις της συνόδου. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ακάκιος συμφώνησε να υπογράψει το σχετικό διάταγμα ως μια απόπειρα εξεύρεσης μιας συμβιβαστικής λύσης η οποία θα είχε αποτέλεσμα μόνο με την αυστηρή εφαρμογή απαγόρευσης κάθε συζήτησης περί του ζητήματος της φύσης του Χριστού. Η βάση του διατάγματος θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις δυο αντιμαχόμενες πλευρές μόνο με τη σύμφωνη γνώμη όλων των εκπροσώπων τους. Οι Πατριάρχες Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας δε συμφώνησαν να υπογράψουν το διάταγμα και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επέμβαση του αυτοκράτορα προκειμένου να τοποθετηθούν στις έδρες σύμφωνοι με το διάταγμα Πατριάρχες, γεγονός που αποτελεί αυθαίρετη επέμβαση. Μέσα σε ένα κλίμα καθαιρέσεων και επανατοποθετήσεων αρνήθηκε την υπογραφή ο πάπας Φήλιξ της Ρώμης, καθαιρώντας τον Ακάκιο. Αυτό δημιουργούσε οξύ πρόβλημα καθώς για σοβαρά θέματα πίστεως χρειαζόταν η σύμφωνη γνώμη και των πέντε πατριαρχικών θρόνων. Στη συνέχεια ο Ακάκιος διέγραψε τον Φήλικα από τα Δίπτυχα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, προκαλώντας το λεγόμενο ακακιανό σχίσμα μεταξύ Ρώμης και των τεσσάρων ανατολικών πατριαρχείων.³⁶⁹

Αναστάσιος ο Α΄

Τον Ζήνωνα στον αυτοκρατορικό θρόνο ακολούθησε ένας αξιωματούχος της αυτοκρατορικής γραμματείας, ο Αναστάσιος ο Α΄ ο οποίος αναγορεύτηκε Αυτοκράτορας το 491 από τη χήρα του Ζήνωνα Αριάδνη, την οποία και νυμφεύθηκε. Ο Αναστάσιος φαίνεται πως διακατεχόταν από αμφισβητούμενα ορθόδοξα αισθήματα κλίνοντας μάλλον στο μονοφυσιτισμό και για αυτόν τον λόγο ο Πατριάρχης της Κωνσταντινουπόλεως δέχτηκε να τον στέψει μόνο αν ο Αυτοκράτορας

³⁶⁸ Χατζηαντωνίου (2009), 41

³⁶⁹ Φειδάς (1994), 664 - 666

έδινε γραπτή υπόσχεση πως δεν θα προσπαθήσει να ανατρέψει το ορθόδοξο δόγμα, όπως και συνέβη.³⁷⁰

Σχετικά με τη θρησκευτική πολιτική του Αναστασίου και τα κίνητρά της, οι σύγχρονοι μελετητές διχάζονται καθώς υπάρχουν αντικρουόμενες μαρτυρίες στις πηγές. Κάποιοι υποστηρίζουν πως ο Αναστάσιος μάλλον ήταν υποστηρικτής του μονοφυσιτικού δόγματος και επιχείρησε να αναγνωριστεί ως ορθόδοξο από την ανατολική Εκκλησία, ενώ άλλοι πως ο στόχος του Αυτοκράτορα ήταν να επιφέρει μέσα από το θρησκευτικό του πρόγραμμα την ενότητα και την ειρήνη, τουλάχιστον μεταξύ των ανατολικών πατριαρχείων. Φαίνεται πως ο Αναστάσιος πάντως ακολούθησε ανά διαστήματα φιλομονοφυσιτική πολιτική όχι τόσο για τα αισθήματά του όσο για το ότι πίστευε πως αυτό υπαγόρευε το συμφέρον του κράτους.³⁷¹ Γενικά καλείτο να αντιμετωπίσει τα δογματικά και εκκλησιαστικά ζητήματα που το διάταγμα Ενωτικόν του προκατόχου του είχε επιφέρει. Οι διαφορές όχι μόνο δεν είχαν επιλυθεί αλλά οι έριδες είχαν οξυνθεί, ειδικά στις ανατολικές επαρχίες, όπου συγκρούονταν μονοφυσιτικές και ορθόδοξες ομάδες φανατικών μοναχών.³⁷² Η στάση του στα εσωτερικά ζητήματα της χριστιανικής εκκλησίας δεν ήταν σταθερή έχοντας πολλές διακυμάνσεις κατά τη διάρκεια της 27χρονης βασιλείας του. Η πρώτη περίοδος, μεταξύ 491 και 506 της βασιλείας του χαρακτηρίζεται από μια ουδέτερη στάση και μια προσπάθεια αποδοχής του διατάγματος του Ενωτικού του Ζήνωνα. Μια δεύτερη περίοδος μεταξύ 507 και 514 χαρακτηρίζεται από την αποκάλυπτη υποστήριξή του στους μονοφυσίτες, μια εποχή που ήλθε σε επαφή με τους σημαντικότερους πνευματικούς ηγέτες του μονοφυσιτικού δόγματος. Τέλος, μεταξύ 515 και 518, η θρησκευτική πολιτική του Αυτοκράτορα απέναντι στα εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας επιστρέφει στην ουδετερότητα.³⁷³ Η στάση του Αναστασίου απέναντι στα θρησκευτικά και εκκλησιαστικά ζητήματα είχε επιπτώσεις στους μεταγενέστερους. Η μονοφυσιτική παράταξη εδραιώθηκε στις ανατολικές επαρχίες και οι πνευματικοί ηγέτες της απέκτησαν ισχυρή φωνή. Η ελευθερία κινήσεων που χάρισε ο Αυτοκράτορας στους μονοφυσίτες οδήγησε σε βίαιες πολλές φορές διώξεις κατά των ορθοδόξων και αυτό οδήγησε σε αντεκδικήσεις τις επόμενες δεκαετίες όταν στο θρόνο αναρριχήθηκαν ορθόδοξοι αυτοκράτορες. Επίσης η στάση

³⁷⁰ Χατζηαντωνίου (2009), 1, 3 – 4, 5

³⁷¹ Χατζηαντωνίου (2009), 11 - 12

³⁷² Χατζηαντωνίου (2009), 42, 45 - 46

³⁷³ Χατζηαντωνίου(2009), 167 - 168

του είχε και επιπτώσεις στη μελλοντική πορεία των σχέσεων μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας.³⁷⁴

Η θρησκευτική πολιτική του Αυτοκράτορα μπορεί να συνδέεται καθαρά με εσωτερικά δογματικά και εκκλησιαστικά ζητήματα της χριστιανικής εκκλησίας, παρόλα αυτά, ένας νόμος του Αναστασίου το 505 απευθυνόταν στους εθνικούς, αποκλείοντάς τους από τα δημοτικά αξιώματα.³⁷⁵

Ιουστίνος ο Α΄

Το έτος 518 αναγορεύτηκε Αυτοκράτορας από το στρατό και τη σύγκλητο ο αξιωματικός της αυτοκρατορικής φρουράς Ιουστίνος στα 70 του χρόνια. Λόγω του ότι ήταν μεγάλος σε ηλικία και αμαθής, την ουσιαστική διακυβέρνηση του κράτους φαίνεται πως την είχε ο ανεπιός του Ιουστινιανός, ο μετέπειτα αυτοκράτορας.

Επί εποχής του Ιουστίνου, η βασική θρησκευτική πολιτική σχετιζόταν με την αντιμετώπιση του Ακακιανού σχίσματος (από εποχής Ζήνωνα). Σε αυτό το θέμα πρωτοστάτησε ο Ιουστινιανός. Η άρση του Ακακιανού σχίσματος έγινε με την αποδοχή του πρωτείου του πάπα Ορμίσδα. οι πατριάρχες που είχαν υπογράψει το *Ενωτικόν* διάταγμα διαγράφηκαν από τα δίπτυχα της εκκλησίας. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης αναγνώρισε τον αποστολικό θρόνο της Ρώμης, αποδεχόμενος και τις αποφάσεις των τεσσάρων πρώτων οικουμενικών συνόδων.³⁷⁶ Η αποκατάσταση της κοινωνίας μεταξύ Ρώμης, Κωνσταντινουπόλεως, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων πάνω στις βάσεις της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου διευκόλυνε την αποκατάσταση των πατριαρχικών θρόνων Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως που είχαν διακοπεί από το 484. Οι Ιουστίνος και Ιουστινιανός είχαν καταλάβει πως ο παραμερισμός των αποφάσεων της συνόδου απειλούσε την

³⁷⁴ Χατζηαντωνίου (2009), 214 - 218

³⁷⁵ Κατωπόδη (2010), 95

³⁷⁶ Κατωπόδη (2010), 97 - 98

ενότητα της εκκλησίας και πως οι παλινδρομήσεις της θρησκευτικής πολιτικής του Αναστασίου του Α΄ πάνω σε αυτό το ζήτημα είχαν περισσότερο οξύνει τα προβλήματα.³⁷⁷

Η άρση του σχίσματος είχε ως αποτέλεσμα διωγμούς εναντίον των μονοφυσιτών, που καταδικάστηκαν μέσα από τρεις τοπικές συνόδους, όπως επίσης και τα απομεινάρια των αρειανιστών. Οι Αιγύπτιοι Μονοφυσίτες αποσχίστηκαν από το κράτος.³⁷⁸ Η επιβολή των αποφάσεων της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου είχε ως αποτέλεσμα την απόσχιση των μονοφυσιτών. Στην Αίγυπτο, την Αρμενία, τη Συρία και τη Μεσοποταμία κατέφυγαν όλοι οι αντιχαλκηδόνιοι.³⁷⁹ Επί εποχής Ιουστίνου αλλά με πρωτοβουλία Ιουστινιανού, το 524 θεσπίστηκε νόμος που όριζε πως όποιοι χριστιανοί δεν ασπάζονταν το ορθόδοξο δόγμα θα υποχρεώνονταν να αφήσουν το επάγγελμά τους και οι εκκλησίες τους θα παραχωρούνταν στους ορθοδόξους. Ο Ιουστίνος πέθανε το 527 αφήνοντας διάδοχό του τον Ιουστινιανό.³⁸⁰

3.6 Η θρησκευτική πολιτική του Ιουστινιανού

Ο 6^{ος} αιώνας αποτελούσε μια περίοδο έντονης θρησκευτικής διαμάχης στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Μπορεί οι θρησκευτικές έριδες να μην ήταν τόσο οξυμένες όσο κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, ακόμα όμως απειλούσαν την εσωτερική ειρήνη στην Αυτοκρατορία. Αυτή η κατάσταση οφειλόταν στην ύπαρξη ποικίλων αλληλοσυγκρουόμενων θρησκευτικών τάσεων που αντιπροσώπευαν τη νοοτροπία και τα ενδιαφέροντα του πολυεθνικού μωσαϊκού των κατοίκων της.³⁸¹

Υπήρχαν ακόμα περισσότερα από 30 χριστιανικά δόγματα και, εκτός αυτών, η εθνική θρησκεία διατηρούσε ακόμα μια εξέχουσα θέση.³⁸² Είναι γεγονός πως η πατερική γραμματεία περιορίζεται στους πέντε πρώτους αιώνες σε ότι αφορά τα λεχθέντα της για τα είδωλα καθώς από τον πέμπτο

³⁷⁷ Φειδάς (1993), 674 - 675

³⁷⁸ Κατωπόδη (2010), 99

³⁷⁹ Φειδάς (1993), 678

³⁸⁰ Κατωπόδη (2010), 99 - 100

³⁸¹ Constantelos (1964), 372

³⁸² Constantelos (1964), 372

αιώνα και μετά παύουν οι αναφορές. Υπάρχει η άποψη πως συναντάται σαφώς μια παρακμή των φιλοσοφικών σχολών, οι οποίες βέβαια ακόμα υπάρχουν στις μεγάλες πόλεις. Ο νεοπλατωνισμός διατηρήθηκε και καθόλη τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα προσπαθώντας να περισώσει την καταρρέουσα ειδωλολατρία περισσότερο μάλλον από το να περισώσει την ελληνική σκέψη.³⁸³ Είναι γεγονός πως από την περίοδο της βασιλείας του Ιουλιανού και έπειτα, η παραδοσιακή θρησκεία δεν θα επέστρεφε ποτέ στη θέση της ως θρησκεία του κράτους. Παρόλα αυτά και παρά το κατώτερο κύρος της μέσα σε μια χριστιανική αυτοκρατορία, εξακολουθούσε μέσα στον 6^ο αιώνα να διατηρεί τις εκφάνσεις της λατρείας της, είτε με την παραδοσιακή ελληνο-ρωμαϊκή είτε με οποιαδήποτε άλλη μορφή πρακτικής της, σε πολλές περιοχές και πόλεις της Αυτοκρατορίας. Πνευματικά κέντρα της ειδωλολατρίας συναντούμε την περίοδο αυτή σε πολλές μεγάλες πόλεις όπως στη Γάζα, την Αλεξάνδρεια, την Αθήνα και αλλού. Ο παγανισμός αυτή την περίοδο συνίσταται στο παραδοσιακό ελληνικό και ρωμαϊκό πάνθεον και σε αυτό διάφορων βαρβαρικών φύλων, όπως λατρευτών ουρανίων θεοτήτων και του Ήλιου.³⁸⁴

Ο ελληνικός παγανισμός, συγκεκριμένα, δεν είχε τόσο έντονα εκδιωχθεί και διατηρούσε ακόμα μια αξιόλογη θέση μέσα στη βυζαντινή κοινωνία. Το κέντρο του αποτελούσε η πόλη των Αθηνών, διατηρώντας ακόμα πνευματικά ιδρύματα με μαθητές, δασκάλους, διάφορους μορφωμένους και ακολούθους της εθνικής θρησκείας. Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν πολλοί διανοούμενοι, στη Μ. Ασία διατηρείτο ακόμα η λατρεία αλλά και στην περιοχή της Αντιόχειας και της Αιγύπτου.³⁸⁵ Εστίες παγανιστών διαφορετικής πρακτικής και πεποιθήσεων, εκτός ελληνορωμαϊκής παράδοσης, επίσης διατηρούνταν σε διάφορα τοπικά φύλα και λαούς, σε περιοχές όπως η Β. Αφρική, η Μ. Ασία, η Παλαιστίνη.³⁸⁶

Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα όμως, το μόνο πεδίο που απέμενε στους εθνικούς και στο οποίο θα μπορούσαν να έχουν κάποια δύναμη και λόγο ήταν αυτό των ελεύθερων επαγγελματιών και της διδασκαλίας, αν και δεν ήταν τόσο εύκολο να αποκτήσει κάποιος επιρροή χωρίς κόστος. Εκτός αυτού βέβαια, υπήρχε χώρος στην ιδιωτική ζωή για τον παγανισμό και ήταν μια καθαρά προσωπική υπόθεση.³⁸⁷

³⁸³ Ζήσης (2004)

³⁸⁴ Constantelos (1964), 372

³⁸⁵ Constantelos (1964), 374 - 376

³⁸⁶ Constantelos (1964), 374 - 377

³⁸⁷ Chuvin (2003), 125

Το 527 ανέλαβε τον αυτοκρατορικό θρόνο της Ανατολής ο Ιουστινιανός, ο μεγαλύτερος αυτοκράτορας της εποχής της Ύστερης Αρχαιότητας, κυβερνώντας με την αποφασιστική σύζυγό του Θεοδώρα. Ο Ιουστινιανός προσπάθησε να δώσει λύσεις στη θρησκευτική διαμάχη της εποχής του που τάραζε την Αυτοκρατορία, πιστεύοντας και αυτός, όπως οι προκάτοχοί του, στη θρησκευτική ενότητα υπό την αιγίδα ενός αυτοκράτορα διορισμένο από τον Θεό. Η ενότητα στα θρησκευτικά ζητήματα ταλανιζόταν εκείνη την εποχή κυρίως από τη διαμάχη γύρω από τις αποφάσεις της Συνόδου της Χαλκηδόνας, της οποίας υποστηρικτής ήταν και ο ίδιος ο Αυτοκράτορας.³⁸⁸ Η θρησκευτική πολιτική του Ιουστινιανού ήταν σημαντική όσον αφορά στην επιβολή και ανόρθωση του ορθοδόξου δόγματος και στη διάδοση του χριστιανισμού στους βαρβαρικούς λαούς. Έργο – σταθμός υπήρξε σαφώς και η ανοικοδόμηση του ναού της Αγίας του Θεού Σοφίας που αποτελούσε το πιο λαμπρό και μεγαλοπρεπέστατο σύμβολο της χριστιανοσύνης.³⁸⁹

Η προσπάθειά του Ιουστινιανού για την ενότητα της εκκλησίας διακρίνεται από δύο φάσεις. Αρχικά καταδίωξε τους Εβραίους, τους μανιχαίους και τους Σαμαρείτες. Απέναντι στον μονοφυσιτισμό ήταν στην αρχή διαλλακτικός, ίσως λόγω των μονοφυσιτικών τάσεων της συζύγου του Θεοδώρας.³⁹⁰ Οι πρώτες του ενέργειες στόχευαν στο να εντάξει στο δόγμα της Χαλκηδόνας τους αδιάλλακτους Χριστιανούς της Συρίας και της Αιγύπτου αλλά, όπως και οι προκάτοχοί του, απέτυχε παταγωδώς. Μετά από αποτυχημένες προσπάθειες που θα έφερναν λύση μεταξύ των αντιμαχόμενων χριστιανικών παρατάξεων, το 553 συνεκάλεσε την Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολεως, που πραγματοποιήθηκε στο "σεκρετάριον" του ναού της Αγίας Σοφίας.³⁹¹ Τη σύγκληση της συνόδου είχαν προηγηθεί διωγμοί από το 536 και έπειτα κατά μονοφυσιτών στις ανατολικές επαρχίες του κράτους.³⁹² Στη Σύνοδο συμμετείχαν και τα πέντε πατριαρχεία, Ρώμης, Κωνσταντινούπολεως, Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας και ήταν η πρώτη φορά που σύνοδος συγκροτήθηκε και λειτούργησε με κριτήριο τους πέντε πατριαρχικούς θρόνους, παρά την πρόταση του Πατριάρχη Ρώμης Βιργιλίου να εκπροσωπηθεί η εκκλησία κατά μητροπολιτικές επαρχίες.³⁹³ Η Σύνοδος μεν απέτυχε στο να επιφέρει ειρήνη μεταξύ των χριστιανών και οι αποφάσεις της δεν ικανοποίησαν τις ενωτικές βλέψεις του Ιουστινιανού αλλά κατοχυρώθηκε η

³⁸⁸ Freeman (2009), 165 - 166

³⁸⁹ Κατωπόδη (2010), 100

³⁹⁰ Κατωπόδη (2010), 111

³⁹¹ Φειδάς (1993), 708 – 715, Freeman (2009), 167

³⁹² Κατωπόδη (2010), 112

³⁹³ Φειδάς (1993), 715

πίστη της Εκκλησίας.³⁹⁴ Όλες οι προηγούμενες σύνοδοι, της Νικαίας, Κωνσταντινουπόλεως, Εφέσου, Χαλκηδόνας, οι αποφάσεις των οποίων δεν ήταν πάντα αντιπροσωπευτικές του συνόλου των χριστιανών, πλέον με την Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο απέκτησαν ειδικό κύρος και θεωρήθηκαν οικουμενικές, αντιπροσωπεύοντας το σύνολο της Εκκλησίας.³⁹⁵ Όσοι χριστιανοί δεν αποδέχθηκαν τις αποφάσεις της Συνόδου, οι μονοφυσίτες στην Ανατολή και οι αρειανιστές Γότθοι στη Δύση, θεωρήθηκαν εκτός νόμου, όπως παγανιστές και Εβραίοι.³⁹⁶ Σε απάντηση των αποφάσεων της Συνόδου, οι αντι-χαλκηδονιακοί αντέδρασαν και το αποτέλεσμα ήταν να αποσχισθούν τελείως οι Χριστιανοί μονοφυσίτες της Αιγύπτου, δημιουργώντας την Κοπτική Εκκλησία, όπως και οι μονοφυσίτες Χριστιανοί της Συρίας, δημιουργώντας την Εκκλησία των Ιακωβιτών, χρησιμοποιώντας αντίστοιχα την κοπτική και τη συριακή γλώσσα.³⁹⁷ Το ζήτημα των μονοφυσιτών δεν ήταν καθαρά θρησκευτικό αλλά επίσης εκκλησιαστικό και πολιτικό και η οπτική της Κωνσταντινουπόλεως δεν απέδιδε στα ζητήματα της Ανατολής τις απαιτούμενες πολιτικές τους διαστάσεις, ενώ περιορισμένη στην τακτική των ημιμέτρων και των διώξεων πολλαπλασίαζε και δεν επέλυε τα προβλήματα.³⁹⁸

Ο ορισμός του χριστιανικού ορθόδοξου δόγματος πλέον ενσωματώθηκε στη νομοθεσία και η ορθοδοξία υποστηρίχθηκε τόσο από εκκλησιαστικούς όσο και από πολιτικούς νόμους. Οι αιρετικοί καταδικάστηκαν από το κράτος.³⁹⁹ Την περίοδο εκείνη απώλεσαν συνολικά τα κληρονομικά και μεταβιβαστικά τους δικαιώματα.⁴⁰⁰ Ο Ιουστινιανός ακολούθησε τους νόμους του Θεοδοσίου και τους οδήγησε στον τελικό τους στόχο, αυτόν που απαιτούσε τη δημιουργία μιας αυτοκρατορίας υπό μια συγκεκριμένη χριστιανική πίστη.⁴⁰¹ Εκείνο που ενδιέφερε πρωτίστως τον Ιουστινιανό ήταν η δημιουργία μιας ενιαίας χριστιανικής αυτοκρατορίας και η εδραίωση του χριστιανισμού για αυτό και καταδίωξε τους αιρετικούς και τους οπαδούς της παραδοσιακής θρησκείας.⁴⁰²

³⁹⁴ Φειδάς (1993), 723, Freeman (2009), 167

³⁹⁵ Freeman (2009), 167

³⁹⁶ Freeman (2009), 167 - 168

³⁹⁷ Freeman (2009), 167, Φειδάς (1993), 724

³⁹⁸ Φειδάς (1993), 725

³⁹⁹ Freeman (2009), 167

⁴⁰⁰ Κατωπόδη (2010), 105

⁴⁰¹ Freeman (2009), 168

⁴⁰² Κατωπόδη (2010), 105

Οι περίφημοι νομικοί κώδικες που εκδόθηκαν στην εποχή του, μεταξύ του 529 και 534, αποτελούσαν επανακωδικοποίηση των νόμων του Θεοδοσιανού Κώδικα και συγκέντρωσαν το ρωμαϊκό δίκαιο χιλίων περίπου ετών. Εκδόθηκαν στο όνομα του Ιησού Χριστού και του ιδίου του αυτοκράτορα.⁴⁰³ Ο ελληνικός παγανισμός της εποχής του Ιουστινιανού διατηρείτο ακόμα ζωντανός αν και θεωρείτο επισήμως κάτι εκτός της "αληθινής πίστης". Τα πρώτα νομοθετικά διατάγματα του αυτοκράτορα στόχευαν σε ακαδημίες, σχολές και δασκάλους, όχι λόγω της κλασσικής παιδείας που διδασκόταν, αλλά λόγω του ότι η ειδωλολατρία παρέμενε ζωντανή μέσω αυτών των φορέων.⁴⁰⁴ Τα νομοθετικά αυτά μέτρα είχαν ως αποτέλεσμα και το κλείσιμο της φιλοσοφικής σχολής των Αθηνών το 529,⁴⁰⁵ χωρίς όμως από ότι φαίνεται να υπάρχει συγκεκριμένο διάταγμα για το κλείσιμο της σχολής. Η σχολή αποτελούσε κέντρο της παραδοσιακής θρησκείας στην εποχή του αλλά το ότι αποδίδεται το κλείσιμό της σε συγκεκριμένο διάταγμα του Ιουστινιανού αποτελεί παρερμηνεία των όσων αναφέρει ο χρονικογράφος Μαλάλας αλλά και ένα ανώνυμο χρονικό, αναφερόμενα και τα δυο σε απαγόρευση διδασκαλίας της φιλοσοφίας και αστρονομίας. Οι πραγματικοί λόγοι για τους οποίους έκλεισε η σχολή ήταν η διακοπή της επιχορήγησης των δασκάλων και της λειτουργίας της σχολής συνολικά από τον αυτοκράτορα. Έκτοτε και παρά την ερήμωση της ακαδημίας, οι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι μπορούσαν να επιδίδονται στο γραπτό λόγο και πολλοί εθνικοί παρέμειναν στις υψηλές βαθμίδες του κράτους, ενώ πολλοί από αυτούς ενεπλάκησαν σε δίκες της εποχής με την κατηγορία της ειδωλολατρίας.⁴⁰⁶

Ήδη από το 527 είχαν απαγορευτεί στους ειδωλολάτρες και τους αιρετικούς να αναλαμβάνουν οποιαδήποτε θέση στο κρατικό σύστημα, να έχουν δικαίωμα εκδίκου, να γίνονται νομικοί ή καθηγητές και σε περίπτωση που κατείχαν τέτοια θέση έχαναν την άδεια ασκήσεως του επαγγέλματός τους. Η δυνατότητα ανάληψης κάποιας δημόσιας θέσης προϋπέθετε την παρουσία τριών μαρτύρων που θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν κατά πόσο ο ενδιαφερόμενος για τη θέση ήταν ορθόδοξος.⁴⁰⁷

⁴⁰³ Freeman (2008), 166, Κατωπόδη (2010), 100

⁴⁰⁴ Constantelos (1964), 375 - 376

⁴⁰⁵ Constantelos (1964), 375

⁴⁰⁶ Κατωπόδη (2010), 109 - 111

⁴⁰⁷ Κατωπόδη (2010), 105

Τα μέτρα σκληραίνουν μεταξύ 529 – 530 οπότε και ορίστηκε η υποχρεωτική βάπτισή όλων των υπηκόων,⁴⁰⁸ και μάλιστα καθιερώθηκε ο νηπιοβαπτισμός, ενώ μέχρι τότε οι χριστιανοί βαφτίζονταν σε ώριμη ηλικία, ακολουθώντας αρχικά διδάγματα και μαθαίνοντας τις αρχές της νέας θρησκείας.⁴⁰⁹ Με νόμο του το 529 (Ιουστινιάνειος Κώδικας, 1.11.10), ορίζεται η ποινή του θανάτου για οποιονδήποτε εθνικό συλλαμβανόταν να επιστρέφει στην υποστήριξη της αρχαίας θρησκείας ενώ ήδη είχε βαπτιστεί χριστιανός. Για όσους δεν είχαν ακόμα βαπτιστεί και παρέμεναν εθνικοί, οριζόταν πως έπρεπε να προσέλθουν τόσο οι ίδιοι όσο και τα μέλη της οικογένειάς τους να βαπτισθούν, ενώ σε περίπτωση που δε συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε θα έχαναν τα πολιτικά τους δικαιώματα και το δικαίωμα κατοχής περιουσίας, είτε κινητής είτε ακίνητης. Στον ίδιο νόμο απαγορεύεται ρητά και η διδασκαλία από καθηγητές που διακατέχονται ακόμα από τη *“νόσο των ανόσιων Ελλήνων”* (*Πᾶν δὲ μάθημα παρὰ τῶν νοσοῦντων τὴν τῶν ἀνοσίων Ἑλλήνων μανίαν διδάσκεισθαι κωλύομεν...*)⁴¹⁰, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται. Οι δάσκαλοι υποχρεώθηκαν να βαπτισθούν με τις οικογένειές τους, τούς αφαιρείτο το δικαίωμα ιδιοκτησίας και η δυνατότητα κρατικής οικονομικής υποστήριξης, ενώ απειλούνταν με εξορία σε περίπτωση που δεν υπάκουαν. Στον ίδιο νόμο ορίστηκε και η βάπτισή των νηπίων ώστε να εξασφαλιστεί η παραμονή στα πιστεύω της χριστιανικής θρησκείας και να διαφυλαχθεί η ενδεχόμενη επιστροφή στην ειδωλολατρία. Σε περίπτωση δε που κάποιος εθνικός είχε βαπτιστεί χριστιανός για τα προσχήματα ενώ τα παιδιά του ή η γυναίκα του εξακολουθούσαν να είναι εθνικοί, τότε οριζόταν δήμευση της περιουσίας, αποκλεισμός από τα πολιτικά δικαιώματα και επιβολή εσχάτων τιμωριών. Η νομοθεσία αυτή ίσχυε επίσης και για τους αιρετικούς μανιχαίους και βορβορίτες. Η εσχάτη των ποινών εννοείται πως εφαρμόστηκε και για την τέλεση θυσιών.⁴¹¹ Το κλείσιμο των σχολών ήταν κάτι που επιβαλλόταν εκείνη την περίοδο λόγω της συγκεκριμένης πολιτικής που ακολουθούσε ο Ιουστινιανός. Εφόσον το κράτος γινόταν ολοκληρωτικά χριστιανικό δεν ήταν δυνατόν να αποδεχόταν σχολές, συντηρούμενες είτε από αυτό είτε από ιδιώτες, οι οποίες να ασκούσαν με τις διδαχές τους πολεμική στην επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας. Ένα αρνητικό επακόλουθο του κλεισίματος των εθνικών φιλοσοφικών σχολών ήταν να επέλθει σε μεγάλο βαθμό γενική αμάθεια

⁴⁰⁸ Freeman (2008), 166

⁴⁰⁹ Αργυρού (2011), 43 - 44

⁴¹⁰ Καμάρα (2003), 158 - 160

⁴¹¹ Καμάρα (2003), 155 – 165, Κατωπόδη (2010), 106, Jones, (2014), 29

που αύξησε τις προλήψεις και δεισιδαιμονία και οδήγησε σε πνευματική πτώση, καθώς ακόμα δεν είχαν δημιουργηθεί σε ευρεία κλίμακα οι πνευματικές ρητορικές χριστιανικές σχολές.⁴¹²

Ο χρονογράφος Μαλάλας αναφέρει πως επί εποχής εκείνης της νομοθεσίας έγινε μεγάλος διωγμός κατά Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη.⁴¹³ Την αυστηρή νομοθεσία ακολούθησαν διώξεις και σε άλλες περιοχές. Στην Αίγυπτο τερματίστηκε η λατρεία των θεοτήτων Όσιρι και Ίσιδας και μεταφέρθηκαν οι ιερείς τους στην Κωνσταντινούπολη από το στρατηγό Ναρσή. Επίσης πραγματοποιήθηκε ο εκχριστιανισμός των Νοβατών και των Βλεμμύων.⁴¹⁴ Την ίδια εποχή στην Αίγυπτο, ο Ναρσής, ακολουθώντας τις εντολές του αυτοκράτορα, κατέστρεψε τον ναό του Άμμωνα Δία, κτισμένου από τον Μεγαλέξανδρο, μαζί με άλλα ιερά. Οι εθνικοί ιερείς και πολλά αγάλματα στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη.⁴¹⁵ Το 542 ορίστηκε από τον Ιουστινιανό υπεύθυνος ο Ιωάννης Εφέσου ώστε να ολοκληρώσει τον εκχριστιανισμό των περιοχών της Λυδίας, της Καρίας και της Φρυγίας όπου βάπτισε περίπου 70.000 εναπομείναντες εθνικούς, κυρίως προερχόμενους από τον αγροτικό πληθυσμό. Την ίδια περίοδο στις περιοχές αυτές κατεδαφίστηκαν αρχαίοι εναπομείναντες ναοί, κτίστηκαν 12 μοναστήρια και 98 χριστιανικοί ναοί. Ο Ιωάννης Εφέσου διαπίστωσε το 546 πως ακόμα στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν πολλοί, κυρίως υψηλά ιστάμενοι αξιωματούχοι, που ήταν εθνικοί και διατηρούσαν κρυφή τη θρησκευτική τους ταυτότητα και έλαβε μέτρα πραγματοποιώντας εκ νέου διώξεις. Το έτος 559 ξέσπασαν νέες διώξεις κατά εθνικών στην Πόλη συνοδευόμενος από κάψιμο βιβλίων και καταστροφή των ειδώλων που λάτρευαν.⁴¹⁶

Η περίοδος του Ιουστινιανού μπορεί να θεωρηθεί μια χρονική καμπή για την επιβολή της νομοθεσίας στα πλαίσια της θρησκευτικής πολιτικής για τον εκχριστιανισμό. Μέχρι και την περίοδο του Ιουστινιανού δεν υπάρχουν στοιχεία πως οι αυτοκράτορες χρησιμοποιούσαν τους νόμους για να εξαναγκάσουν ολοκληρωτικά τους ειδωλολάτρες σε μεταστροφή.⁴¹⁷ Επί εποχής Ιουστινιανού εστάλησαν χριστιανοί ιεραπόστολοι σε πολλές περιοχές ώστε να ολοκληρώσουν τη μεταστροφή από την αρχαία θρησκεία και οι διώξεις κατά των ειδωλολατρών έλαβαν χώρα καθ' όλη τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα. Η περίοδος αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως η εποχή θανάτου του

⁴¹² Κυριακού (1897), 248 - 249

⁴¹³ Μαλάλας, XVIII., 3 – 11, 449

⁴¹⁴ Κατωπόδη (2010), 106

⁴¹⁵ Constantelos (1964), 376

⁴¹⁶ Κατωπόδη (2010), 106 - 107

⁴¹⁷ Jones (2014), 29

ελληνικού παγανισμού στη βυζαντινή επικράτεια.⁴¹⁸ Ο Ιουστινιανός μπορεί να θεωρηθεί ως ο μόνος αυτοκράτορας μετά τον Θεοδοσίον τον Α΄, του οποίου η πίστη επηρέασε τόσο πολύ τις σχέσεις του με τους εθνικούς της αυτοκρατορίας. Μετά τον Ιουστινιανό, το μοναδικό συμβάν κατά εθνικών που διασώζεται, είναι επί εποχής αυτοκράτορα Τιβέριου του Β΄ το 579, όπου στην περιοχή της Ηλιούπολης έλαβαν χώρα αντιπαγανιστικές ανακρίσεις και εκκαθαρίσεις, κυρίως κατά ατόμων υψηλών τάξεων.⁴¹⁹

Ο κύριος σκοπός του Ιουστινιανού μέσα από τη θρησκευτική του πολιτική ήταν η δημιουργία μιας χριστιανικής οικουμενικής αυτοκρατορίας υπό τη μοναρχία.⁴²⁰ Η θρησκευτική του θέση εκφραζόταν από το τρίπτυχο "μία αυτοκρατορία, μια πίστη, μια εκκλησία". Αναμφίβολα η θρησκεία έπαιξε βασικό ρόλο στην αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα. Αν και οι διάδοχοι του Ιουστινιανού κατά την περίοδο εκείνη παρουσίασαν μια κάποια ανεκτικότητα απέναντι στα θρησκευτικά ζητήματα, ο Ιουστινιανός αποτέλεσε την ενσάρκωση της ενοποίησης που αφορούσε στο θρησκευτικό τομέα.⁴²¹ Στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας ειδικά, η προηγούμενη κατάσταση που το χριστιανικό δόγμα επιβλήθηκε από το κράτος με την υποστήριξη της εκκλησίας, έφθασε το αποκορύφωμά του με το θεοκρατικό κράτος του Ιουστινιανού.⁴²²

3.7 Η αντιπαγανιστική νομοθεσία στα πλαίσια της θρησκευτικής πολιτικής ως παράγων θρησκευτικής μεταστροφής

Ο εκχριστιανισμός της Αυτοκρατορίας υπήρξε μια σταδιακή και αργή διαδικασία. Οι αυτοκράτορες προσπάθησαν προσεκτικά να ενσωματώσουν τους χριστιανούς στην Αυτοκρατορία. Η αντιπαγανιστική νομοθεσία ξεκίνησε από τον Μέγα Κωνσταντίνο και σταδιακά και προοδευτικά οι περιορισμοί κατά της παραδοσιακής θρησκείας έγιναν εντονότεροι και πιο σοβαροί. Αρχικά, τα διατάγματα κατά των ειδωλολατρών αφορούσαν στη μαγεία και τις δεισιδαιμονίες παρά στα ειδωλολατρικά τελετουργικά. Δεν γινόταν να παραμεληθεί εξ αρχής η

⁴¹⁸ Constantelos (1964), 376

⁴¹⁹ Jones (2014), 32

⁴²⁰ Κατωπόδη (2010), 113

⁴²¹ Constantelos (1964), 378

⁴²² Freeman (2009), 169

παγανιστική ανώτερη τάξη για αυτό και οι αυτοκρατορικές τελετές και ο συμβολισμός τους παρέμειναν ειδωλολατρικά για κάποιο διάστημα. Τα μέτρα σταδιακά έγιναν πιο αυστηρά και περιέλαβαν το κλείσιμο ναών, την απαγόρευση των θυσιών, την απαγόρευση λατρείας των ειδώλων και τη δήμευση της περιουσίας για εκείνους που δεν υπάκουαν. Τα διατάγματα που αφορούσαν στην καταστροφή ιερών δεν εντοπίζονται την πρόιμη περίοδο των αντιπαγανιστικών νόμων.⁴²³

Βασικό στοιχείο σύστασης του βυζαντινού κράτους ήταν αρχικά η αποδοχή και αναγνώριση του χριστιανισμού ως θρησκείας που απέκτησε τα ίδια προνόμια με την παραδοσιακή εθνική θρησκεία της Αυτοκρατορίας. Αυτό συνέβη από τον Κωνσταντίνο τον Α΄ και η κατοχύρωση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους κατοχυρώθηκε με διάταγμα από τον Θεοδοσίο τον Α΄. Στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής θρησκευτικής πολιτικής του Κωνσταντίνου, η παραδοσιακή θρησκεία της Αυτοκρατορίας έχασε τη στήριξή της ως αποκλειστική θρησκεία του κράτους αφού σκοπός ήταν η σταδιακή δημιουργία μιας ενιαίας χριστιανικής οικουμενικής αυτοκρατορίας και πλέον ο Αυτοκράτορας θεωρείτο καθοδηγητής και προστάτης της ορθής πίστης και της εκκλησίας.⁴²⁴ Από την εποχή του Θεοδοσίου του Α΄ και έπειτα, υπήρξε μια συνεχής προσπάθεια ώστε να εξασφαλιστεί και να επιτευχθεί η θρησκευτική ενότητα που έφθασε στο απόγειό της την περίοδο του Ιουστινιανού.⁴²⁵ Μέσα από τη θρησκευτική νομοθεσία που διασώζεται στο Θεοδοσιανό Κώδικα διαφαίνεται καθαρά η τάση που κυριαρχεί στην αυτοκρατορική οπτική. Όλοι οι αυτοκράτορες από την περίοδο του Κωνσταντίνου και έπειτα, με την εξαίρεση του Ιουλιανού, θεωρούσαν καθήκον τους να εκχριστιανίσουν την αυτοκρατορία και εργάστηκαν, άλλοι λιγότερο, άλλοι περισσότεροι, για το σκοπό αυτό. Μέσα από τη νομοθεσία μπορούν να εντοπιστούν τρία βασικά πεδία που χαρακτηρίζουν τη δραστηριότητα των αυτοκρατόρων ώστε να επιτευχθεί η θρησκευτική ενοποίηση και περιλαμβάνουν: πρώτον, τα νομικά βήματα που έγιναν ώστε να προωθηθεί η ενθάρρυνση της μεταστροφής προς το χριστιανισμό, δεύτερον οι νόμοι που αφορούσαν στην προσέλκυση των ανωτέρων τάξεων στη νέα θρησκεία, αφού η συγκεκριμένη ταξική κατηγορία ήταν ιδιαίτερης σημασίας και ενδιαφέροντος για τους αυτοκράτορες και τρίτον, οι νόμοι που στρέφονται κατά των ειδωλολατρών αλλά επίσης κατά των αιρετικών, των αποστατών και των Εβραίων. Η μελέτη αυτών των τριών πεδίων δείχνει

⁴²³ Saradi-Mendelovici (1990), 48

⁴²⁴ Κατωπόδη (2010), 121

⁴²⁵ Constantelos (1964), 378

πως με την αλλαγή της κοινωνικής θέσης και της υλικής κατάστασης των ατόμων, οι αυτοκρατορικοί νόμοι για τη θρησκευτική πολιτική είτε προωθούν τον εκχριστιανισμό είτε ενισχύουν της ήδη θρησκευτικές αλλαγές του καιρού που λάμβαναν χώρα στην κοινωνία της εποχής. Επίσης εντοπίζεται μια κορύφωση της αλλαγής στάσης για τον προσηλυτισμό ειδικά κατά τους 4^ο και 5^ο αιώνες. Η νομοθεσία οδήγησε, από τον καθορισμό της ορθής έννοιας του "χριστιανού", σε μια ολοένα και αυξανόμενη μη ανεκτικότητα και μισαλλοδοξία, όχι μόνο κατά των ειδωλολατρών αλλά και κατά άλλων χριστιανικών ομάδων.⁴²⁶

Μέχρι και το 438 κανένας αυτοκράτορας δεν είχε εκδώσει νόμους που να στοχεύουν στην αναγκαστική μεταστροφή, αν και κάποιοι χριστιανοί ήδη από το 340 είχαν θέσει την άποψη πως ο υποχρεωτικός προσηλυτισμός μέσα από την αυτοκρατορική καθοδήγηση ήταν επιθυμητός, αναγκαίος και δικαιολογημένος. Η νομοθεσία αρχικά είχε ως στόχο τον προσηλυτισμό με έμμεσο τρόπο. Στην αρχή παραχωρήθηκαν νομικά και οικονομικά προνόμια στον κλήρο, στους επισκόπους και στις εκκλησίες. Η εύνοια των αυτοκρατόρων που εκφράστηκε με αυτούς τους τρόπους οδήγησε και μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε θρησκευτική μεταστροφή και έδειχνε καθαρά τις προσωπικές ανταμοιβές όποιου ήταν στην υπηρεσία της ευνοούμενης Εκκλησίας.⁴²⁷

Την ίδια περίοδο η νομοθεσία γίνεται ιδιαίτερα επιθετική προς τους ειδωλολάτρες που αρχίζουν να αντιμετωπίζουν νομικές και οικονομικές δυσκολίες. Οι νόμοι που κλιμακώνουν την επιθετικότητά τους απέναντι στις θυσίες έχουν ως αποτέλεσμα την επιβολή υψηλών προστίμων, την κατάσχεση περιουσίας και σε κάποιες περιπτώσεις τη θανατική ποινή. Η ρητορική καταδίκη των παγανιστών αλλά και η δυσκολία που αντιμετώπιζαν στις πρακτικές τους καθώς και οι τιμωρίες που επιβάλλονταν, οδήγησαν στο να στιγματιστούν και έγινε σταδιακά κατανοητή η κλιμακούμενη στάση των αυτοκρατόρων κατά της ειδωλολατρίας αλλά και φαινόταν ξεκάθαρα ποια ήταν η σωστή θρησκεία στην οποία οι υπήκοοι έπρεπε να στραφούν.⁴²⁸

Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η προσπάθεια προσηλυτισμού των ανωτέρων τάξεων. Ας σημειωθεί πως μέχρι και τον 3^ο αιώνα, ο χριστιανισμός είχε ελάχιστα αγγίξει την ανώτερη τάξη και περιοριζόταν στα μεσαία και κατώτερα στρώματα.⁴²⁹ Η προσπάθεια μεταστροφής της ανώτερης τάξης ξεκίνησε σταδιακά με την προτίμηση του ορισμού χριστιανών σε υψηλές θέσεις και

⁴²⁶ Salzman (1993), 363 - 364

⁴²⁷ Salzman (1993), 363 - 365

⁴²⁸ Salzman (1993), 368

⁴²⁹ Dodds (1995), 206, υποσημείωση 101

συνεχίστηκε με την επιβολή προστίμων, καθαίρεση αξιώματος, θέσης και συνεπώς κοινωνικού στάτους σε όσους εντοπίζονταν να είναι αποστάτες ή να συνεχίζουν να ασκούν ειδωλολατρικές πρακτικές. Εκτός αυτού, οι ειδωλολάτρες ιερείς έχασαν τις προνομιακές τους θέσεις και τελικά έχασαν και τα νομικά τους προνόμια. Εφόσον ο χριστιανισμός γινόταν με τον καιρό η θρησκεία των ανωτέρων τάξεων, δεν αποτέλεσε μικρό παράγοντα το γεγονός αυτό σε έναν τόσο ιεραρχικά οργανωμένο κόσμο εκείνη την περίοδο.⁴³⁰ Το κοινωνικό κίνητρο του να συμβαδίζει κάποιος με τη θρησκεία του Αυτοκράτορα πρέπει να είχε γίνει ιδιαίτερα ισχυρό καθώς σταδιακά οι χριστιανοί αντικαθιστούσαν τους ειδωλολάτρες στις ανώτερες βαθμίδες της διοίκησης. Οι χριστιανοί αυτοκράτορες μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την διοικητική και κοινωνική προαγωγή ως κίνητρο τόσο σε επίπεδο κοινοτήτων όσο και ατόμων.⁴³¹ Πολλοί νόμοι στόχευαν στην εξέχουσα θέση ειδωλολατρών. Δεν είχαν τη δυνατότητα να κληροδοτήσουν νόμιμα τα κτήματά τους, να ασχοληθούν με κερδοφόρες σταδιοδρομίες, τα ιερά τους είχαν απογυμνωθεί από γη και πλούτο. Μέχρι και τον 4^ο αιώνα πολλοί από αυτούς είχαν καταφύγει στις οικείες τους ή αντιμετώπισαν τη χρεοκοπία. Η τάξη αυτή είναι σημαντική καθώς είναι και η μόνη για την οποία υπάρχουν μαρτυρίες και αρχαιακό υλικό.⁴³² Η αρχική προσέγγιση του Κωνσταντίνου στη νέα θρησκεία όχι μόνο απομάκρυνε τα όποια αντικίνητρα υπήρχαν για τη μεταστροφή στο χριστιανισμό, αλλά αντιθέτως η εύνοια και η στήριξη που έδειξε στη χριστιανική κοινότητα, έκανε τη μεταστροφή δημοφιλή, ειδικά μεταξύ των ηγετικών στελεχών της ανώτερης τάξης, η οποία είχε πάντα στόχο στο να κάνει ότι ευχαριστούσε εκείνους, τους οποίους την εύνοια εκείνη η τάξη επιζητούσε. πολλοί από τη συγκεκριμένη τάξη έλκονταν από το χριστιανισμό λόγω της εξέχουσας θέσης που θα του έφερνε η μεταστροφή σε αυτόν. Η καθιέρωση του χριστιανισμού αργότερα ως επίσημη θρησκεία σηματοδοτεί μια σημαντική στροφή κατά την οποία η δογματική ενότητα των χριστιανών μετατράπηκε από ζήτημα θρησκευτικό σε ζήτημα πολιτικό.⁴³³ Ειδικότερα στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, τα νέα μέλη του αυτοκρατορικού συστήματος ανέπτυξαν πιο αποτελεσματικές τεχνικές ώστε να επηρεάσουν μια αυτοκρατορία που γινόταν ολοένα και πιο δεκτική στις κλήσεις των χριστιανών ηγετών.⁴³⁴

⁴³⁰ Salzman (1993), 367 – 368

⁴³¹ Jones (2014), 100

⁴³² McMullen (2008), 135 - 136

⁴³³ Wallace (2009), 514 - 515

⁴³⁴ Watts (2015), 388

Μέχρι και το 425, οι νόμοι κατά των πολυθεϊστών, των αιρετικών και των Εβραίων είχαν συμπεριληφθεί σε ένα σύστημα το οποίο για πρώτη φορά στην ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας παρουσίαζε την ορθή θρησκευτική προσήλωση ως απαίτηση για την πλήρη απόλαυση των ωφελειών της ρωμαϊκής κοινωνίας της εποχής.⁴³⁵

Η νομοθεσία είναι γεγονός πως δεν μας φανερώνει πώς ακριβώς έγινε σταδιακά η μεταστροφή της κοινωνίας στο χριστιανισμό αλλά σίγουρα παρέχει τα νομικά περιγράμματα των αυτοκρατορικών προθέσεων της μεταστροφής και όχι το πώς ακριβώς εφαρμόστηκαν αυτές οι πολιτικές. Πιο απλά, οι νόμοι φανερώνουν το τί επιθυμούσαν και προσδοκούσαν οι αυτοκράτορες να συμβεί. Γεγονός είναι πως η ρύθμιση της ζωής, όπως και τώρα, απαιτούσε νόμους για όλους τους τομείς της κοινωνίας, όπως τα κληρονομικά θέματα, ο γάμος, στρατιωτικές υποθέσεις, τις προϋποθέσεις και τα δικαιώματα να ακολουθήσει κάποιος συγκεκριμένες σταδιοδρομίες, τη φορολογία κ.ο.κ. Οι νόμοι της θρησκευτικής πολιτικής καθόρισαν τις κατάλληλες κοινωνικές δραστηριότητες. Δίνοντας στους υπηκόους τα όρια στα οποία μπορούσαν να δράσουν μέσα από το νόμο, διαμορφώθηκε το κοινωνικό τοπίο. Καθορίζοντας τις πράξεις, η νομοθεσία δημιούργησε την κοινωνική ταυτότητα. Μια από τις σημαντικότερες ταξινομήσεις της κοινωνικής ταυτότητας που διαμορφώθηκε εκείνη την περίοδο ήταν και η θρησκευτική, καθορίζοντας ποιες θρησκευτικές πρακτικές μπορούν να ασκηθούν και ποιες όχι, ποια είναι η αληθινή θρησκεία και ποιος ο καθορισμός της. Η θρησκευτική νομοθεσία χρησιμοποιήθηκε από τους αυτοκράτορες ως μέσον μεταστροφής. Οι νόμοι προσέφεραν θετικά κίνητρα και αντίστοιχα τιμωρίες που επηρέασαν την κοινωνική ταυτότητα και την κοινωνική ευημερία, ιδιότητα και κατάσταση που είναι αλληλένδετες.⁴³⁶

Εκτός από τους καθαρά αντιπαγανιστικούς νόμους των περισσοτέρων αυτοκρατόρων, φαίνεται πως έπαιξε σημαντικό ρόλο στην καταπολέμηση της ειδωλολατρίας η ευνοϊκή στάση που έδειξαν ορισμένοι στη δράση των επισκόπων και του μοναστικού κινήματος. Ο Θεοδόσιος και οι διάδοχοί του, ακολουθώντας το παράδειγμα του Κωνσταντίνου, ενεπλάκησαν ενεργά στις εκκλησιαστικές υποθέσεις και τις δογματικές διαμάχες και όσο το κύρος και η αύξηση του πλούτου της Εκκλησίας αυξανόταν, τόσο πιο ενεργά οι επίσκοποι ασχολούνταν με το ζήτημα της καταπολέμησης του παγανισμού στις περιοχές δικαιοδοσίας τους. Οι συμμαχίες μεταξύ αυτοκρατορικών

⁴³⁵ Brown (2008), 638 - 639

⁴³⁶ Salzman (1993), 362 – 363, 378

αξιωματούχων και επισκόπων και μοναχών ανά περιοχές, ξεκίνησαν ήδη από την εποχή βασιλείας του Κωνσταντίου όποτε και αναπτύχθηκαν οι πρώτοι δεσμοί μεταξύ της Κωνσταντινουπολίτικης αυτοκρατορικής αυλής και των μοναχών και ασκητών που ζούσαν γύρω από την πρωτεύουσα. Η επίθεση στις παγανιστικές λατρείες έλαβε σχήμα και κατεύθυνση ήδη από την πολιτική του Θεοδοσίου, του οποίου η νομοθεσία έδινε ουσιαστικά λευκή επιταγή να προχωρήσουν μοναχοί και ασκητές όπως επιθυμούσαν εναντίον της παγανιστικής λατρείας. Οι αστικές αρχές από την άλλη, είτε έκλειναν το μάτι είτε εξέδιδαν διατάγματα, που να ταιριάζουν στις απαιτήσεις δράσεις των μοναχών, τα οποία όμως είχαν ειδική και σπάνια γενική εφαρμογή. Αυτού του είδους οι δράσεις έλαβαν χώρα στις ανατολικές επαρχίες εκτός από την περιοχή της Ελλάδας.⁴³⁷ Η περίοδος της καταστροφής ναών στις ανατολικές επαρχίες έφθασε στο αποκορύφωμά της κατά τα τέλη του 4^{ου} αιώνα και συνέπεσε με την περίοδο που ο δυτικός επίσκοπος Μαρτίνος της Τουρ κήρυττε ακατάπαυστα στις περιοχές της Γαλατίας και της Β. Ιταλίας, όπου η ειδωλολατρία είχε ισχυρό υπόβαθρο. Παρόλα αυτά, η επίθεση σε ειδωλολατρικά ιερά στη Γαλατία είχε μικρότερο σχετικά αποτέλεσμα από την Ανατολή λόγω της έλλειψης αντίστοιχης νομοθεσίας κατά του δυτικού παγανισμού.⁴³⁸

Οι χριστιανοί αυτοκράτορες, μετά τον Κωνσταντίνο, άρχισαν σταδιακά να δείχνουν λιγότερη ανοχή στους ειδωλολάτρες, με την ενθάρρυνση και τις οδηγίες των χριστιανών επισκόπων. Η θρησκευτική νομοθεσία έγινε με τον καιρό πιο αυστηρή και επιδείνωσε την κατάσταση των εθνικών σε κάθε τομέα της ζωής τους. Η νομοθεσία επέβαλλε πρόστιμα και εξορία από τη μια, ενώ από την άλλη στερούσε αξιώματα, προνόμια, τίτλους, ιδιοκτησία, πολιτικά δικαιώματα και σε κάποιες περιπτώσεις την ίδια τη ζωή. Η θρησκευτική νομοθεσία δεν άφηνε και πολλά περιθώρια επιλογής στους ειδωλολάτρες υπηκόους. Οι συγκεκριμένοι δεν είχαν και πολλά περιθώρια επιλογής και υστερούσαν σημαντικά σε κάθε τομέα της ζωής τους απέναντι στους νόμους και έτσι η μεταστροφή στο χριστιανισμό ήταν αρκετά επιβεβλημένη. Η μεταστροφή αυτή μπορεί να θεωρηθεί ότι ήταν και αποτέλεσμα της σχετικής νομοθεσίας. Σε όλα αυτά υπενθυμίζεται πως η νομοθεσία υπήρξε αμείλικτη και για άλλους χριστιανούς, τους λεγόμενους αιρετικούς και ότι υπήρξαν και χριστιανοί αυτοκράτορες που δεν επέδειξαν τόσο ζήλο για τη θρησκεία ούτε και ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την εξάλειψη της ειδωλολατρίας και στάθηκαν άπραγοι και αμέτοχοι στο ειδωλολατρικό έργο. Τέλος είναι λογικό να αναφερθεί πως βεβαίως η μεταστροφή στον

⁴³⁷ Fowden (1978), 76 - 77

⁴³⁸ Fowden (1978), 71

χριστιανισμό δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο των νόμων και πως υπήρξαν άνθρωποι που προσελκύστηκαν ειλικρινά από τις διδαχές και το λόγο του χριστιανισμού.⁴³⁹

Σε γενικές γραμμές, από τις αρχές του 4^{ου} αιώνα, ξεκινά να διαγράφεται η νίκη του εκχριστιανισμού και η τελική του επικράτηση. Από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα και κατά τη διάρκεια του 5^{ου}, οι αντιπαγανιστικοί νόμοι έγιναν αυστηρότεροι και ο εκχριστιανισμός διευρύνθηκε. Κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα, στο ανατολικό πλέον τμήμα, ο παγανισμός είχε πια συρρικνωθεί εδαφικά. Μπορεί και να ειπωθεί πως η αντιπαγανιστική νομοθεσία είχε χαρακτήρα ανταποδοτικό σε συνάρτηση με την αντιχριστιανική ρωμαϊκή νομοθεσία των προηγούμενων αιώνων.⁴⁴⁰

⁴³⁹ Ιωσήφ (2011), 8 - 9

⁴⁴⁰ Κατωπόδη (2010), 127 - 128

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ – ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΕΝΘΕΚΤΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρήσω να παρουσιάσω μέσα από τη βιβλιογραφία το πώς έγινε η μεταστροφή στο χριστιανισμό σε άλλες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής και σε άλλα επίπεδα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Είδαμε πως η νομοθεσία σταδιακά ενθάρρυνε την ανώτερη τάξη αλλά και κοινωνικές ομάδες γενικότερα να μεταστραφούν στο χριστιανισμό αφού με αυτόν τον τρόπο είχαν δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης αλλά και πώς οι νόμοι έκαναν δύσκολη τη ζωή ενός ειδωλολάτρη υπηκόου της Αυτοκρατορίας στο να κινείται στα πλαίσια της νομιμότητας και των δυνατοτήτων που προσέφερε συνολικά το κράτος σε άλλα θέματα όπως τα πολιτικά δικαιώματα, τα κληρονομικά δικαιώματα, την κατοχή περιουσίας. Σταδιακά και με αποκορύφωμα τη βασιλεία του Ιουστινιανού, οι ειδωλολάτρες υπήκοοι απλά μετατράπηκαν σε υπηκόους – φαντάσματα εφόσον δεν υπάκουαν στη θρησκευτική νομοθεσία. Η απώλεια της κρατικής εύνοιας ήταν το τελειωτικό χτύπημα για την ειδωλολατρία και ουσιαστικά δεν υφίστατο επίσημα, όπως είδαμε, μεταξύ των ύστερου 4^{ου} και 6^{ου} αιώνων. Θα παρουσιαστούν επίσης στοιχεία για τις τελευταίες αναφορές στον παγανισμό από την εκκλησία καθώς και ενδεχόμενα παγανιστικά κατάλοιπα μετά τον 7^ο αιώνα.

4.1 Η εξάπλωση του χριστιανισμού στα κέντρα και στις περιφέρειες - Το τέλος της ειδωλολατρίας

Μετά τον 6^ο αιώνα δεν είναι δυνατόν να γραφεί επίσημα ούτε ιστορία των εθνικών αλλά και ούτε υπάρχουν αναφορές για διώξεις, παρά μόνο ανά διαστήματα μπορούν να εντοπιστούν χρονικογράφοι ή ταξιδιώτες που κάνουν αναφορές για τη συμπεριφορά ορισμένων κοινωνικών ομάδων. Η διαδικασία του εκχριστιανισμού ακολούθησε διαφορετική πορεία στη Δύση και στην Ανατολή.⁴⁴¹

Στο δυτικό τμήμα, οι βίαιες αναταραχές που συγκλόνιζαν την περιοχή υπήρξαν καταδικαστέες για τον παγανισμό στις τάξεις των διανοουμένων, πόσο μάλλον από όταν ο κύκλος των μορφωμένων άρχισε να ταυτίζεται με εκείνον των κληρικών. Στον υπόλοιπο απλό πληθυσμό, ο παγανισμός έσβησε σταδιακά εφόσον δεν υπήρχαν πλέον θεουργοί και ιεροουργοί που να μπορούν να διατηρήσουν μια συνοχή των παραδοσιακών λατριών και ιεροτελεστιών, οπότε διατηρήθηκε στη συλλογική μνήμη σαν το σκοτεινό μυστικό ενός παρελθόντος μετά το θρίαμβο της Εκκλησίας. Στο ανατολικό τμήμα, η περιοχή δεν συνάντησε τις αναταραχές που υπήρξαν στη Δύση, παρά τις φυσικές καταστροφές και τους πολέμους διατηρείτο ένα επίπεδο ευημερίας και σταθερότητας στο εσωτερικό και αυτά επέτρεψαν σε κάποιες περιθωριακές ομάδες να αντέξουν περισσότερο στις παραδοσιακές δοξασίες, συνεχώς ελαττωμένες σταδιακά, ενώ μερικές φορές υφίσταντο και βίαιη καταστολή. Από την άλλη, η μεγάλη αυτοκρατορία της Περσίας στα ανατολικά και μετέπειτα το Ισλάμ, προσέφεραν καταφύγιο σε πολλούς χριστιανούς αιρετικούς αλλά και εθνικούς.⁴⁴² Ο ελληνισμός, στο ανατολικό τμήμα, συνέχισε να αντλεί τη δύναμή του από την ελληνική γραμματεία, την τέχνη και τη φιλοσοφία και από παραδοσιακές θρησκευτικές παραδόσεις που ήταν ακόμα ισχυρές σε αστικά κέντρα όπως η Αθήνα και η Ηλιούπολη. Στη Δύση, η Ρώμη, το κάποτε παλαιό κέντρο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αποτέλεσε το προπύργιο του θνήσκοντος παγανισμού και κάποιες περιοχές, όπως η Ετρουρία, διατήρησαν κάποιες πρακτικές της αρχαίας θρησκείας σε θέματα τελετουργικού, ειδικότερα σε θέματα μαντικής. Η Ρώμη συγκέντρωσε τις πολλές λατρείες που έφεραν οι μετανάστες, μεταξύ αυτών και χριστιανοί. Αν και η πλειοψηφία της ανώτερης τάξης των συγκλητικών είχε εκχριστιανιστεί μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, στο τοπικό κοινωνικό επίπεδο των επαρχιών οι παραδοσιακές λατρείες διατηρήθηκαν έως και το

⁴⁴¹ Chuvin (2003), 159 - 160

⁴⁴² Chuvin (2003), 159 - 160

Μεσαίωνα.⁴⁴³ Στη Ρώμη διατηρήθηκε μια μίξη ειδωλολατρικών στοιχείων με χριστιανικά, ενώ στις επαρχίες οι επίσκοποι και οι ιερείς συχνά έρχονταν αντιμέτωποι με παγανιστικές πρακτικές μεταξύ των πιστών τους. Έχει παρατηρηθεί γενικά πως ο χριστιανισμός υπήρξε αστικό φαινόμενο που εξαπλώθηκε σταδιακά και αργά προς τις επαρχίες και τα χωριά. Αυτό το φαινόμενο ήταν ιδιαίτερα έντονο στη λιγότερο αστικοποιημένη Δύση, όπου και η λέξη *raganus*, που δήλωνε στην κυριολεξία τον αγρότη και κάτοικο της επαρχίας, ταυτίστηκε με τον «ειδωλόλατρη». Υπάρχουν μαρτυρίες πως σε πολλές περιπτώσεις, αγροτικοί πληθυσμοί γιόρταζαν χριστιανούς αγίους ασκώντας παράλληλα ειδωλολατρικές πρακτικές.⁴⁴⁴

Στην Ανατολή, η διαδικασία του εκχριστιανισμού είτε επιβραδύνθηκε είτε επιταχύνθηκε κάτω από συνθήκες που δεν ίσχυαν στη Δύση. Τα μεγάλα διαστήματα ειρήνης με την Περσική Αυτοκρατορία και οι απωθήσεις των Ούννων και άλλων εισβολέων έδωσαν χρόνο στο χριστιανισμό να θέσει ισχυρές βάσεις σε περιοχές που είχαν έντονο παγανιστικό χαρακτήρα. Παρόλα αυτά, το κύρος του ελληνικού πολιτισμού υπήρξε πολύ ισχυρό και επέτρεψε τουλάχιστον στη διανόηση πόλεων όπως η Αθήνα αλλά και άλλες, να αντισταθούν αρκετά. Οι παραδοσιακές λατρείες μη ελληνικών θεοτήτων διατηρήθηκαν εξίσου αρκετά σε περιοχές της ανατολικής Μεσογείου. Η περιοχή της Αιγύπτου, που στην Ύστερη Αρχαιότητα χρίζει ιδιαίτερης προσέγγισης, διατήρησε ελληνιστικές ελίτ στις μεγάλες πόλεις ενώ οι τοπικές παραδοσιακές λατρείες διατηρήθηκαν επίσης σε μικρότερες πόλεις και επαρχίες. Επειδή οι περιφερειακές διαφορές στην Ανατολή ήταν μεγάλες, είναι προτιμότερο να εξετασθεί η προέλαση του χριστιανισμού σε τέσσερις βασικούς τομείς, της Ελλάδας, της Μ. Ασίας, της Αιγύπτου και των ανατολικών περιοχών της Συρίας και της Μεσοποταμίας.⁴⁴⁵

Σίγουρα τον πρώτο ρόλο στη διατήρηση των εθνικών στην Ελλάδα διατηρούσε η πόλη των Αθηνών. Οι αναφορές για χριστιανούς είναι σποραδικές και φαίνεται πως μέχρι και τον 5^ο αιώνα η πόλη ήταν καθαρά ειδωλολατρική. Η καρδιά της ειδωλολατρικής διανόησης εκφραζόταν κυρίως με το φιλοσοφικό ρεύμα του λεγόμενου Νεοπλατωνισμού ήδη από τον 3^ο αιώνα ενώ αντίστοιχοι κλάδοι που διατηρούσαν τα πατροπαράδοτα ήταν αυτοί της ρητορικής, της ποίησης και της ερμηνείας της ελληνικής γραμματείας. Οι δάσκαλοι ήταν εθνικοί όπως από ότι φαίνεται και οι μαθητές. Ο ανταγωνισμός μεταξύ εθνικών και χριστιανών δεν μαρτυρείται στην Αθήνα του μέχρι

⁴⁴³ Jones (2014), 107

⁴⁴⁴ Jones (2014), 120 - 121

⁴⁴⁵ Jones (2014), 126

και τον 5^ο αιώνα όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει στην Αλεξάνδρεια την ίδια εποχή, παρά τις ελληνικές σχολές της.⁴⁴⁶ Από τον 5^ο αιώνα και έπειτα οι φιλοσοφικές σχολές παρουσιάζουν μια πτώση και το τελειωτικό χτύπημα ήρθε με τη διακοπή της μισθοδοσίας των εθνικών δασκάλων την περίοδο του Ιουστινιανού. Η παρακμή του αθηναϊκού νεοπλατωνισμού συνοδεύτηκε και ίσως επισπεύστηκε με την καταστροφή ή απομάκρυνση εθνικών παραδοσιακών αντικειμένων και χώρων λατρείας. Η διατήρηση εθνικών διανοουμένων στην πόλη φαίνεται πως βοηθήθηκε και από τη διατήρηση της ειδωλολατρίας τη γύρω περιοχή, γεγονός που μαρτυρείται και σε άλλες περιοχές. Στην Αττική, εκτός από τον ιερό χώρο της Ελευσίνας που ήταν πιο εκτεθειμένος, φαίνεται πως διατηρήθηκαν πολλά ιερά μέρη στην ύπαιθρο και σε σπηλιές. Η Αθήνα δεν αποτέλεσε τη μοναδική πόλη που διατήρησε αρκετά την ελληνική της παράδοση αλλά φαίνεται πως το έκανε με μεγαλύτερη επιτυχία από άλλες.⁴⁴⁷

Στον ελληνικό χώρο, η πορεία εξάπλωσης του χριστιανισμού καθυστέρησε και σε αυτό φαίνεται πως έπαιξαν ρόλο η δύναμη των φιλοσοφικών σχολών, η πιο ασήμαντη θέση που κατείχε σαν περιοχή για τα οικονομικά της αυτοκρατορίας και την πολιτική ζωή σχετικά με τις κεντρικές επαρχίες της Ανατολής, καθώς και από την απουσία του μοναστικού κινήματος.⁴⁴⁸ Δεν φαίνεται πως υπάρχουν ακριβείς μαρτυρίες για την ύπαρξη και το κτίσιμο μοναστηριών στην ηπειρωτική Ελλάδα πριν από τον 9^ο αιώνα και όταν ιδρύονταν, συνήθως αρχικά τοποθετούνταν σε παράλια και όχι την ενδοχώρα.⁴⁴⁹ Αν πάμε ακόμα νωρίτερα, κατά τη σύγκληση της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νικαίας, οι ελλαδικές επαρχίες έστειλαν 3 επισκόπους ενώ οι ανατολικές επαρχίες εκπροσωπήθηκαν από 200.⁴⁵⁰ Αντίστοιχη πορεία εξάπλωσης του χριστιανισμού παρατηρείται, όπως στην Ελλάδα, στη Μ. Ασία. Ο χριστιανισμός στη Μ. Ασία κέρδισε έδαφος με άνισους ρυθμούς ανά περιοχές, με την ειδωλολατρία να διατηρείται επίμονα στους αγροτικούς πληθυσμούς και σε πόλεις που είχαν έντονη και ισχυρή παράδοση στον ελληνικό πολιτισμό. Περίπου 12 χρόνια μετά το κλείσιμο των φιλοσοφικών σχολών της Αθήνας το 529, ο Ιουστινιανός αποφάσισε να ξεριζώσει τις παγανιστικές πρακτικές στην περιοχή της Μ. Ασίας – όπως και την αίρεση των Μοντανιστών στη Φρυγία -, με πρωτεργάτη τον Ιωάννη Εφέσου. Εκείνος και οι ομάδες του, επί 3 δεκαετίες έδρασαν στην περιοχή βαπτίζοντας και καταστρέφοντας ναούς,

⁴⁴⁶ Jones (2014), 127 – 128, 130

⁴⁴⁷ Jones (2014), 130 - 131

⁴⁴⁸ Saradi (2011), 263

⁴⁴⁹ Trombley (1985), 345

⁴⁵⁰ Αθανασιάδη (1994), 34

βωμούς, εικόνες και ιερά άλση, όπως και ο ίδιος αναφέρει καταγράφοντας λεπτομέρειες της αποστολής του.⁴⁵¹

Οι επαρχίες της ανατολικής Μεσογείου ήταν οι πρώτες στις οποίες ο χριστιανισμός είχε εξαπλωθεί, αν και εκεί η πλήρης πρόοδος του υπήρξε μια επίπονη διαδικασία. Υπήρχαν διαφοροποιήσεις και εκεί, όσον αφορά στην πορεία εξάπλωσης. Ενδεικτικά, μεγάλες πόλεις όπως η Γάζα είχαν γίνει έντονα χριστιανικές μέχρι και τον 5^ο αιώνα, χρωματισμένες με ελληνικό χαρακτήρα αλλά σε άλλες, όπως η Χαράν, στα σύνορα με την Περσία, παρέμειναν έντονα παγανιστικές μέχρι και την αραβική κατάκτηση. Σε αυτό ίσως να έπαιξε ρόλο και η στρατηγική της θέσης που ήταν σημαντική λόγω των συνόρων με την αυτοκρατορία των Περσών και δεν θέλησαν οι αυτοκράτορες να επιβάλλουν τον έντονο εκχριστιανισμό. Άλλες μεγάλες πόλεις όπως η Αντιόχεια και η Έδεσσα είχαν γίνει έντονα χριστιανικές ήδη από τον 3^ο αιώνα. Σε αντίθεση με τις πόλεις, στις επαρχιακές περιφέρειες, οι τοπικές θρησκευτικές λατρείες συνέχιζαν να ακμάζουν και οι χριστιανικές κοινότητες σε πολλές περιπτώσεις μετά βίας μπορούσαν να διακριθούν από παγανιστικές. Σε πολλές περιπτώσεις, ακόμα και αν φαινομενικά οι επαρχίες είχαν μετατραπεί σε χριστιανικές, η πίστη των κατοίκων μπορούσε να είναι επιφανειακή.⁴⁵²

Η περίπτωση της Αιγύπτου φαίνεται πως είναι η πιο αντιπροσωπευτική της θρησκευτικής αντίθεσης που επικρατούσε μεταξύ των πόλεων και της επαρχίας. Η πόλη της Αλεξάνδρειας διατηρούσε το ρόλο της διοικητικής πρωτεύουσας και η εκκλησιαστική της κυριαρχία ίσχυε για όλη την τότε επαρχία της Αιγύπτου. Η πόλη ήταν έντονα χριστιανική από τον 4^ο αιώνα και είχε πρωτοστατήσει στο κτίσιμο εκκλησιών. Ένα άλλο στοιχείο του χριστιανισμού που συνδέεται έντονα με την Αίγυπτο είναι η εμφάνιση του μοναστικού κινήματος το οποίο είχε διαμορφωθεί ήδη από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα. Η δράση των μοναχών έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επιβολή του χριστιανισμού τόσο στην Αίγυπτο όσο και στη γειτονική επαρχία της Συρίας κατά τη διάρκεια του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα. Παράλληλα με την εδραίωση του χριστιανισμού στην Αλεξάνδρεια, η πόλη αποτελούσε ακόμα το δεύτερο πόλο του ελληνικού πολιτισμού μετά την Αθήνα. Αν και σταδιακά ο χριστιανισμός υπερετερούσε στην Αλεξάνδρεια και σε άλλες μεγάλες πόλεις, δε συνέβαινε το ίδιο εύκολα σε περιοχές όπου η αυτοκρατορική και εκκλησιαστική εξουσία ήταν πιο αδύναμες.⁴⁵³ Ειδικά στις περιοχές της νότιας Αιγύπτου, οι παραδοσιακές λατρείες από νομαδικά φύλα και από

⁴⁵¹ Jones (2014), 131, 135

⁴⁵² Jones (2014), 135 - 137

⁴⁵³ Jones (2014), 137 – 138, 142

τους λεγόμενους Βλεμμύες παρέμειναν μέχρι και την εποχή του Ιουστινιανού. Τα νομοθετικά μέτρα κατά των ειδωολατρών τούς είχαν οδηγήσει στον απομονωτισμό και στην περιθωριοποίηση αλλά στην Αίγυπτο συναντούμε μεγαλύτερες θρησκευτικές αντιπαραθέσεις και αντίσταση σε αυτό το θέμα. Ειδικά οι Βλεμμύες της άνω Αιγύπτου (νότια) βοηθούσαν ενεργά τους Έλληνες και Αιγύπτιους ειδωολάτρες προκειμένου να διαφυλαχθεί η θρησκευτική τους ταυτότητα και εν τέλει, η κατατρόπωσή τους από τον Ιουστινιανό είχε μεγάλο πλήγμα στον ειδωολατρικό πληθυσμό της περιοχής.⁴⁵⁴ Επίσης ως αναφερθεί πως ο χριστιανισμός στην αιγυπτιακή ύπαιθρο προσείλκυσε αρχικά μέρη του εξελληνισμένου πληθυσμού.⁴⁵⁵ Η Αίγυπτος ήταν μια περιοχή όπου ο εκχριστιανισμός συνέβη ασυνήθιστα γρήγορα και εκτιμάται πως ενώ γύρω στο 300 οι παγανιστές αποτελούσαν την ισχυρή πλειοψηφία, μέσα σε μόλις έναν αιώνα ήταν μια μικρή μειοψηφία. Γενικότερα μέχρι και το 600, ο αριθμός των εναπομεινάντων παγανιστών εντός των συνόρων της ανατολικής αυτοκρατορίας πρέπει να ήταν εξαιρετικά μικρός.⁴⁵⁶

4.2 Η αντιμετώπιση του αγροτικού παγανισμού της υπαίθρου

Η εδραίωση του χριστιανισμού στην ύπαιθρο πραγματοποιήθηκε μέσω μιας παρατεταμένης διαδικασίας. Οι μοναχοί που έδρασαν για τον εκχριστιανισμό της περιφέρειας κατά τη διάρκεια των 5^{ου} και 6^{ου} αιώνων, βρήκαν τα αγροτικά έθιμα και συνήθειες αρκετά ισχυρά σε ορισμένες τοποθεσίες. Φαίνεται πως η διαδικασία εκχριστιανισμού της υπαίθρου ξεκίνησε σταδιακά με το κτίσιμο παρεκκλησιών, εκκλησιών και μοναστηριών και συνεχίστηκε σε δεύτερο βαθμό με την αναδιοργάνωση της πολιτισμικής ζωής των κοινοτήτων της υπαίθρου. Αυτό δεν πραγματοποιήθηκε με την εκρίζωση των παλαιών παγανιστικών συνηθειών και πρακτικών αλλά με τον εκχριστιανισμό των προϋπαρχουσών πολιτισμικών μορφών. Τα εμπόδια σε αυτό ήταν τόσο γλωσσικά και πολιτισμικά όσο και οικονομικά.⁴⁵⁷ Πολλοί ευσεβείς χριστιανοί, ειδικά ασκητικής ιδιοσυγκρασίας, έφθασαν να κατακρίνουν συνήθειες που έφεραν στην Εκκλησία πρόσφατοι

⁴⁵⁴ Αναγνωστάκης (1993), 44, 46

⁴⁵⁵ Κυρτάτας (1992), 305

⁴⁵⁶ Jones (2014), 137 – 138, 142 - 144

⁴⁵⁷ Trombley (1985), 352

προσήλυτοι από τον πολυθεϊσμό. Ο χριστιανισμός μπορεί να είχε κερδίσει τις παλαιές θρησκείες αλλά δεν είχε καταφέρει να κερδίσει ολοκληρωτικά την εσωτερική ιδιοσυγκρασία των νέων χριστιανών από τη δύναμη θρησκευτικών συνηθειών που πήγαζαν και λάμβαναν κατευθύνσεις από το μη χριστιανικό ειδωλολατρικό παρελθόν.⁴⁵⁸

Από τον 4^ο αιώνα και έπειτα, πολλά στοιχεία του παγανιστικού πολιτισμού, με την ευρεία έννοια, υιοθετήθηκαν από τους χριστιανούς και διαμορφώθηκαν με χριστιανική χρήση σε διάφορες πρακτικές, στη λατρεία των αγίων και στην πρόσληψη κλασσικών λογοτεχνικών μορφών.⁴⁵⁹ Ο χριστιανισμός, με την εισαγωγή του στις πολυθεϊστικές κοινωνίες, έπρεπε να αγκαλιάσει ορισμένες πτυχές του παγανισμού ώστε να επιβιώσει, να εξαπλωθεί και να ευδοκιμήσει. Η Εκκλησία υιοθέτησε κάποιες ειδωλολατρικές πρακτικές προκειμένου να ενθαρρύνει σταδιακά ειδωλολατρικούς πληθυσμούς να ασπαστούν το χριστιανισμό και να γίνει η διαδικασία της αποδοχής πιο εύκολη.⁴⁶⁰ Οι παλαιές πρακτικές ήταν δύσκολο να εξαλειφθούν και στους μεταγενέστερους αιώνες η Εκκλησία αναζήτησε τρόπους προσέλκυσης αλλά και διατήρησης των προσηλυτισμένων εθνικών, αποδεχόμενη παραδοσιακές πρακτικές που ήταν συμβατές με τη νέα πίστη.⁴⁶¹ Γενικά στη λατινική Δύση και την ελληνική Ανατολή, η Εκκλησία κέρδισε με το να παρακάμψει την παραδοσιακή ευσέβειας προς διάφορες δοξασίες. Οι μάρτυρες και οι άγιοι έλαβαν τη θέση της απόδοσης τιμής που παλαιότερα αποδιδόταν στους ήρωες, σε στοιχεία της φύσης και σε εφέστια πνεύματα. Παρατηρείται ομοιότητα μεταξύ της λατρείας των ηρώων και των πνευμάτων της εποχής της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης και της λατρείας των αγίων στον ελληνοχριστιανικό χριστιανισμό του Μεσαίωνα. Αυτό δε σημαίνει βέβαια επιβίωση της αρχαίας λατρείας αλλά περισσότερο επιβίωση της νοοτροπίας που αποτελούσε μέρος της.⁴⁶²

Στις πρώτες περιόδους της επαφής των ειδωλολατρών και των χριστιανών, γνωστές είναι οι ομοιότητες της λατρείας των διαφόρων θεοτήτων με αυτή των αγίων και μαρτύρων, η απόδοση προσφορών, η τίμηση των νεκρών, τα θυμιάματα, η καύση λυχνιών, δαυλών και λαμπάδων, που γινόταν σε συγκεκριμένες ειδωλολατρικές εορτές, στη μετέπειτα λατρεία του αυτοκράτορα αλλά και στην ιδιωτική λατρεία. Επίσης, ομοιότητες μπορούν να βρεθούν στους ύμνους και τους υμνωδούς των διαφόρων ελληνορωμαϊκών τελετών, με τους χριστιανικούς ύμνους και τους

⁴⁵⁸ Brown (2008), 662

⁴⁵⁹ Nicholson και Lunn-Roccliffe (2018), 1119

⁴⁶⁰ Jackson (2013), 22

⁴⁶¹ Jones (2014), 25

⁴⁶² Ferguson (1993), 170

ψάλτες, όπως και η χρήση των ύμνων σε συγκεκριμένες ώρες της ημέρας ή πριν και μετά από δραστηριότητες, που συνέβαινε λόγω χάρη στη λατρεία του Ασκληπιού. Σίγουρα υπήρχαν αρκετές ομοιότητες αλλά και τεράστιες διαφορές σε περιπτώσεις όπως η απόδοση τιμών μέσα από τη θυσία, για την οποία η αποστροφή των χριστιανών αποτελούσε το αρχικό κυριότερο σημείο διαφωνίας των δυο πρακτικών. Βέβαια, ούτε όλοι οι ειδωλολάτρες συμφωνούσαν με τη συγκεκριμένη πρακτική, ούτε όλες οι περιστάσεις απαιτούσαν την τέλεσή της, είτε λόγω του εθιμοτυπικού είτε και για λόγους οικονομίας.⁴⁶³ Στην περίπτωση του Βυζαντίου, η σχετικά προσεκτική και ανεκτική στάση των αρχών απέναντι στον παγανισμό πριν από την περίοδο της ολοκληρωτικής καταπολέμησής του επί Ιουστινιανού, είχε ως αποτέλεσμα ο χριστιανισμός να απορροφήσει ήδη πολλά ειδωλολατρικά στοιχεία στον ελληνικό χώρο. Υπάρχουν μαρτυρίες για ειδωλολατρικά τελετουργικά σε περιοχές της ελληνικής υπαίθρου σε διάφορες πηγές, που διατηρήθηκαν ακόμα και μεταξύ του 7^{ου} έως και τον 12^ο αιώνα.⁴⁶⁴

Γενικά φαίνεται πως ο εκχριστιανισμός των τελετουργικών, ο μετασχηματισμός των θεών σε καθεστώς δαιμόνων και η μετατροπή των ναών σε εκκλησίες έχουν μια αναπόσπαστη σχέση μεταξύ τους και αποτελούν όψεις του ίδιου ζητήματος. Οι εκκλησιαστικές αρχές υποβάθμισαν το πλήθος των τοπικών θεοτήτων στο καθεστώς των δαιμόνων δίνοντας παρόμοια χαρακτηριστικά αρετολογίας και εικονογραφίας με χριστιανούς μάρτυρες και αγγέλους. Η ακριβής διαδικασία με την οποία συνέβη αυτό δεν είναι ακριβώς γνωστή και είναι ελάχιστα κατανοητή. Οι επιγραφές σε διάφορες περιοχές μαρτυρούν αδιαμφησβήτητα το νέο καθεστώς των τοπικών θεοτήτων υπό τη νέα θρησκευτική πραγματικότητα. Οι χριστιανοί ομαδοποίησαν τις εξέχουσες θεότητες του εκάστοτε τόπου στο καθεστώς των δαιμόνων.⁴⁶⁵ Την περίοδο τη Ύστερης Αρχαιότητας, τόσο οι χριστιανοί όσο και οι ειδωλολάτρες πίστευαν στην ύπαρξη δαιμόνων. Η διαφορά ήταν πως οι εθνικοί τους θεωρούσαν προστάτες τους που κάποιες φορές μπορούσαν να έχουν καταστροφική δύναμη ενώ οι χριστιανοί θεωρούσαν πως αντιπροσώπευαν το κακό και μπορούσαν να προκαλούν ψευδαισθήσεις.⁴⁶⁶ Το θέμα της συγχώνευσης των θεοτήτων με χριστιανούς μάρτυρες και αγγέλους αντανάκλα μια άλλη, πιο σύνθετη, παραλλαγή σε εκείνη τη διαδικασία της

⁴⁶³ Nilsson (1945), 63 - 69

⁴⁶⁴ Alexiou (2002), 24 - 25

⁴⁶⁵ Trombley (2014), 98 - 100

⁴⁶⁶ Sarandi-Mendelovici (1990), 55

μεταμόρφωσης, αλλά τα υπάρχοντα στοιχεία γύρω από αυτό το θέμα δεν προσφέρουν μια σίγουρη εικόνα για τον τρόπο που συνέβη.⁴⁶⁷

Σε γενικές γραμμές μπορεί να υπάρξει ένας παραλληλισμός για το πώς ακολουθήθηκαν κάποιες διαδικασίες κατά την περίοδο του εκχριστιανισμού με τις αντίστοιχες περιπτώσεις των μετέπειτα ιεραποστολών που πραγματοποιήθηκαν κατά τον εκχριστιανισμό περιοχών του Νέου Κόσμου. Όπως και στην περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας, έτσι και αργότερα, πολλές πτυχές της παραδοσιακής, προ – χριστιανικής θρησκείας, επιβίωσαν και βρήκαν μέρος στο νέο θρησκευτικό σύστημα. Σε πολλές περιπτώσεις, η διαδικασία αυτή ευνοήθηκε και ενθαρρύνθηκε από ιεραπόστολους που προσπαθούσαν να εξηγήσουν το χριστιανισμό με αντίστοιχη αναφορά σε παραδοσιακές προ – χριστιανικές πρακτικές και πεποιθήσεις. Επίσης πολλές παραδοσιακές πτυχές επιβίωσαν και παρά την αντίθεση του ιεραποστολικού έργου.⁴⁶⁸

Όσον αφορά στον εκχριστιανισμό της βυζαντινής περιόδου, είναι πολύ δύσκολο να βεβαιωθεί ιστορικά ο τρόπος με τον οποίο παγανιστικά στοιχεία πέρασαν στη χριστιανική πρακτική, δεδομένης και της ανταγωνιστικής σχέσης των δυο θρησκειών. Οι μόνες εικασίες που μπορούν να γίνουν είναι πως αρχικά πραγματοποιήθηκε μια επαφή των δυο θρησκευτικών κόσμων και ακολούθησαν κάποια στοιχεία δανεισμού εκ μέρους της χριστιανικής κοινότητας.⁴⁶⁹ Αναμφισβήτητα οι χριστιανοί Πατέρες έκαναν ό,τι μπορούσαν για να διατυπώσουν τη διαφορά των δυο θρησκειών με όρους που θα ήταν κατανοητή στους νέους πιστούς αλλά φαίνεται πως στα τόσα χρόνια της επαφής τους, από τους δρόμους των μεγάλων πόλεων μέχρι και τις πιο απομονωμένες περιοχές, είχε ήδη πραγματοποιηθεί ένας βαθμός ενσωμάτωσης στοιχείων και ο χριστιανισμός έφθασε να ενσωματώσει εν τέλει οπτικές και απόψεις που ήταν πλήρως αποδεκτές από τα αισθήματα εκείνων που προηγουμένως υπήρξαν ως ειδωλολάτρες.⁴⁷⁰

Το εγχείρημα της καταπολέμησης των πολιτισμικών ηθών του αγροτικού παγανισμού αποτελούσε μια επίπονη και παρατεταμένη επιχείρηση. Σε γενικές γραμμές, μπορεί να ειπωθεί πως οι μηχανισμοί του προσηλυτισμού στην ύπαιθρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που είχε μείνει παγανιστική κατά τον 6^ο αιώνα, συνίσταντο κυρίως στο κτίσιμο μοναστηριών σε περιοχές όπου ελάχιστα χωριά είχαν εκχριστιανιστεί ή σε περιοχές όπου οι πληθυσμοί ήταν επιφανειακά

⁴⁶⁷ Trombley (2014), 108

⁴⁶⁸ Timothy E. Gregory (1986), 234

⁴⁶⁹ Timothy E. Gregory (1986), 236

⁴⁷⁰ Timothy E. Gregory (1986), 242

εκχριστιανισμένοι, αλλά τόσο άσχημα καθοδηγημένοι ώστε οι παλαιότερες παγανιστικές πρακτικές είχαν επικρατήσει. Η διαδικασία αυτή είναι γνωστή από τις πηγές για περιοχές όπως η Δυτική Μ. Ασία ή η Συρία αλλά αντιθέτως, για περιοχές όπως η κυρίως Ελλάδα, δεν υπάρχουν στοιχεία παρά από τον 10^ο αιώνα και έπειτα, οπότε και εμφανίστηκαν τα πρώτα μεγάλα μοναστήρια σε περιοχές της υπαίθρου.⁴⁷¹ Άλλες πηγές προτείνουν πως, οι πιο επιτυχημένοι μετατροπείς των αγροτικών ειδωλολατρικών πληθυσμών σε χριστιανούς ήταν οι μοναχοί. Εκείνοι είχαν μερίδιο στην οικονομία των χωριών, γνώριζαν τη νεολαία και τα βασικά στοιχεία της αγροτικής οικονομίας, μιλούσαν την τοπική διάλεκτο, είχαν φίλους και συγγενείς στην κοινότητα και καταλάβαιναν περισσότερο τον πόθο που κυριαρχούσε πίσω από τις τοπικές παγανιστικές λατρείες.⁴⁷² Των διαδικασιών αυτών κατά τον 6^ο αιώνα είχαν ήδη προηγηθεί όσα συνέβησαν από τα τέλη του 4^{ου} και έπειτα. Οι μετατροπές ναών εκείνη την περίοδο σε χριστιανικούς έδωσαν το τελειωτικό κτύπημα στο συνολικό κλείσιμο όσων ιερών είχαν απομείνει και το οποίο οι διάφοροι τοπικοί αξιωματούχοι είχαν καταφέρει να πραγματοποιήσουν σε διαφορετικό βαθμό επιτυχίας. Αυτό το γεγονός αποτέλεσε το τέλος της δημόσιας εορτής των παλαιών θεών. Το επόμενο στάδιο εκχριστιανισμού ακολούθησε τον 5^ο αιώνα, οπότε και πραγματοποιήθηκε η μαζική μεταστροφή των αστικών ελίτ μέσω επιχειρηματολογίας, κολακείας, προσφοράς και προσωπικής ανέλιξης ώσπου να έρθει η στιγμή της διείσδυσης του χριστιανισμού στην ύπαιθρο μέσω των μοναχών και, σε πολλές περιπτώσεις φανατικών επισκόπων, που κατέστρεψαν βωμούς και ιερά κάθε είδους και διέκοψαν τις θυσίες.⁴⁷³ Σίγουρα ο παγανισμός έπεσε σε παρακμή σταδιακά μέσα από την εγκατάλειψη της λατρείας και των ιερών αλλά και από επιθέσεις και βίαιες μετατροπές κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας. Αναφορές μέσα από τα κείμενα υπάρχουν και για τις δυο περιπτώσεις και μάλλον η αλήθεια πρέπει να αναζητηθεί κάπου στη μέση.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ Trombley (1985), 327 - 328

⁴⁷² Trombley (1985), 336 - 337

⁴⁷³ Trombley (2014), Vol. 1, 122

⁴⁷⁴ Nickolson και Lunn-Roccliffe (2018), 1120

4.3 Παγανιστικά κατάλοιπα μετά την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο

Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος συνεκλήθη στην Κωνσταντινούπολη κατά τα έτη 691 – 692. Μεταξύ των Κανόνων της συνόδου υπάρχουν κάποιες αναφορές που υποδηλώνουν πως παγανιστικές πρακτικές ασκούσαν ακόμα εκείνη την περίοδο. Σε έναν από αυτούς του Κανόνες (Κανών ΞΑ΄) καταδικάζονται διάφοροι τύποι μάντεων που αποτελούσαν παγανιστικές πρακτικές:⁴⁷⁵

*Οί μάντεσιν έαυτούς έκδιδόντες, ή τοίς λεγομένοις έκατοντάρχοις, ή τισι τοιούτοις, ώς άν παρ' εκείνων μάθοιεν ό,τι άν αύτοίς έκκαλύπτεσθαι βούλοιντο, κατά τὰ πρώην ύπό τών Πατέρων περι αύτών όρισθέντα, ύπό τόν κανόνα πιπέτωσαν τής έξαιτίας. Τῷ αύτῷ δε τούτῳ έπιτιμίῳ καθυποβάλλεσθαι δεῖ, και τούς άρκτους έπισυρομένους, ή τοιαύτα ζῶα, πρὸς παίγνιον και βλάβην τών άπλούστερων, και τύχην, και είμαρμένην, και γενεαλογίαν, και τοιούτων τινῶν ρήμάτων όχλον, κατά τούς τής πλάνης λήρους φωνοῦντας, τούς τε λεγομένους νεφοδιώκτας, και γητευτάς, και φυλακτηρίους, και μάντεις. Έπιμένοντας δε τούτοις, και μη μετατιθεμένους, και άποφεύγοντας τὰ όλέθρια ταῦτα και έλληνικά έπιτηδεύματα, παντάπασιν άπορρίπτεσθαι τής έκκλησίας όρίζομεν, καθώς και οί ίεροι κανόνες διαγορεύουσι. Τίς γάρ κοινωνία φωτι πρὸς σκότος; ώς φησιν ό Άπόστολος, ή τίς συγκατάθεσις ναῶ Θεοῦ μετά ειδώλων; ή τίς μερίς πιστῶ μετά άπίστου; τίς δε συμφώνησις Χριστῷ πρὸς Βελίαρ.*⁴⁷⁶

Στον Κανόνα ΞΒ΄ καταδικάζονται καρναβαλικές εκδηλώσεις και διάφορες πρακτικές της αγροτικής ζωής και των πανηγύρεων στα οποία ελάμβαναν χώρα αρχαία δρώμενα ή γινόταν χρήση προσωπείων και τραγουδιών που συνδέονταν με την ειδωλολατρία:

Τὰς οὔτω λεγομένας Καλάνδας, και τὰ λεγόμενα Βοτά, και τὰ καλούμενα Βρουμάλια, και τήν έν τῇ πρώτῃ τοῦ Μαρτίου μηνὸς ήμέρα έπιτελουμένην πανήγυριν, καθάπαξ έκ τής τών πιστῶν πολιτείας περιαιρεθῆναι βουλόμεθα. Άλλά μην και τὰς τών γυναίων δημοσίας όρχήσεις, ώς άσέμνους, και πολλήν λύμην και βλάβην έμποιεῖν δυναμένας, έτι μην και τὰς όνόματι τών παρ' Έλλησι ψευδῶς όνομασθέντων θεῶν ή έξ άνδρῶν, ή γυναικῶν γινομένας όρχήσεις, και τελετάς, κατά τι έθος παλαιόν, και άλλότριον τοῦ τών Χριστιανῶν βίου, άποπεμπόμεθα, όρίζοντες, μηδένα άνδρα γυναικειάν στολήν ένδιδύσκεσθαι, ή γυναῖκα τήν άνδράσιν άρμόδιον. Άλλά μητε προσωπεῖα κωμικά,

⁴⁷⁵ Trombley (1981), 343

⁴⁷⁶ Ράλλης και Ποτλής (1852), 442 - 443

ἢ σατυρικά, ἢ τραγικὰ ὑποδύεσθαι· μήτε τὸ τοῦ βδελυκτοῦ Διονύσου ὄνομα, τὴν σταφυλὴν ἐκθλίβοντας ἐν ταῖς ληνοῖς, ἐπιβοᾶν· μηδὲ τὸν οἶνον ἐν τοῖς πίθοις ἐπιχέοντας γέλωτα ἐπικινεῖν, ἀγνοίας τρόπῳ ἢ ματαιότητος, τὰ τῆς δαιμονιώδους πλάνης ἐνεργοῦντας. Τοὺς οὖν ἀπὸ τοῦ νῦν τι τῶν προειρημένων ἐπιτελεῖν ἐγχειροῦντας, ἐν γνώσει τούτων καθισταμένους, τούτους, εἰ μὲν κληρικοὶ εἶεν, καθαιρεῖσθαι προστάσσομεν· εἰ δὲ λαϊκοί, ἀφορίζεσθαι.⁴⁷⁷

Ο Κανὸνος ΞΕ΄ αναφέρει συνήθειες που ανήκαν στα αρχαία ἤθη ὅπως ἡ καύση πυρῶν τις περιόδους τῆς νομηνίας που ἐπίσης εἶναι καταδικαστέες:

Τὰς ἐν ταῖς νομηνίαις ὑπὸ τινῶν πρὸ τῶν οἰκείων ἐργαστηρίων, ἢ οἴκων ἀναπτομένας πυρκαϊάς, ἅς καὶ ὑπεράλλεσθαι τινες κατὰ τι ἔθος ἀρχαῖον ἐπιχειροῦσιν, ἀπὸ τοῦ παρόντος καταργηθῆναι προστάσσομεν. Ὅστις οὖν τοιοῦτόν τι πράξει, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη, καθαιρεῖσθω· εἰ δὲ λαϊκός, ἀφορίζεσθω. Γέγραπται γὰρ ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν Βασιλειῶν· Καὶ ὠκοδόμησε Μανασσῆς θυσιαστήριον πάσῃ τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ, ἐν ταῖς δύο ἀύλαις οἴκου Κυρίου, καὶ διήγαγε τὰ τέκνα αὐτοῦ ἐν πυρί, καὶ ἐκκληδονίζετο, καὶ οἰωνίζετο, καὶ ἐποίησεν ἐγγαστριμύθους, καὶ γνώστας ἐπλήθυνε, καὶ ἐπλήθυνε τοῦ ποιῆσαι τὸ πονηρὸν ἐνώπιον Κυρίου, τοῦ παροργίσει αὐτόν.⁴⁷⁸

Στον Κανὸνα ΥΔ΄ καταδικάζονται οἱ αναφορές σε ἐλληνικούς ὅρκους:

Τοὺς ὀμνύοντας ὅρκους ἐλληνικούς, ὁ Κανὼν ἐπιτιμίαις καθυποβάλλει· καὶ ἡμεῖς τούτους ἀφορισμὸν ὀρίζομεν.⁴⁷⁹

Στον Κανὸνα ΟΑ΄ καταδικάζονται ἐθνικὲς συνήθειες που σχετίζονται με ὅσους διδάσκονται τοὺς πολιτικούς νόμους καὶ ἀφοροῦν στη χρῆση θεάτρων, κυλίστρων, συγκεκριμένων ἐνδυμάτων κατὰ τὸν ἐλληνικὸ τρόπο:

Τοὺς διδασκομένους τοὺς πολιτικούς νόμους, μὴ δεῖν τοῖς Ἑλληνικοῖς ἔθεσι κεχρῆσθαι, μήτε μὴν ἐπὶ θεάτρων ἐνάγεσθαι, ἢ τὰς λεγομένας κυλίστρας ἐπιτελεῖν, ἢ παρὰ τὴν κοινὴν χρῆσιν στολὰς ἑαυτοῖς περιτιθέναι. Μήτε καθ' ὄν καιρὸν τῶν μαθημάτων ἐνάρχονται, ἢ πρὸς τὸ τέλος αὐτῶν καταντῶσιν, ἢ, καθόλου φάναι, διὰ μέσου τῆς τοιαύτης παιδείσεως, εἰ δὲ τις ἀπὸ τοῦ νῦν τοῦτο πράξει τολμήσοι, ἀφορίζεσθω.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Ράλλης καὶ Ποτλῆς (1852), 448

⁴⁷⁸ Ράλλης καὶ Ποτλῆς (1852), 456 - 457

⁴⁷⁹ Ράλλης καὶ Ποτλῆς (1852), 528

⁴⁸⁰ Ράλλης καὶ Ποτλῆς (1852), 469 - 470

Οι αναφορές της Συνόδου υποδεικνύουν πως παγανιστικές πρακτικές και δρώμενα συνεχίζονταν κατά την περίοδο εκείνη του τέλους του 7^{ου} αιώνα. Πολλοί μελετητές ωστόσο υποστηρίζουν πως τα αναφερόμενα στη Σύνοδο δεν σημαίνουν αναβίωση ή συνέχιση κάποιας μορφής ειδωλολατρίας καθώς η πολυθεϊστική θρησκεία ως συγκροτημένη και συγκεκριμένη πολιτιστική και θρησκευτική δύναμη είχε ουσιαστικά εκλείψει από τον 6^ο αιώνα. Επίσης υποστηρίζεται πως μάλλον πρόκειται για προλήψεις και λατρευτικές πρακτικές και ουσιαστικά διαφέρει ο όρος ειδωλολατρία από τέτοιες εκδηλώσεις λαϊκής λατρείας τον 7^ο αιώνα. Κατά την εποχή εκείνη ο παλαιός αστικός ειδωλολατρικός πληθυσμός και η όποια δραστηριότητά του είχε εξαφανισθεί από τα αστικά κέντρα και μόνο σε απομακρυσμένες και πτωχικές περιοχές υπάρχουν μαρτυρίες πως συναντώνται κάποιοι ειδωλολατρικοί πληθυσμοί.⁴⁸¹

Δυο μαρτυρίες που διασώζονται μαρτυρούν ή υπαινίσσονται πρόσωπα ή ομάδες «ελληνίζουσας» συμπεριφοράς, σχετιζόμενης περισσότερο μάλλον με ελληνική σκέψη παρά με θρησκεία.⁴⁸² Η μια είναι του Θεοφάνη που, σε αυτή την περίπτωση, όντως πρόκειται μια μικρή ειδωλολατρική κοινότητα Ελλήνων στην πόλη Χαρράν της Συρίας που είχε παραμείνει τον 8^ο αιώνα και που η πλατωνική της ακαδημία επέζησε της αραβικής κατάκτησης μέχρι και την έλευση των Σελτζούκων Τούρκων τον 11^ο αιώνα.⁴⁸³ Στην περιοχή εκείνη, μια ομάδα παγανιστών γαιοκτημόνων έμεινε ανενόχλητη τόσους αιώνες και είχε οικειοποιηθεί τις ανησυχίες και τις εικασίες της ύστερης περιόδου της ελληνικής σκέψης. Αντικείμενο της λατρείας τους ήταν μια Τριάδα Θεϊκών Πνευμάτων που ονομάζονταν «Σωκράτης, Πλάτων, Αριστοτέλης» και πίστευαν πως ο Κωνσταντίνος είχε μετατρέψει το χριστιανισμό σε μια απομίμηση του ρωμαϊκού πολυθεϊσμού.⁴⁸⁴ Η άλλη περίπτωση αναφέρεται σε κάποιο είδος απόκρυφης παιδείας που έλαβε ο βυζαντινός λόγιος Λέων ο Φιλόσοφος ή Μαθηματικός στη νήσο Άνδρο, αλλά σε αυτή την περίπτωση μάλλον πρόκειται για μια παιδεία ανορθόδοξη για τα χριστιανικά πρότυπα, μια παιδεία ελληνίζουσα και περιθωριακή για την εποχή. Μόνο υπόνοιες μπορούν να ειπωθούν για το τί μπορεί να αντιπροσώπευε το νησί κατά τα τέλη του 9^{ου} αιώνα, την περίοδο που αναφέρεται η μαρτυρία. Στην περίπτωση της Άνδρου, μάλλον ανήκει στις περιπτώσεις ελληνικής σκέψης περισσότερο αλλά όχι ειδωλολατρικής θρησκείας ή λατρείας.⁴⁸⁵

⁴⁸¹ Αναγνωστάκης (1993), 40 – 41, 33

⁴⁸² Αναγνωστάκης (1993), 36

⁴⁸³ Chuvin (2004), 24, Αναγνωστάκης (1993), 37

⁴⁸⁴ Brown (2022), 78

⁴⁸⁵ Αναγνωστάκης (1993), 36 - 37

Διάφορες λατρείες, πρακτικές και εκχριστιανισμένες τελετές φαίνεται πως συνεχίστηκαν σε κάποιες περιοχές μέχρι και τον 10 αιώνα. Στην Καρία, η λατρεία της Κυβέλης διατηρείτο μέχρι και τον 8^ο αιώνα. Στην αγροτική Ελλάδα και ειδικά στην Πελοπόννησο μαρτυρούνται ειδωλολατρικά κατάλοιπα μεταξύ του 6^{ου} και 10^{ου} αιώνα. Οι αγροτικοί πληθυσμοί φαίνεται πως εκχριστιανίστηκαν σταδιακά χωρίς τη σταθερή κατηχητική δράση που παρατηρείται στη δυτική Μ. Ασία. Η ελληνική ύπαιθρος και η θρησκευτική αστική ζωή διατηρούσε έντονους δεσμούς με τους τοπικούς αγροτικούς ναούς.⁴⁸⁶ Ο παγανισμός διατήρησε επίσης ισχυρές βάσεις σε περιοχές απομακρυσμένες από την αυτοκρατορική εξουσία, όπως στην Μπεκάα και στην Οσροηνή, στη νότια Αίγυπτο και στη Σαρδηνία. Θύλακες σίγουρα θα υπήρξαν και αλλού αφού οι οπλισμένες βυζαντινές ιεραποστολές συνεχίστηκαν και σε πιο ύστερες εποχές.⁴⁸⁷

Η πιο γνωστή περίπτωση για επιβίωση ειδωλολατρικού πληθυσμού είναι η αναφορά του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου που κάνει λόγο για «*Έλληνες*», ειδωλολάτρες δηλαδή, στην Πελοπόννησο και συγκεκριμένα στην περιοχή της Μάνης του 9^{ου} αιώνα. Η αναφορά του γίνεται στο έργο του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν* και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο *Περὶ ἔθνων*. Εκεί αναφέρει με χαρακτηριστική διάθεση διαχωρισμού όλους τους αβάπτιστους λαούς και όταν ασχολείται με την Πελοπόννησο διακρίνει επίσης τους αβάπτιστους Σλάβους, τους Μηλιγγούς και Εζερίτες, αλλά διακρίνει και έναν άλλον αβάπτιστο πληθυσμό που τον διακρίνει από τους Σλάβους (*οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων*), και τους οποίους ονομάζει «*Έλληνες*», καταγόμενους «*ἐκ τῶν παλαιότερων Ρωμαίων*». Ο Αυτοκράτορας αναφέρει επίσης πως και οι υπόλοιποι εντόπιοι Χριστιανοί Ρωμαίοι τους ονομάζουν «*Έλληνες*». Με αυτόν τον τρόπο διαφοροποιείται η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα από τον υπόλοιπο εντόπιο και σλαβικό πληθυσμό και η συγκεκριμένη ονομασία είναι σαφής ως προς την θρησκευτική της ορολογία. Είναι η ονομασία που χρησιμοποιούν και οι χριστιανοί για τους αβάπτιστους ειδωλολάτρες συμπατριώτες τους.⁴⁸⁸

Το ζήτημα που προκύπτει είναι τί είδους θα μπορούσε να είναι η ειδωλολατρία εκείνης της εποχής της συγκεκριμένης ομάδας της Λακωνικής. Με βάση και τα προαναφερθέντα και δεδομένου ότι η επίσημη ειδωλολατρία σαν πολιτιστική και λατρευτική οντότητα δεν υφίστατο πλέον, μπορεί να βγει το συμπέρασμα, λόγω και της έλλειψης ακριβών λεπτομερειών, πως η συγκεκριμένη

⁴⁸⁶ Trombley (1981), 342, 345 - 346

⁴⁸⁷ Chuvin (2003), 177 – 178, Jones (2014), 145

⁴⁸⁸ Αναγνωστάκης (1993), 27 - 28, 30 - 31

πληθυσμιακή ομάδα θα ζούσε με όλες τις προλήψεις και δοξασίες της αρχαιότητας και του αγροτικού απομονωτισμού της περιοχής, λατρεύοντας στοιχεία της φύσης ή και στοιχειωμένα ιερά. Πιθανό είναι και εκείνες οι δοξασίες να συνδέονταν και με ένα είδος μαγείας. Αυτό ενισχύεται από την άποψη πως εφόσον η ειδωλολατρία του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα διαφέρει σημαντικά από το αρχαιοελληνικό πάνθεον του παρελθόντος, κάτι τέτοιο θα ίσχυε ακόμα περισσότερο για εκείνη την παγανιστική ομάδα του 9^{ου} αιώνα στη Λακωνική, ως προς το είδος της ειδωλολατρίας που θα μπορούσε να είχε επιβιώσει.⁴⁸⁹ Παρά το ακριβές είδος αυτής της λατρείας, ο επίσημος εκχριστιανισμός τους απλά είχε καθυστερήσει λόγω της απομονωμένης περιοχής, των πληθυσμιακών ανακατατάξεων και της εγκατάστασης των Σλάβων, που είχαν προκαλέσει μια μερική υποχώρηση της κρατικής εξουσίας.⁴⁹⁰

Συνοπτικά μπορεί να αναφερθεί πως τα παγανιστικά κατάλοιπα κατά τον 6^ο και 7^ο αιώνα εκφράζονται από μέλη μιας κοινωνικής ελίτ (ακαδημαϊκών, μορφωμένων αστών, συγκλητικών) που συνειδητά διατηρεί έναν αρχαίο τρόπο ζωής και ένα αρχαίο δοξαστικό σύστημα, ενώ σε κάποιες απομακρυσμένες και απομονωμένες περιοχές της Αυτοκρατορίας διατηρούνται αγροτικές πληθυσμιακές ομάδες, συνεχίζοντας αρχαίες πρακτικές, συνδεδεμένες με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Γενικότερα, αυτές οι παγανιστικές επιβιώσεις, πολιτιστικού και λατρευτικού είδους, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν από τον όρο «ειδωλολατρία» με την παλαιότερη και πλήρη έννοια.⁴⁹¹ Φαίνεται πως εάν κάποιες τοπικές λατρείες συνεχίστηκαν σε συγκεκριμένες τοποθεσίες, σταδιακά αποδυναμώνονταν και είχαν συγχωνευθεί σε ένα είδος συγκρητικών θρησκευτικών τελετουργιών και συνηθειών, εντός της τοπικής λαϊκής χριστιανικής πρακτικής.⁴⁹² Ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός και οι λατρευτικές του δοξασίες επιβίωσαν περισσότερο και καθαρότερα στους λογίους του Βυζαντίου και στους ιστορικούς του 19^{ου} αιώνα, ως ένα είδος ιστορικού ρομαντισμού, παρά στις όποιες κοινότητες είχαν απομείνει εκείνη την περίοδο.⁴⁹³

⁴⁸⁹ Αναγνωστάκης (1993), 32, 42 - 43

⁴⁹⁰ Αναγνωστάκης (1993), 47

⁴⁹¹ Αναγνωστάκης (1993), 41

⁴⁹² Saradi, (2011), 304

⁴⁹³ Αναγνωστάκης (1993), 42

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία συντελέστη μια από τις πιο αξιοσημείωτες αλλαγές στην ιστορία. Η Αυτοκρατορία ανέτρεψε την παλαιά πολυθεϊστική θρησκεία του κράτους και στη θέση της εγκαθιδρύθηκε μια νέα θρησκεία, που αρχικά είτε περιφρονείτο, είτε αντιμετωπιζόταν ψυχρά και διωκόταν.⁴⁹⁴ Ο σταδιακός εκχριστιανισμός του κράτους βρίσκει την αρχή του στο Έδικτο των Μεδιολάνων, το οποίο αποτέλεσε την πρώτη επίσημη διάταξη επί Μεγάλου Κωνσταντίνου, με την οποία κατοχυρώθηκε ο χριστιανισμός ως ισάξια θρησκεία με τις υπόλοιπες. Κομβικό σημείο έπειτα ο καθορισμός του ορθόδοξου δόγματος επί Θεοδοσίου, που αποτελεί και βασικό συστατικό της σύστασης της μετέπειτα Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.⁴⁹⁵

Ο χριστιανισμός είχε ριζώσει σε αρκετές περιοχές της Μεσογείου ήδη από τον 3^ο αιώνα, αλλά η ολοκληρωτική του επικράτηση δεν οφειλόταν μόνο στην ανάπτυξη και την καλή οργάνωση των χριστιανικών κοινοτήτων. Καθοριστικός παράγων ήταν πως οι ηγέτες της Εκκλησίας, ειδικά στον ελληνικό κόσμο, μπόρεσαν να ταυτιστούν με τις βλέψεις, τις ανάγκες και την κουλτούρα του μέσου υπηκόου της Αυτοκρατορίας. Ενώ αρχικά ο χριστιανισμός ξεκίνησε σαν μια μικρή ομάδα που αντιτασόταν σε ορισμένες ή και όλες τις όψεις της ρωμαϊκής κοινωνίας, εξελίχθηκε σε μια Εκκλησία έτοιμη να απορροφήσει την κοινωνία εκείνη. Η στάση του Κωνσταντίνου, ενός Ρωμαίου αυτοκράτορα, δεν θα είχε πραγματοποιηθεί αν δεν είχε προηγηθεί ο ασπασμός των στοιχείων και ιδανικών της ρωμαϊκής κοινωνίας και κουλτούρας από τον χριστιανισμό.⁴⁹⁶

Μέχρι και το 312, οι χριστιανοί είχαν ενσωματωθεί για καιρό στη ρωμαϊκή κοινωνία και συμμετείχαν στην κουλτούρα της.⁴⁹⁷ Από τον 4^ο αιώνα ξεκινά να διαγράφεται η ολοκληρωτική νίκη του χριστιανισμού. Αρχικά η ειδωλολατρία παρέμεινε ζωντανή στις πόλεις και στην ύπαιθρο. Έως και τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, ένας μεγάλος κύκλος «Ελλήνων» πρόβαλλε αντίσταση στον χριστιανισμό. Το παράδοξο που υπήρξε είναι ότι ενώ στον ελληνικό κόσμο ο Κωνσταντίνος είχε εκχριστιανίσει σχεδόν ολοκληρωτικά τον κρατικό μηχανισμό και κατά τον 4^ο αιώνα η ανατολική

⁴⁹⁴ Mattingly (1942), 171

⁴⁹⁵ Κατωπόδη (2010), 121

⁴⁹⁶ Brown (2022), 88

⁴⁹⁷ Chuvin (1990), 14

Αυτοκρατορία υπήρχε σε μεγάλο βαθμό χριστιανική από ότι παγανιστική, ο παγανισμός επιβίωσε για πολύ μεγαλύτερο διάστημα στη ζωή του ανατολικού τμήματος από ότι στο δυτικό. Σε πολλές περιοχές, από τα πανεπιστήμια της Αλεξάνδρειας και της Αθήνας μέχρι και μικρότερων κέντρων και έως τη Χαρράν της Συρίας, εκείνοι οι «Έλληνες» στηρίχθηκαν στις αρχαίες μεθόδους για να αντιμετωπίσουν τα σύγχρονά τους προβλήματα, ενώ ήταν ανοικτοί στις πνευματικές ζυμώσεις της εποχής τους.⁴⁹⁸ Οι εφησυχασμένοι παγανιστές του 4^{ου} αιώνα έκαναν λίγα για να αντιμετωπίσουν τον εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας και το μετασχηματισμό της ρωμαϊκής κοινωνίας και δεν υπήρξε μια οργάνωση ειδωλολατρικής αντίστασης συνολικής. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου ειδωλόλατρες ανά τόπους εκδηλώνουν αντίσταση ή προσπάθεια να σωθεί κάποιο ιερό αλλά αυτές οι ενέργειες δεν πυροδότησαν ευρύτερες αντιδράσεις στην Αυτοκρατορία. Μπορεί κάποιος που προσευχήθηκε στην Αθήνα στο Δία, να προβληματίστηκε με την καταστροφή του Σεραπείου στην Αλεξάνδρεια αλλά δεν είχαν έντονη την αίσθηση να αντισταθούν και να πολεμήσουν για αυτό. Οι ειδωλόλατρες του 4^{ου} αιώνα ήταν μάλλον μια ενοποιημένη κοινότητα στη φαντασία των χριστιανών.⁴⁹⁹ Με τα ολοένα και αυξανόμενα αντιειδωλολατρικά μέτρα, περισσότερο ενισχύθηκε η τάση για περιθωριοποίηση και απομονωτισμό. Δεν είναι κανόνας αυτός βέβαια για όλους τους παγανιστές του 4ου και 5ου αιώνα αλλά φαίνεται πως η τάση αυτή ενισχύθηκε και από τη συνήθεια πολλών φιλοσόφων και μελών της ειδωλολατρικής ελίτ να προτιμούν έναν τρόπο ζωής μακριά από την κοινωνία. Σίγουρα αυτό θα επηρέασε μεγάλες μάζες ειδωλολατρών που αισθάνθηκαν να εγκαταλείπονται από τους πνευματικούς τους ταγούς. Αυτή η τάση κατά του βυζαντινούς χρόνους τη καταπολέμησης του ειδωλολατρικού στοιχείου μάλλον ήταν αποτέλεσμα των οπαδών της φιλοσοφικής θεώρησης του Ιάμβλιχου.⁵⁰⁰

Μετά τον Ιουστινιανό πλέον, το ανατολικό τμήμα και ο κόσμος του, δεν θεωρεί απλά το χριστιανισμό ως την επικρατούσα θρησκεία αλλά θεωρείται μια χριστιανική κοινωνία. Οι παγανιστές είχαν πλέον εξαφανιστεί, όχι μόνο από τις ανώτερες τάξεις αλλά και από την ύπαιθρο και όσοι δεν ήταν χριστιανοί θεωρούνταν εξόριστοι σε ένα ομοιογενές κράτος. Από τον παγανισμό της αρχαιότητας το μόνο που απέμεινε ήταν η κλασική παιδεία. Στη Δύση, με τις επιθέσεις των βαρβάρων, η κλασική παιδεία της αρχαιότητας χάθηκε λόγω έλλειψης υποστηρικτών μέχρι και τον 6^ο – 7^ο αιώνα, αν και οι μεγάλες λατινικές βιβλιοθήκες παρέμειναν παρά την εξαφάνιση των

⁴⁹⁸ Brown (2022), 78

⁴⁹⁹ Dresser (2020)

⁵⁰⁰ Αναγνωστάκης (1993), 43 - 44

αριστοκρατών. Απεναντίας, στο Βυζάντιο, το ενδιαφέρον για την κλασσική παιδεία παρέμεινε αμείωτο καθόλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Η ελληνική κουλτούρα που γνωρίζουμε δε σταμάτησε να κεντρίζει το ενδιαφέρον της ανώτερης τάξης, αυλικών και επισκόπων, οι οποίοι ήταν αυτοί που διέσωσαν, έστω και σε αποσπάσματα, πολλά έργα και η κουλτούρα των κοσμικών ανωτέρων στρωμάτων εξακολουθούσε να βασίζεται στους κλασσικούς συγγραφείς.⁵⁰¹ Η μεταστροφή στο χριστιανισμό της Ανατολής άφησε κάποιο χώρο στον ελληνικό πολιτισμό. Αυτό δεν σημαίνει πως ο χριστιανισμός ήταν τόσο γενναϊόδωρος απέναντι στους αρχαίους συγγραφείς, αλλά μάλλον η έλξη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού ήταν τόσο ισχυρή στους χριστιανούς κατοίκους της αυτοκρατορίας που πολλοί βρήκαν τρόπο να ενσωματώσουν στοιχεία του ελληνισμού στο χριστιανισμό. Ο Όμηρος και άλλοι κλασσικοί συνέχισαν να αποτελούν βασικό συστατικό της παιδείας και απασχόληση των ανωτέρων τάξεων και ανά διαστήματα και αυτοκρατόρων, και αυτά τα κείμενα που διασώθηκαν έφθασαν αργότερα στη Δύση, πυροδοτώντας την Αναγέννηση.⁵⁰² Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, από την περίοδο του Κωνσταντίνου έως και τον Ιουστινιανό, η διαμόρφωση της ορθοδοξίας έγινε εν τέλει το προνόμιο του ελληνόφωνου, του ανθρώπου που, είτε κατά λόγιο είτε κατά λαϊκό τρόπο, είχε μπολιαστεί και γαλουχηθεί με την αισθητική και πνευματική διάσταση του ελληνισμού.⁵⁰³ Πολύ αργότερα, στον 15^ο αιώνα, λόγιοι όπως ο Πλήθων και οι μαθητές του, έκανα γνωστά τα έργα της αρχαιότητας και η επίδρασή τους υπήρξε καταλυτική. Μπορεί να ειπωθεί πως φιλοσοφικός παγανισμός της Ύστερης Αρχαιότητας ήταν αυτός που συνέδραμε στη γέννηση του σημερινού μας κόσμου.⁵⁰⁴

⁵⁰¹ Brown (2022), 184 - 189

⁵⁰² Vallianatos (2011)

⁵⁰³ Αθανασιάδη (1994), 49 - 50

⁵⁰⁴ Chuvin (2004), 180

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο χριστιανισμός γεννήθηκε μέσα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της Ύστερης Αρχαιότητας και από νωρίς εγκατέλειψε τις κλειστές ιουδαϊκές του προσκολλήσεις. Μέσα σε έναν κόσμο που είχε πνευματικές αναζητήσεις και σε μια περίοδο έντονων κοινωνικών και πνευματικών αναζητήσεων αλλά και απειλών εξωτερικού κινδύνου, κατάφερε να αποκτήσει ισχυρές βάσεις σε πολλές περιοχές. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, η οργάνωση των κοινοτήτων, η μη ανεκτική του στάση αλλά και η επαφή του με την ελληνορωμαϊκή κλασσική παιδεία, βοήθησαν στο να εξαπλωθεί έναντι διαφόρων θρησκευτικών ομάδων και να γίνει ένα οικοδόμημα που, παρόλο τους αρχικούς διωγμούς, κατάφερε να μείνει όρθιο. Η τελική του επικράτηση ήταν μια δύσκολη και μακράια διαδικασία, καθόλου εύκολη, εφόσον η αυτοκρατορία ήταν στο μεγάλο βαθμό ειδωλολατρική και τα πνευματικά προτύργια του ελληνισμού ήταν ακμαία και πολύ ισχυρά, όπως και οι πεποιθήσεις απλών υπηκόων της υπαίθρου και της αστικής τάξης. Θα χρειαζόταν μια μεγάλη περίοδος αυτοκρατορικών πολιτικών που ξεκίνησαν σταδιακά με τον Κωνσταντίνο και κορυφώθηκαν μέχρι και τα χρόνια του Ιουστινιανού. Κυρίαρχο ρόλο σε αυτές τις πολιτικές έπαιξε η αντιειδωλολατρική νομοθεσία, η στήριξη της Εκκλησίας υπό το διαμορφωθέν δόγμα των Οικουμενικών Συνόδων, η συνεχής αυξανόμενη επιρροή της και η συνεχής πίεση και υποβάθμιση των βασικών δικαιωμάτων των ειδωλολατρών υπηκόων, έως και τον εξοβελισμό τους από την κοινωνία, με σειρά μέτρων και με θρησκευτικές πολιτικές που είχαν ως σκοπό τη βίαιη μεταβολή των υφιστάμενων παραδόσεων, ώστε να επιτευχθεί μια αυτοκρατορία με μια συνεκτική θρησκευτική αντίληψη που θα είχε ως αποτέλεσμα μια πιο ισχυρή πολιτισμική ομοιογένεια. Η άρχουσα τάξη εκχριστιανίστηκε αρχικά και ακολούθησε και η κατά τόπους παγανιστική ύπαιθρος. Το αποτέλεσμα του ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας ήταν ένα ορθόδοξο χριστιανικό κράτος με ελληνικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Ο παλαιός παγανιστικός κόσμος έσβησε, τα ήθη και τα έθιμα μετασηματίστηκαν ή διαμορφώθηκαν υπό χριστιανική οπτική και ο κόσμος της αρχαιότητας έμεινε στα έργα των κλασσικών λογίων και της φιλοσοφίας του ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασιάδη, Π., (1994). «Το λυκόφως των θεών στην Ανατολική Μεσόγειο». *Ελληνικά*, 44, 31 – 50.

Αθανασιάδης, Τ., (2010). *Ιουλιανός ο Παραβάτης: Ο Γιός του Ήλιου*. Αθήνα: εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ.

Αναγνωστάκης, Η., (1993). «Η θέση των ειδωλολατρών στο Βυζάντιο: Η περίπτωση των «Ελλήνων» του Πορφυρογέννητου», στο *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, 23 – 47.

Αργυρού, Χ., (2011). *Διδάσκοντας τη Βυζαντινή Κύπρο μέσα από τις πηγές. Πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές για τη διδασκαλία της ιστορίας της Κύπρου κατά τη Βυζαντινή Περίοδο*, Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου/ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο/ Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων.

Alexiou, M., (2002). *The Ritual Lament in Greek Tradition*. 2^η έκδοση αναθεωρημένη, Boston: Rowman & Littlefield Publishers.

Barnes, T. D., (1989). «Christians and Pagans in the reign of Constantius», στο *Entretiens sur l'Antiquité Classique*, VII, 301 – 343.

- Brown, P., (2008). «Christianization and Religious Conflict», Averil Cameron και Peter Garnsey (eds.), στο *The Cambridge Ancient History of Religion*. τόμ. 5, 632 – 664, Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, P., (2022). *Ο Κόσμος της Ύστερης Αρχαιότητας 150 – 750 μ. Χ.*, 2^η έκδοση, μετάφραση: Ελένη Σταμπόγλη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γκουτζιούδης, Μ., (2010). *Αγία Γραφή και Αρχαίος Κόσμος. Η λατρευτική δραστηριότητα των χριστιανικών κοινοτήτων από την εποχή της Καινής Διαθήκης μέχρι το διάταγμα των Μεδιολάνων*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρνάρα.
- Case, S. J., (1909). «The first Christian Community». *The Biblical World*, τόμ. 33, No. 1, 54 - 64.
- Chuvin. P., (1990). *A chronicle of the Last Pagans*. Cambridge: Harvard University Press.
- Chuvin, P., (2004). *Οι τελευταίοι Εθνικοί. Ένα χρονικό της ήττας του Παγανισμού*. μετάφραση: Ολυμπία Χειμωνίδου. Θεσσαλονίκη: ΘΥΡΑΘΕΝ.
- Constantelos, D. J., (1964). «Paganism and the State in the age of Justinian», στο *The Catholic Historical Review*, τόμ. 50, No. 3, 372 – 380. Washington: The Catholic University Press.
- Corral, C. D., (2010). *El significado de la Victoria en los Juegos de Olimpia. Los vencedores olímpicos*. Leon: Universidad de Leon.

Dodds, R. E., (1995). *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια Εποχή Αγωνίας. Από τον Μάρκο Αυρήλιο έως τον Μ. Κωνσταντίνο*. Μετάφραση: Αντύπας Κώστας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ellerbe, H., (1995). *The Dark Side of Christian History*.

Ferguson, E., (1993). *Backgrounds of Early Christianity*. 2^η έκδοση. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.

Fowden, G., (1978). «Bishops and temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320 – 435». *Journal of Theological Studies*, 29, 53 – 78.

Fredriksen, P., (2006). «Christians in the Roman Empire in the First Three Centuries CE», έκδ. David S.Potter, στο *A Companion to the Roman Empire*, 587 – 606, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Freeman, C., (2009). *A.D 381. Heretics, Pagans and the dawn of the monotheistic state*. New York: The Overlook Press.

Ζήσης, Θ., (2004). «Είδωλα και ειδωλολατρία στους Πατέρες της Εκκλησίας», στο *Φαινόμενα Νεοειδωλολατρίας – Δωδεκαθεϊσμός – Υποτίμηση της Παλαιάς Διαθήκης – Ολυμπιακοί Αγώνες*. Αίθουσα Τελετών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. 25 – 27 Μαΐου 2003. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Ορθοδόξων Σπουδών.

Gaddis, M., (2005). *There Is No Crime for Those Who Have Christ. Religious Violence in the Christian Roman Empire*. Berkeley: University of California Press.

Gregory, E. T., (1986). «The Survival of Paganism in Christian Greece». *The American Journal of Philology*. τόμ. 107. No. 2, 229 – 242.

Harland, A., C., (1956). *A Study of Imperial Religious Policies from the Accession of Jovian to the Death of Theodosius*. Διδακτορική Διατριβή. Princeton University.

Harnack, A., (2005). *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, μετάφραση-επιμέλεια: James Moffat. Grand Rapids MI: Christian Classics Ethereal Library.

Μαλάλας, Ιωαν., (1831) «CHRONOGRAPHIA», έκδ. Ludwig August Dindorf, (CSHB 11), Βόννη: Impensis ed. Weberi.

Ιωσήφ, Δ., (2012). «Η θρησκευτική πολιτική του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου. Σκέψεις και ερμηνείες». *Αρχαιολογία και Τέχνες*.

Ιωσήφ, Δ., (2011). «Η αλόγιστη πλάνη των αλιτήριων Ελλήνων. Οι διακρίσεις που συνεπάγονταν οι ατυχείς θρησκευτικές επιλογές των εθνικών στην Ύστερη Αρχαιότητα». *Κριτική Διεπιστημονικότητα*, 4, 35 – 47.

Jackson, A. M., (2013). «Traditions of Paganism and the Christian Church», στο *The Alexandrian*, τόμ. II, 8 – 23. Troy University.

Jones, C. P., (2014). *Between Pagan and Christian*. Cambridge: Harvard University Press.

Καμάρα, Α., (2003). *Η αντιπαγανιστική νομοθεσία της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέσα από τους Κώδικες*. 2^η έκδοση. Αθήνα: Κατάρτι.

Καρολίδης, Π., (1906). *Εγχειρίδιον της Βυζαντινής Ιστορίας. Μετά των κυριοτάτων κεφαλαίων της λοιπής μεσαιωνικής ιστορίας*. Αθήνα: Νίκος Τζάκας.

Κατωπόδη, Ι. Α., (2010). *Η αντιειδωλολατρική πολιτική των Βυζαντινών αυτοκρατόρων από τον Μέγα Κωνσταντίνο έως τον Μαυρίκιο (306 - 602)*. Διπλωματική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Κέλσος, (2001). *Αληθής Λόγος*, απόδοση: Πέτρος Οικονόμου και Γιάννης Χριστοδούλου, επιμέλεια: Γιάννης Αβραμίδης, Αθήνα: θύραθεν ΕΠΙΛΟΓΗ.

Κεφαλάς, Ν., (2018). *Η θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίνου του Α΄*. Αθήνα.

Κορώνης, Α., (2020). *Η ελευθερία της βούλησης και τα πάθη της ψυχής στον Στωικισμό σε σύγκριση με το Χριστιανισμό*. Εκδοθείσα Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Κυριακού, Α. Δ., (1897). *Εκκλησιαστική Ιστορία : Απο Της Ιδρύσεως Της Εκκλησίας Μέχρι Των Καθ' Ημάς Χρόνων*, β΄ έκδοση επαυξημένη. Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης.

Κυρτάτας, Δ., (1992). *Επίκρισις: Η κοινωνική δομή των χριστιανικών κοινοτήτων από τον πρώτο έως τον τρίτο αιώνα*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Lee, D., (2018). «Leo I». *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, (2018), επιμέλεια: Oliver Nicholson, τόμ. A – I, 893, Oxford University Press.

Μεταλληνός, Δ. Γ., (2003). *Παγανιστικός ελληνισμός ή ελληνορθοδοξία*;. 3^η έκδοση, Αθήνα: Αρμός.

Mar, M., (2014). *Emperor Jovian's Law of Religious Tolerance (a. 363). Politica, Religion y Legislacion en el Imperio Romano*. Bari: EDIPUGLIA.

Mattingly, H., (1942). «The Later Paganism», στο *The Harvard Theological Review*, τόμ. 35, No. 3, 171 – 179. Harvard Divinity School: Cambridge University Press.

McMullen, R., (1984). *Christianizing the Roman Empire (100 – 400)*. New Haven: Yale University.

Nicholson, O., (2018). «Decius». *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, (2018), επιμέλεια: Oliver Nicholson, Vol. A – I, 468, Oxford University Press.

Nicholson, O., (2018). «Licinius». *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, (2018), επιμέλεια: Oliver Nicholson, τόμ. A – I, 910 – 911, Oxford University Press.

Nicholson, O. και Lunn-Rockcliffe, S., (2018). «The End of Paganism». *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, (2018), επιμέλεια: Oliver Nicholson, τόμ. A – I, 1119 – 1120, Oxford University Press.

Nilsson, M. P., (1945). «Pagan Devine Service in Late Antiquity». *The Harcard Theological Review*, τόμ. 38, No. 1, 63 – 69. Cambridge University Press.

North, J., (1998). «The Religious History of the Roman Empire», στο *Religions of Rome*, Vol. 2, Cambridge University Press.

Paradis, D., (2017). *The Christianization of the Roman Empire Under Constantine*. Honors Thesis. Washington DC: Georgetown University.

Potter, D. S., (2006). «The Transformation of the Empire: 235 – 337 CE», στο *A companion to the Roman Empire*, 153 - 173. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Ράλλης, Γ. Α. και Ποτλής, Μ., (1852). *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων των τε Αγίων και Πανευφήμων Αποστόλων και των Ιερών Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων και των κατά μέρος Αγίων Πατέρων*, τόμ. Β'. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Αγγέλου Ν. Παπακόστα.

Rousseau, P., (2013). *The Early Christian Centuries*. New York: Routledge – Taylor & Francis Group.

Salzman, M. R., (1993). «The Evidence for the Conversion of the Roman Empire to Christianity in the Book 16 of the "Theodosian Code"», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 42, H. 3, σελ. 362-378. Franz Steiner Verlag.

- Saradi-Mendelovici, H., (1990). «Christian Attitudes towards Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries». *Dumbarton Oaks Papers*, τόμ. 44, 47 – 61. Washington.
- Saradi, H., (2011). «Late Paganism and Christianization in Greece», στο *The Archeology of Late Antique Paganism*, έκδ. Luke Lavan and Michael Mulryan, 263 – 310. Leiden – Boston: Brill.
- Schultze, V., (1951). «Arcadius, Flavius». *New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, τόμ. I: Aachen – Basilians, 624 – 625. Michigan: Baker Book House, Grand Rapids: Christian Classics Ethereal Library.
- Stonberg, T., (2020). *The Christianization of the Roman Empire. From Jesus to Constanine*. Master Thesis. University of Oslo.
- Tilden, F., (2006). *Religious Intolerance in the Late Roman Empire: The Evidence of the Theodosian Code*, (doctoral thesis). University of Exeter.
- Trombley, F., (1985). «Paganism in the Greek World at the End of Antiquity: The Case of Rural Anatolia and Greece». *The Harvard Theological Review*, τόμ. 78, No. 3 / 4, 327 – 352.
- Trombley, F., (2014). «Hellenic Religion and Christianization (370 – 529)», στο *Religions in the Graeco – Roman world*, τόμ. 1, Leiden – Boston: Brill.
- Vallianatos, E., (2011). «The Last Pagans of Rome», rev. στο *College Quarterly*, τόμ. 14, No. 3, New York: Oxford University Press.

Wallace, E. G., (2009). «Justifying religious Freedom: The Western Tradition», *Penn State Law Review* 114, 488 – 568.

Watts, E. J., (2015). *The Final Pagan Generation*. Oakland: University of California Press.

Welch, J. W. and Pulham K. W., (2000). rev. «The Rise of Christianity: How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries» by Rodney Stark, στο *BYU Studies Quarterly*, τόμ. 39, 197 – 204, Princeton: Princeton University Press, (1996).

Φειδάς, Β. Ι., (1994). *Εκκλησιαστική Ιστορία Α΄*. 2^η έκδοση, Αθήνα.

Χατζηαντωνίου, Ε., (2009). *Η θρησκευτική πολιτική του Αναστασίου του Α΄ (491 - 518). Η στάση του αυτοκράτορα απέναντι στο μονοφυσικό ζήτημα και το ακακιανό σχίσμα*. Θεσσαλονίκη: Βανιάς.

Χριστόπουλος, Μ., Βερτουδάκης, Β. και Μπάζου, Α., (2015). *Ανθολογία Κειμένων από τη γραμματεία των ελληνοιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων*. Αθήνα: ΣΕΑΒ, Κάλλιπος.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Chadwick, H., (1994). «The Church and its history». *Encyclopaedia Britannica*. Διαθέσιμο στο <https://www.britannica.com/topic/Christianity/The-relation-of-the-early-church-to-the-career-and-intentions-of-Jesus>

Dresser, S., (2020). *Pagan Complacency and the Birth of the Christian Roman Empire*, essay, διαθέσιμο στο <https://aeon.co/essays/pagan-complacency-and-the-birth-of-the-christian-roman-empire>

McMullen, R., και Petit, P., (1994). «The Later Roman Empire. The reign of Valentinian and Valens». *Encyclopaedia Britannica*. Διαθέσιμο στο <https://www.britannica.com/place/ancient-Rome/The-reign-of-Valentinian-and-Valens>

Corral, C. D. *Theodosius the Great and the Olympic Games*, 66 - 67. Διαθέσιμο στο <http://isoh.org/wp-content/uploads/JOH-Archives/johv27n1m1.pdf>

Lokin, J.H.A., (2014). «The first constitution of the Codex Justinianus. Some remarks about the imperial legal sources in the Codices Jutiniani», στο *Subseciva Goningana*, τόμ. 9, 343 – 382. Διαθέσιμο στο <https://ugp.rug.nl/sg/article/view/28777/26149>

Tikkanen, A., (2009). «Gratian: Roman Emperor». *Encyclopaedia Britannica*. Διαθέσιμο στο <https://www.britannica.com/biography/Gratian-Roman-emperor>